

valóság

A TARTALOMBÓL

Frenyó Zoltán: Európa és Magyarország új korszakának lehetősége és realitása

Dr. Pintér Éva – Dr. Pintér Tibor: Szerbia és az Európai Unió kapcsolatainak alakulása

Falusi Márton: Eszmetörténet és/vagy kultúratudomány – avagy van-e a jog és irodalom kutatásának módszertana?

Ankerl Géza: Egyetlen emberi lény sem jön a világra függetlenül szabadként

Botos Katalin: A magyar eladósodás okai

Tarján M. Tamás: Brassó és a szász világ Adolf Meschendörfer két regényében

Pap Krisztián: Vitéz Szügyi Zoltán a Don-kanyarban. Az előkerült frontnapló (részletek)

Dr. Kiss Lajos: A második nagy háborúból jöttem

Kapronczay Károly: Varga Béla és a lengyel menekültek

Szegedi László: Orosz Ernő (1869–1949) genealógus életútja

Paár Ádám: A finn és a magyar parasztság sorsa

Barcsi Tamás: Filozófus a változó világban

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
9

6

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2019. június LXII. évfolyam 6. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program,
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szerkesztőbizottság

Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tellér Gyula

Főszerkesztő

Kucséra Tamás Gergely
Tőkéczki László (1994–2018)

Szerkesztők

Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető

Deme Livia

Európa és Magyarország új korszakának lehetősége és realitása*

(*Európa*) Európa mai helyzete nyilvánvalóan mélyreható magyarázatot követel, a helyzet javítása pedig egyöntetű politikai akaratot igényel. Történelmi távlatból nézve meg kell fontolnunk, hogy mára Európa eddigi történetének talán legnagyobb *válságába* jutott, mert korábbi válságaitól eltérően már saját alkotó nemzeteinek identitása forog kockán. Európa ma nemcsak saját útján elért *korfordulón*, hanem egyben világtörténelmi szélességben, külső tényezők révén előállott *válaszút előtt* is áll. Ahhoz mármost, hogy Európa jelenéről és jövőjéről gondolkodni tudjunk, először meg kell értenünk *Európa lényegét*. Kiindulópontként ezért rekonstruálnunk kell *Európa fogalmát*, ahogyan az a történelem eredményeképpen szellemileg előttünk áll.

Európa mibenlétéről és lényegéről régóta számtalan képzet van forgalomban; ezek jószerint esetleges, felszínes, zavaros, hamis, elfogult, részleges vagy egyoldalú képzetek (szabadság, emberi jogok, tolerancia, individualizmus, és hasonló újkori borzongató elvek), amelyeket most nem feladatunk külön cáfolni. Európa lényegéről szólva a szellemi Európa összeállt tényleges alkotóelemeit, reális gyökereit, s az ezek által képviselt adekvát értékeket kell tudni meghatározni (amelyek az objektív igazság és a valódi emberi méltóság elveire, a személy helyes felfogására utalnak).

Meggyőződésünk szerint az európai civilizáció három *logikai* elv és három *történelmi* tényező megfelelését, egyszersmind e három tényező egységét és ennek dinamikus struktúráját jelenti. Ha a lét egységét differenciáljuk, szisztematikusan három irány, terület adódik: a *Világ*, az *Abszolútum* és az *Ember*. Ez a tematika adódik az ember gondolkodásmódja számára, ezek szerint lehetséges egyáltalán látásmódot, szemléletet kialakítani, ezek az ember szellemi erejének irányulásai, egyszersmind ezek a filozófia lehetséges alapterületei.

Mármost az igazságnak és a valóságnak ezt a három vetületét domináns mentalitásként az európai történelem és eszmetörténet egymás után bontja ki. Így beszélhetünk a három említett tárgynak megfelelően a *kozmo-centrikus*, a *teocentrikus* és az *antropocentrikus* elvről, s a történelem ezek kibontakozását az *antik*, a *keresztény* és a *modern* világnézet kiteljesedésének folyamataként mutatja be. Eszerint Európa az antikvitás, a kereszténység és a modernitás egysége, a kozmocentrizmus, a teocentrizmus és az antropocentrizmus érvényesülésének folyamata.

Ehhez röviden négy kiegészítő megjegyzést fűzünk: 1. a keleti szemlélet mindig kozmocentrikus marad; 2. az említett elvek hegemon = domináns, strukturáló elvként működnek, amelyekkel egyidejűleg a másik két nézőpont alárendelten jelen van vagy lehet. 3. e három elv egyszer volt egyensúlyban: a reneszánsz idején. 4. a három elv kibontakozása az európai civilizáció specifikuma.

A Világ, az Abszolútum és az Ember elvének realizálódása nem más, mint az érvényes igazság időbeli kibontakozása. Az európai civilizációban ez a következő meghatározottságokban jelentkezik. A görög-római antikvitás a világ (kozmosz) szemléletében élt; az ember dolga e világnak való megfelelés volt. A kereszténység mindent Isten, azaz az Abszolútum szerint kezel, ért meg és magyaráz. Ezekkel szakítva a modern kor az embert mint első és végső elvet tételezi az élet és a gondolkodás számára.

Mi következik ezekből a körülményekből? Az életstílusok és gondolkodásmódok közötti különbségek *három alapon* formálódhatnak meg. Az antikvitásban a különböző irányzatok az *adott* kozmosz alapján alakulhatnak ki. A keresztyénységben az egyes gondolati utak mint a trinitológia és krisztológia szempontjából lehetséges logikai irányok, az erkölcsi eszmék mint a természetjogból következő tanítások jelenhettek meg, vagyis e gondolkodásmódot a legfontosabb vonatkozás, a legfőbb létező, az *adott* abszolútum határozta meg.

Ezekről az esetektől teljesen eltérően a modern kor, vagyis a hangadó modern ideológiák szerint a központi elv és érték, az ember *nem adott*. A modern kor kinyilvánított elve szerint nincs meghatározott emberi természet. Ha mármost így az ember azt képzei, hogy korlátlan lehetőség, egyszersmind pedig abszolút szabadsággal rendelkezik, azon nyomban elveszíti önmagát. Ha az ember elveszíti benső struktúráját, eltűnik az alap, amely kijelölné a nézettypusok, az életstílusok és a magatartások kereteit.

Ez húzódik meg annak a háttérben, hogy a XX. század egymástól oly *végletesen különböző* irányzatokat eredményezett a filozófiában, a művészetekben és az életvezetés területén. Beláthatjuk, hogy az emberi természet fogalmának kiüresedése miatt, tartalmának híján e számos és egymástól gyökeresen eltérő irányok aligha vezethetők vissza közös alapra. E modern koncepcióknak és irányzatoknak az alapja nem más, mint az emberi természet fogalmának szétzúzása és lerombolása.

A középkori nagy kultúra szétbomlása, széttörése után, elszakadva az abszolútumtól és a fent leírt módon viszonyulva a világhoz, az újkor embere már nem egységes szubsztancia, hanem test, szellem és lélek hármasságára esik szét, amelyek különállásukban megannyi túlzó s egymással vetekedő irányzatot hoznak létre. Az ennek megfelelő főbb irányokat az alábbiak szerint lehet csoportosítani: a) empirizmus, materializmus, hedonizmus, testkultusz; b) racionalizmus, szcientizmus, voluntarizmus; c) fideizmus, szentimentalizmus, esztéticizmus, irracionalizmus, okkultizmus, dekadencia, nihilizmus. Az utóbbi évszázadok harcai azért bizonyultak reménytelennek és eredménytelennek, mert az említett irányzatok közös nevezőn, egyazon síkon mozogtak, s a megújulásba nem tudták és nem kívánták bekapcsolni Európa első két gyökerének értékeit.

A testi-lelki-szemleli egyensúly mint „egész-ség” alapvető fontosságá rágtón kiderül minden olyan esetben, amikor – akár egyes korokban, irányzatokban, akár egyes emberek esetében – természetünk egyik tényezője túlságosan *előtérbe* kerül vagy éppen *háttérbe* szorul.

A modern korban számtalan erre utaló jelenség ötlük a szemünkbe. Tipikusan ilyen tünet a mértéktelen *testkultusz*, a pusztá test imádata, s az ezzel kapcsolatos minden materializmus, naturalizmus, szenzualizmus, hedonizmus. Ezeknek a tendenciáknak az eredménye az emberi méltóság megsértése és megtagadása.

Hasonlóan káros mentalitás a *léleknek* mint korlát nélküli pusztá érzelmeknek a túlzott uralma az emberi viselkedésben, az élet értelem és fogalmi gondolkodás nélküli vezetése, s az ezekkel járó irányzatok és szellemiségek, mint a szentimentalizmus, fideizmus, dekadencia, nihilizmus, bizonyos pszichológiai irányok s az érzelem fetiszálása.

Hasonlóképpen helytelen, ha az embert merőben mint ésszel bíró lényt fogjuk fel a túltengő racionalizmus szellemében. Bár az értelem/ész kétségkívül egyik büszkén vállalható megkülönböztető sajátosságunk („értelmes lény” = ζῷον λόγον ἔχον, animal rationale), a hűvös ész önmagában nemcsak áldás, hanem elszabadulva, erkölcs híján rettenetes és embertelen teljesítményekre is képes. Ezért jelentette ki Arisztotelész, hogy az ember erkölcsiség híján rosszabb a vadállatnál, hiszen fegyvere, azaz értelme van.¹

Éppígy méltatlan dolog továbbá az ember természetére és személyiségére nézve bármely elem *elnyomása* vagy *elhanyagolása* a többi érdekében. Ilyen szimptomák az erőtlenség, testsorvadás, lelki érzéketlenség, érzelmi sivárság, műveltség hiány és tudatlanság.

Bár az egyes túlzó irányzatok kétségtelenül az antikvitástól kezdve időről időre egész történelmünk során jelentkeztek, igazán súlyos és *végző szétszakadásuk* nézetem szerint az újkorban, mintegy három évszázada vette kezdetét. Ezzel szemben őrizte az antik és a keresztény nagy kultúra egyik legnagyobb értékeként test-lélek-szellem, illetve test és értelmis lélek egyensúlyának elvét.

Nem hiszem, hogy a modernitás teljes megtagadása elvezetne a probléma megoldásához. Úgy gondolom, szükséges kinyilvánítani, hogy a modern kor számos értékkel rendelkezik, és az ember elvét civilizációnkban a maga sokszínű mivoltában kell kibontakoztatni. Mindazonáltal a jelenkor kaotikus feltételeihez *saját alapelveinek végző érvényesítése* vezetett, s ebben áll a modern kor eredménye és tragédiája. Mára minden jel arra mutat, hogy az európai civilizáció *modern kora* saját elvét minden téren a végőkéig érvényesítette, s ilyen értelemben a *végéhez ért*, mert saját elvéből nem képes többé alkotni. (Ebből a szempontból jogosult lenne jelenkorunkra vonatkozóan a „*posztmodern*” kifejezés használata; a probléma az, hogy a fogalom, mint ideológia, más funkciót tölt be.²)

Az elmondottak alapján feltételezek és látni vélek történelmünkben egy újabb periódust, amelyet véleményem szerint meglehetősen reálisnak lehet tartani. Ez a jövődő korszak a maga belső logikája szerint nem is lehet más, mint a kozmocentrikus, teocentrikus és antropocentrikus szemlélet bizonyos *szintézise*, ha nem is statikus és beálló módon, ami ellentmondana a történelem természetének, hanem inkább az említett elveket komolyan megbecsülő és hullámzó módon egyesítő tendenciaként. Egy ilyen korszak az egészség új szakaszának és a kultúra integrációjának lehetőségét rejti magában.

A modern kor befejeztével a történelem erői és energiái bizonyosan új korszakot formálnak, amely két lehetőséget rejti magában. Ezek egyike a fentemlített elvek valamelyikének korábbi dominanciájához való visszatérés. A másik és valószínűbb lehetőség a tárgyalt elvek és világszemléletek szintézise, hiszen *mindhárom elv* immár objektíválódott és realizálódott, s eszerint bizonyos értelemben *valóságos tényező* a jelen történelemben.

Mindazonáltal eme új szintézis megvalósulása sokkalta nehezebbnek ígérkezik, mint az első esetben. Az első reneszánsznak még csak a „pogány” és a keresztény szellem közti skizmán kellett felülkerekednie. A jövődő szintézis előtt *számos korábbi skizma*, megtagadás és támadás *feloldásának feladata* tornyosul. Az említett ellentétén túl az új kornak megfelelő viszonyt kell kialakítania antikvitás, kereszténység és modernség között, s új módon kell feloldania a modernitás és az antikvitás, valamint a modernitás és a kereszténység közti feszültséget. Eme új korszaknak továbbá *el kell hagynia* a három elv korábbi történeti megvalósulásainak *nyers formáit*, mialatt e három világszemlélet alapvető értékeit meg kell őriznie és tovább kell vinnie.³

Ami ezek után korunk helyzetét illeti, nyilvánvaló, hogy Európa válságban van. Magának a válságnak három szintjét, értelmét különíthetjük el: 1. egyetemes értelemben, mondván: az ember földi élete: gond. 2. a történelmi korszakok közötti átmenetként. 3. konkrét megnyilvánulások formájában a politika, gazdaság, társadalom, erkölcs, művészet, vallás területein. A második értelemben vett válságnak két vetületét kell megkülönböztetnünk egymástól. Európa válságának *belső* vetülete nem más, mint az, hogy a modernitás végző érvényesítésében felemésztette és kiüresítette önmagát.

A válság *külső* vetülete Európának a világban elfoglalt helyére, a nemzetközi ideológiai, politikai és gazdasági erőknek Európára gyakorolt hatására mutat. Ezek az erők egyrészt a nemzetközi pénzhatalom (száz éve „*financoligarchia*”-ként⁴, manapság „*deep state*”-ként, háttérhatalomként, szervezett magánhatalomként emlegetik), másrészt a –

jelenleg ennek eszközéül szolgáló – iszlám törekvéseit, valamint az irányított demográfiai mozgásokat jelentik. Ezekkel együtt járó jelenségek: az elhatalmasodott hamis közbeszéd, a nemzedékek elerőtlenedése, a politika támogatottság-orientált elvtelensége.

Ezek a törekvések Európa gazdasági és politikai letörésére, ezzel együtt a keresztény és a nemzeti elv ellen irányulnak. A munkaerő és a népesedés problémáinak megoldására, továbbá a humanitárius válság orvoslására irányuló szándék hangoztatása csak e fő törekvés elfedésére szolgáló hamis politikai művelet. Az említett tényezők a válságnak egyszerismind klasszikus, avagy hagyományos, háromelemű (judaizmus – kereszténység – iszlám szerint tagolt) vallástörténeti keretet is adnak.

Európa *jövőjének* alternatívája abban áll, hogy a megjelölt külső vagy belső tényezők kapnak-e benne meghatározó szerepet. Ami Európa *belső* válságát illeti, nyilvánvaló, hogy a modernitás végével a kozmo-, teo- és antropocentrikus világnézetnek – mivel más nincs – egy még nem látható új kombinációja fogja kialakítani a kontinens negyedik korszakát. Ha az említett *külső* tényezők kerekednének felül, nyilvánvaló, hogy Európa elenyészik. Ez azonban – a még várható biztos megpróbáltatások ellenére – történelmi távlatokban *nem valószínű*, az alábbiak miatt.

Ha felvetjük a történelem irányíthatóságának vagy öntörvényűségének kérdését, beláthatjuk, hogy bármilyen racionalizmus vagy automatizmus működjek is a történelemben, egyetlen elv és akarat nem tud egyöntetűen, végletesen és véglegesen érvényesülni benne. Arnold J. Toynbee „Challenge – and – Response”-elvére utalva⁵ tételezni lehet a következőket: Nyugat-Európa modernitás okozta belső válsága, azaz gyökereinek megtagadása és a normalitás felszámolása korunkban önmagában is totális problémát jelentett a maga számára, és még képtelenek bizonyult megérlelni azokat az elemeket, amelyekből egy új korszak megformálható lenne. Ebben a helyzetben a belső válság részben oka is lett a külső válságnak. A régió egy lassan rátelepedett ellenséges adminisztráció, egy művi mentalitás általi bénultsága, és a politikai rendszer alkalmatlansága miatt jelenleg nem tud választ adni a külső kihívásra sem.

Úgy véljük azonban, csak idő – bár keservesen telő idő – kérdése, hogy a realitás különböző szintjein a külső válsággal szembeni ellenhatások bekövetkezzenek. Azok a megrázkódtatások, amelyek még Nyugat-Európa előtt állnak, elő fogják idézni, hogy a társadalmi élet átalakulásával megerősödik a szellemi erő, amely a dolgokat képes a nevéükön nevezni. Ebből fakadóan megjelenik a cselekvési képesség, mint amilyen a reális politikai választás, továbbá a kedvezőtlen demográfiai tendenciák ellen a kitoloncolás és deportálás, amelyet az államhatalom képes végrehajtani. Ezáltal a kontinens nemcsak a külső nyomás ellen fog tudni felemelkedni, hanem egyszerismind lassan a maga negyedik történelmi korszakába is léphet, amelyben az európai civilizáció minden mással összemérhetetlen tudása és szellemi gazdagsága ismét megmutatkozik.

(*Közép-Európa*) Elemzésünkhöz feltétlenül hozzátartozik a következő lényeges szempont. Ez Európa *régióinak* történeti és jelenkori kérdése, amely nélkül nem alakítható ki reális kép Európáról. A történelmi régiók megléte Európa történetének realitása, objektív tényezője és kerete, s e régiók szelleme az európai eszmetörténet alkotóeleme. Európa egysége létrejötté óta mindmáig régióinak különösségén keresztül áll fenn. Itt nem feladatunk e régiók történelmi alakulásának áttekintése,⁶ de a közelmúltról és a jelenről szükséges néhány észrevételt tennünk.

A XX. század második felében Európa átélte talán legerősebb politikai – gazdasági – katonai – ideológia kettéosztottságát. Nyugat- és Kelet-Európa szembenállása valódi ellentét volt, de nem a legalapvetőbb, mert a modernitás több tényezője összefűzte őket,

s közös ellenségük a kereszténység, a korábbi civilizáció-teremtő tényező maradt. A különbség abban áll, hogy a nyugat-európai liberális rendszer tendenciájában keresztényellenes, míg a kelet-európai kommunista rendszer azonnal élesen keresztényellenes volt. Nyugat-Európában az antiklerikális terror szakaszai után a kereszténység zárványként és relikviaként létezhetett, Kelet-Európában a kereszténység radikálisan ellehetetlenült.

A nyugat-európai liberalizmus talaján, a jóléti társadalmak keretei közt egy hosszú ideológiai offenzíva zajlott le, amely 1945 óta az úgynevezett „előítélet”-ellenesség⁷ és „tolerancia” elfogadtatásától a nemzet és család eszméjének gyengítésén, a vallások relativizálásán át a mai „gender”-ideológia érvényesítéséig, a nemek semlegesítésének bevezetéséig tart. Ezáltal a nyugati társadalmak jelentős mértékű és megalázó dezorganizációja ment végbe, miközben a lopakodó pénzhatalom magához ragadta a nyugati államok és az Európai Unió irányítását, s az inadekvát politikai pártok érdekszövetségein keresztül elérte e szervezetek megbénítását.

A kelet-közép-európai társadalmakban ezzel szemben más folyamatok zajlottak le. A kommunista ideológia, gazdaságpolitika és politikai uralom nagy károkat okozott e régió társadalmában, s a kényszerű alkalmazkodás torzította az itt élő népek politikai-közösségi tudatát és morális életét. A hatalom radikális természetűe mégis azt eredményezte, hogy minden részvétel ellenére a rendszer külsődleges maradt e nemzetek számára. Eközben pedig a történelem furcsa cseleként⁸ a „szocialista” rendszer mintegy megóvta e társadalmakat a végletes liberalizmus pusztító hatásától.

Az önérdék által vezérelt szereplők egykor a kommunizmus haszonélvezői voltak, utóbb a nemzetközi tőke kiszolgálói lettek; e komprádor elemek reprodukciója nem lehetetlenült el, de úgy tűnik, mozgásterük szűkült. A kommunista rendszer végnapjaiban és összeomlása után a liberális kapitalizmus megkezdte mohó kelet-európai hódítását, ez azonban itt nem tudott olyan áthatóvá válni, mint nyugaton, mert a normalitás megmaradt talaján, az újabb történelmi kihívások reakciójaként megerősödött a nemzeti érdekérvényesítés.

Ilyen körülmények között fontos fejleményként konstatálhatjuk, hogy körvonalazódik és megerősödően van Közép-Európa, mint meghatározott és újszerű hivatást hordozó önálló európai történelmi régió. Közép-Európával az újkori történelem során, amikor érzékeltetni lehetett bizonyos önálló létezését, vagy a Nyugat-Európához felzárkózni igyekvő régióként, vagy a Kelet-Európába kényszerített régióként, ezeken kívül német befolyási övezetként találkozunk.⁹ Valóságos létének csak egy kis elemét jelentette az Osztrák–Magyar Monarchia, a teljes Dunai Szövetség mindig eszme maradt,¹⁰ észak-déli tengelyének egésze pedig meg sem fogalmazódott.

A mai összeurópai helyzetben azonban a közép-európai népek és országok konvergáló irányt mutatnak. A nyugati civilizáció minden gazdagsága ellenére a nyugati államok nemzetvesztő politikájával a közép-európai államok nem akarnak közösséget vállalni, s a nagy Kelet-Európa régióhoz képest is egyre inkább önmagukban kívánják identitásukat megtalálni. Az új történelmi helyzet tehát abban áll, hogy Közép-Európa immár nem hiány-fogalomként jelentkezik, hanem olyan önálló szintetizáló színtérként, amely Európa valódi értékeit kívánja képviselni, s így mintegy az európai civilizáció menteváraként tűnik föl.

Közép-Európa eme rendeltetése ellen két erő hat. Külső fenyegető tényezőként a nyugat-európai és nagyhatalmi politika dezorganizációs törekvéseivel kell számolni. A Közép-Európát gyengítő belső erőket pedig az itt élő nemzetek közötti ellentétek jelentik. Az utódállamok többsége továbbá múltuk függésében hajlamos arra, hogy Közép-Európa erősítése helyett vélt érdekei szerint nagyhatalmi befolyásoknak teret engedjen. Ilyen keretek között kell szemügyre vennünk Magyarország különleges helyzetét.

(Magyarország) Európa minden népének elemi érdeke, hogy felvegye a harcot a nemzetek fölötti globális erőkkel. E küzdelemre, s Európa valódi egységének kialakítására jelenleg a *nemzetállam* elve alapján kerülhet sor. A nemzetállam fogalma itt a globalizmussal, a nemzetek fölötti pénzhatalommal szemben nyeri el tartalmát, a nemzetek polgárainak államát jelenti, amelyek politikai akaratóból kell, hogy Európa intézményei felépüljenek. A nemzetállam azonban egykor az „egy nemzet – egy állam” elvét jelentette, s így a közelebbi meghatározás nélküli nemzetállam elve szemben áll az utódállamokban elnyomás alatt élő magyar kisebbségek érdekeivel. (Maga a magyar nemzet-fogalom az államnemzet – kultúrnemzet kettősségén¹¹ túl létező sajátos összetett entitás.)

Ennek ellenére taktikai szükségszerűség, hogy a magyar állam prioritásként ebben a történelmi fázisban az előbb említett szerepre hivatott nemzetállam politikáját hangoztassa és támogassa. Csakis így remélheti ugyanis az európai intézmények megújulását, s ezek keretei között a régóta szándékosan legyengített európai nemzeti kisebbségvédelem¹² hatékonyabbá tételét. Enélkül a magyar kisebbségek védelme terén a magyar állam, birtokon kívül lévén, fegyvertelen, eszköztelen és eredménytelen marad, az utódállamokkal szembeni fellépése pedig gyengíteni Közép-Európát, benne saját súlyát, ezáltal kockáztatná a kozmopolitizmussal szembeni védelem sikerét, egyben saját nemzeti politikájának megmaradását. Márpedig az anyaország nemzeti politikájának megóvása az egész magyarság megmaradásának záloga, ezen belül a magyar kisebbségek védelmének nélkülözhetetlen előfeltétele.

Mint mondtuk, a jelenlegi helyzetben Közép-Európa egyre önállóbb történelmi – politikai régióként körvonalazódik, mint amely a normalitás értékrendjét, a kereszténység hagyományát és hitvilágát, s az egészséges patriotizmust és nemzettudatot van hivatva képviselni, annak ellenére, hogy ezeknek az elemeknek az autentikus érvényesítése itt is nagy nehézségeket jelent. Mindenesetre ebben a formálódó Közép-Európában Magyarország adottságai révén alkotó és meghatározó szerepet játszik, ezen keresztül pedig európai tényezővé válik.

A jelenlegi magyar nemzeti politikát három síkon lehet szemlélni: belpolitikai, közép-európai és európai keretekben. E politika a magyar társadalomban azt az érdekegyesítést követi, amelyet annak idején a reformkor nagyjai valósítottak meg.¹³ A továbbiakat tekintve, a magyar államvezetés a magyar érdekeket legjobb politikai hagyományainknak megfelelően nagyobb hatalmi érdekekhez kapcsolja, ami által egyedül lehet remélni a magyar érdekek érvényesítését.¹⁴ Ez történik a közép-európai államok közötti érdekegyesítésen keresztül, végeredményben pedig azáltal, hogy azt a politikát, amelyet követ, Európa összes népének és államának érdekeként is felmutatja.

Makkai Sándor (1890–1951) református püspök „Magyar nevelés – magyar műveltség” című, 1937-ben megjelent könyvében ezt írta: „Meg kell említenünk a magyarság és az európaiság kapcsolatának végletes értelmezését [...]. Van egy dacos turáni magyarság, amelyik utálattal fordul el Európától, mely vesztünket okozta és koporsónkra ült, hogy soha fel ne támadhassunk belőle. Ebből az következik, hogy magyarságunkat meg kell tisztítanunk minden európaiságtól. Vissza kell állítanunk ősi, ázsiai tisztaságát és sajátosságát s megvetéssel lehántanunk magunkról a szívtelen és képmutató Nyugat aljasságait.

Itt a műveletlenség fogalomzavara áll előttünk. Európa nem a nagyantant és nem a kisantant. Nem is a Népszövetség. Európa nem politikum. Azzal szemben, amit Európa jelentett és jelent reánk nézve, az elfogult önimádat nem adhat egyebet, mint öngyilkos elzárkózást és pusztulást. Még a lehetőség elképzelése is, hogy európaiságunk levételével leszünk igazán magyarokká, a legnagyobb műveletlenség.

De semmivel sem kisebb műveletlenség az a másik végletes magatartás sem, amely most már ellenkező nagy elragadtatásban vonagló Európa-imádatba esik. Ez a szomorú magyar majomkodás ismét szégyenfoltja nemzeti kultúránknak. A megoldás csak egy lehet: a szó valódi értelmében európainak lenni, magyar ésszel és magyar szívvel.”

Könyvét pedig Makkai Sándor ezekkel a – mára konkrét tartalmat kapó – meglepő szavakkal fejezi be: „Ki tudja, talán mi vagyunk azok, akik magyar nemzeti kultúránk által visszaadhatjuk az »európai« szó elveszöben lévő hitelét, európai erényeket valósítván meg Európa bűnei nélkül.”¹⁵

Ismerjük a régi mondást: „Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita.”¹⁶ Ami annyit tesz: Magyarországon kívül nincs élet; ha mégis van, nem olyan. Tanulságos végigkövetni, ahogyan e szállóigét egykor büszkén hangoztatták, később olykor gúnyosan emlegették.¹⁷ A mondást ebben a formában Bél Mátyás (1684–1749) Notitia-jának Compendium-ában (1753) olvashatjuk; e mű első mondata pedig egyenesen így hangzik: „Magyarország Európa összes országai közül a legszebb.”¹⁸ A hírneves zoológus és ornitológus, gyermekkorunk kedves olvasmányának, az „Állatok világa”-nak szerzője, Alfred Edmund Brehm (1829–1884) „Kirándulás a Dunán” című munkájában (1878) már Magyarország helyzetére is utal: „Magyarország [...] fekvése kedvezőbb, mint bármely más európai országé. Az Északi- és a Fekete-, a Balti- és a Földközi-tenger között, a nagy északkelet-európai síkságtól az Alpokig egyesíti magában a délvidéket és északot, a pusztát és a hegyiséget, erdőt, folyót, mocsarat.”¹⁹

A történeti Magyarország földrajzi, gazdasági, politikai egysége, autarkijája és teljessége vitathatatlan tény, és Európának párját ritkító jelensége, szellemi értelemben vett átfogó jellege pedig korábban is, s a régi Magyarország szétértése után is érvényes. Középponti helye pedig ismét nemcsak földrajzi, hanem egyúttal szellemi jelentést is hordoz. Magyarország Nyugat-Európa és Kelet-Európa, Észak-Európa és Dél-Európa között éppen középen foglal helyet, mindegyik értékének helyet biztosít magában, mindegyikre rálát, mindegyiket ismeri és érti, mindegyikben tud tájékozódni. Ennek lehetősége és forrása mindig a mi rendelkezésünkre áll.

A XX. században „Nyugat” és „Kelet Népe” címmel indítottak egymással ellentétes szellemű, egyaránt értékes folyóiratokat, amelyek szintézisére nem került sor. Magyarország sorsának egyik jelképe volt a „komp-ország” metaforája.²⁰ Meg vagyok győződve arról, hogy azon a hányódáson, amelyet e hasonlat jelent, túl vagyunk. Miként a fentiekben megpróbáltam bemutatni, Magyarország az európai politikai helyzet felismerésével Közép-Európa kezdeményező és meghatározó erejévé vált. Ha Magyarország Közép-Európa leglényegesebb tényezője, Közép-Európa az európai civilizáció nagyra hivatott régiója, s Európa – miként gondoljuk – a civilizációk között a legmaradandóbb értékrendet képviseli, akkor – bármilyen furcsán hangozzék is ez – Magyarország a Világ közepe.

Ezt a tételt helyesen kell értenünk. Nem arról a képtelenségről van szó, mintha Magyarország bármilyen értelemben a világ élén állna, hanem a következőről. Európa égtáj szerinti régiói *meghatározott* régiók, mások nem tudnak lenni, mint maguk. Hozzáteszük: Közép-Európa többi állama pedig jobbra utódállami meghatározottságában létezik. Magyarország azonban szabad, mert mindegyik régiótól van megfelelő távolsága, és mindegyikhez van bizonyos közelsége. Ez a szellemi *reflexió*, az értelmezés, a termékeny kapcsolat és feldolgozás lehetőségét, Magyarország alkotó képességét, gazdagodását és széles látókörének biztosítását jelenti. Ilyen volt Róma termékeny viszonyulása Athénhez,²¹ egyébként pedig – hogy visszakanyarodjunk kiindulópontunkhoz – ilyen egész Európának is a története és a helyzete a világban.²²

TOVÁBBI IRODALOM

- Arday Lajos: Közép-Európa és a Visegrádi Négyek. *International Relations Quarterly*, Vol. 6. No. 1. Spring 2015. 1–5.
- Asztalos Miklós: A korszerű nemzeti eszme. Erdélyi Férfiak Egyesülete, Budapest, 1933.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre: Helyünk és sorsunk Európában. Gergely R. kiadása, Budapest, 1941.; Kairosz, Budapest, 2008.
- Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Új Magyarország kiadása, Budapest, 1946. = Válogatott tanulmányok. II. köt. Magvető, Budapest, 1986. 185–265.
- Bóka Éva: Az európai egység gondolat fejlődéstörténete. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.
- Dawson, Christopher: Európa születése. Athenaeum, Budapest, é. n.
- Dawson, Christopher: Die wahre Einheit der europäischen Kultur. Pustet, Regensburg, 1935.
- Deér József: Pogány magyarság – keresztény magyarság. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938.
- Deér József: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. Magyarágtudomány, 1936/1. 1–34.
- Drábik János: Egyvilágrend. Gold Book, h. n., 2017.
- Ferdinandy Mihály: Közép-Európai alakzatok. Az Ország Útja, II. évf. 10. sz. 1938. október, 244–257. = Uő: Nemzetiségi kérdés és magyar birodalom. (3 tanulmány) Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2010. 5–42.
- Frenyó Zoltán: A „keresztény Európa” eszméje. In uő: Kereszténység és filozófia. Kairosz, Budapest, 2006. 81–102.
- Id. Frivaldszky János: Közép-Európa és identitása. Primaware, Szeged, 2016.
- Gihring, Kurt: Abendland und Kultur. Benzinger, Einsiedeln – Zürich, 1947.
- Gyurgyák János: Európa alkonya? Utak és tévutak az európai történelemben és politikában. Osiris, Budapest, 2018.
- Habermas, Jürgen: Filozófiai diskurzus a modernségről. Helikon, Budapest, 1998.
- Halecki, Oscar (Oskar): Európa millenniuma (1963). Századvég Kiadó, Budapest, 1993.
- Halecki, Oscar (Oskar): A nyugati civilizáció peremén (1952). Századvég Kiadó, Budapest, 1995.
- Halecki, Oscar (Oskar): The Limits and Divisions of European History. University of Notre Dame Press, New York, 1950. 1962.
- Hamberger Judit: Közép-Európa politikai dimenziójának megvalósítási kísérlete: a visegrádi együttműködés (V4). *Külügyi Szemle*, 2010/2. 35–50.
- Hamvas Béla: A világválság. Magvető, Budapest, 1983.
- Hamvas Béla: Az öt génius. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1985.
- Horel, Catherine: A középnek mondott Európa. A Habsburgoktól az európai integrációig, 1815–2004. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011.
- Huntington, Samuel P.: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Európa, Budapest, 2001.
- Iriný Károly: Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai gondolkodás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- Izické Hedri Gabriella – Palánkai Tibor: Európa ma és holnap. Balassi Kiadó, Budapest, 2002.
- Joó Tibor: A magyar nemzeteszmé. Franklin, Budapest, 1939.
- Karikó Sándor (szerk.): Európaiság. Politikai és morális kultúra. Áron Kiadó, Budapest, 2001.
- Kállay Béni: Magyarország a Kelet és a Nyugat határán. MTA, Budapest, 1883.
- Kohl, Helmut: Aggodalom Európáért. Antall József Tudásközpont, Budapest, 2016.
- Kornis Gyula: A kultúra válsága. Franklin-Társulat, Budapest, 1934.
- Kucsera Tamás Gergely: XIX–XX. századi föderalista koncepciók. HÖÖK a Hallgatókért Alapítvány, Budapest, 2007.
- Kussbach, Erich – Vörös Imre: Európa mint keresztény értéközösség. Hanns Seidel Alapítvány, Budapest, 1996.
- Maller Sándor: Az Európa-eszme. A kezdetektől a megvalósulásig. Mundus Kiadó, Budapest, 2000.
- Molnár Máté: A keresztény Európa egysége Pierre Dubois reformterveiben. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Line Design, h. n., 2010.
- Molnár Tamás: A modernség politikai elvei. Európa, Budapest, 1998.
- Molnár Tamás: Az atlanti kultúra kibontakozása. Kairosz, Budapest, 2006.
- Németh István: Európa-tervek, 1300–1945. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001.
- Novalis: A kereszténység, avagy Európa. Budapest, 1991. *Klny.: Magyar Filozófiai Szemle*, 1991/4–5.; Attraktor, Máriabesnyő, 2014.
- Ortega y Gasset, José: Elmélekedések Európáról (1949). L'Harmattan, Budapest, 2007.
- Pauler Ákos: A klasszikus műveltség értéke. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1933. *Klny.: Egyetemes Philológiai Közöny*, 1933/1–2.
- Reynold, Gonzague de: Die Tragik Europas. Vita Nova Verlag, Luzern, 1935.
- Rüssell, H. W.: Keresztény humanizmus. Pharos, Budapest, 1944.
- Schuman, Robert: Európáért. Pannónia Könyvek, Pécs, 1991.

- Somogyi József: A nemzeteszme. Szent István Társulat, Budapest, 1941.
 Szénási Éva (szerk.): Elméletek az európai egységről. L'Harmattan, Budapest, 2002.
 Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Gondolat, Budapest, 1974.
 Tallár Ferenc (szerk.): A kereszténység és az európai tradíció. Osiris, Budapest, 2001.
 Valéry, Paul: Európa nagysága és hanyatlása. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1945.

Európá elrablása. Mozaik Bűbloszból. Bejrút, Nemzeti Múzeum

JEGYZETEK

- * Előadás az „Európa jövője” című, a Kárpát-Ífjúsági Egyesület által szervezett konferencián. Budakeszi, Tanne, 2017. szeptember 30.
- 1 Arisztotelész: Politika, I. 2. 1253 a. Gondolat, Budapest, 1984. 74–75.
- 2 Bővebben ld.: Frenyó Zoltán: A filozófia tankönyve. Szent István Társulat, Budapest, 2016. 312–315.
- 3 Vö.: Frenyó Zoltán: Korfordulón. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet, Budapest, 2015. 16–56.
- 4 Ld. pl.: Hilferding, Rudolf: Das Finanzkapital. Ignaz Brand & Co. Wien, 1910. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959.
- 5 Toynbee, A. J.: A Study of History. Vol. I. Oxford University Press, London – New York – Toronto, 1935². 271–338.
- 6 Európa történeti régióinak formálódásáról mindenekelőtt Szűcs Jenő alapvető műve ad képet. Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle, 1981/3. 313–359.; = Magvető, Budapest, 1983.; Szűcs Jenő – Hanák Péter: Európa régiói a történelemben. MTA Történettudományi Intézet – Országos Pedagógiai Intézet, Budapest, 1986.
- 7 Az offenzív előítélet-kutatás főként amerikai liberális eredetű, amelyet a koreszmék átfogó átformálásának szándéka vezetett a XX. század második felében. Kurt (Zadek) Lewin: A mező-elmélet a társadalomtudományokban. Gondolat, Budapest, 1972.; Csoportdinamika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975.; Edgar H. Schein: Kurt Lewin „változtatás-elmélete” (Change Theory): Web.; Gordon Allport: Az előítélet (1954). Gondolat, Budapest, 1977.; Ezzel szemben az újkori konzervativizmus atyja, az angol Edmund Burke híres művében, a „Töprengések a francia forradalomról” című könyvében kifejezésre juttatja, hogy ragaszkodik előítéleteihez, mint amelyek meghatározott, áthagyományozott, megőrzendő és a tájékozódásban segítséget adó értékrendet képviselnek. Edmund Burke: Töprengések a francia forradalomról (1790). Atlantisz, Budapest, 1990. 179.; Hasonlóképpen: David Hume: Az erkölcsi előítéletekről. Esszék (1777). II. köt. Atlantisz, Budapest, 1994. 297–298.
- 8 Hegel beszél az ész cseléről (List der Vernunft) a történelemben, ahol a különös az általános áldozatául esik. G. W. F. Hegel: Előadások a világtörténet filozófiájáról. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979². 77.
- 9 Tokody Gyula: Ausztria-Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) viláгурalmi terveiben (1890–1918). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.; Irinyi Károly: Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai gondolkodás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- 10 Mérei Gyula: Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia, 1840–1918. Kossuth, Budapest, 1965.

- 11 Meinecke, Friedrich: *Weltbürgertum und Nationalstaat*. Druck und Verlag von R. Oldenbourg, München – Berlin, 1908. 2. skk.
- 12 Itt nem vizsgálhatjuk az európai kisebbségvédelem jogi rendszerét és gyakorlati működését, amely már a Népszövetség megalakulása óta mindmáig a nagyhatalmi politikának alárendelt siralmas képet mutat. Ehelyett most csak a következő észrevételeket szeretnénk tenni. Először is a kisebbség nyugat-európai felfogás szerint régóta nem kollektív, hanem individuális jogot jelent. Másodsor, a kérdés nyugat-európai kezelésében a XX. század harmadik harmada óta megfigyelhető, hogy a nemzeti kisebbségek problémája mellé emelték az egyéb, főként szexuális kisebbségek – valójában egész más természetű – témáját. A kétfajta kisebbség összekapcsolása a nemzeti kisebbség jelentőségének degradálásával, és a deviáns szexuális kisebbség rangjának emelésével történt, mintha ugyanaz a jog és támogatás illett meg a nemzetet és társadalmat erősítő, és az azokat gyengítő tényezőket. E különböző természetű kisebbségek összemérésével e sorok írója akkor találkozott először, amikor 1989-ben részt vett a Leideni Egyetemen egy holland–magyar filozófiai konferencián, ahol az erdélyi magyarság tarthatatlan helyzetére kívánta felhívni a figyelmet – nem sok sikerrel. A konferencia-kötet előadásom szövegét nem tartalmazta. Ld.: M. F. Fresco – P. J. M. van Tongeren (eds.): *Perspectives on Minorities. Philosophical Reflections on the Identity and the Rights of Cultural Minorities*. Tilburg University Press, 1991. Előadásom szövegét magam közöltem később a holland–magyar konferenciák anyagait összegyűjtő kötet szerkesztőjeként. *On the Minority Problem: The Case of Roumania*. In: Z. Frenyó – F. L. Lendvai – M. F. Fresco – P. van Tongeren (eds.): *Orientations. Papers presented to the Conferences of Dutch and Hungarian Philosophers, 1986-1990*. Skaker, Maastricht, 2000. 326–346.
- Az előbb említett kötet kiadója, a Tilburgi Egyetem a „Katolikus” megjelölést 2001-ben elhagyta a nevéből, előtte pedig 1997-ben az anarchista Daniel Cohn-Benditet díszdoktorává avatta. (Ugyanott 1952-ben még Robert Schuman, 1982-ben Paul Ricoeur lett díszdoktor.) A „Katolikus” jelzőt egyébként 2004-ben a Nijmegeni Egyetem is elhagyta, de legalább helyette felvette Radboud egykori utrechti püspök nevét. (A szomszédos Belgiumban az 1425-ben alapított Leuveni Katolikus Egyetem 2011-ben törölte nevéből a „Katolikus” megjelölést, hogy bevallottan kozmopolita intézmény legyen.) Az efféle adatokból leszűrhető, hogy Európa átalakításában, jobban mondva tönkretételében egy rendkívül hosszú, tudatos, egyirányú és csak egyre intenzívebbé váló folyamatról van szó, amelynek térhódítását, liberalizációját és törvényhozásba épülését a múlt század harmadik harmadától kezdődően a drog-kereskedelem, a prostitúció, az abortusz, az euthanázia, a gender-ideológia, a vallási relativizmus terén sorra megtapasztalhatjuk. Az utóbbi témáról fest aktuális képet Orbán Mónika: *Mecsetek a liberális Hollandiában*. Magyar Idők, 2018. febr. 2. Hollandia, az egykori „tökés mintaállam” korunkban az európai civilizáció átférfalásának lett próbaterülete és mintaállama, amelyet azután követtek Nyugat-Európa nagy államai.
- 13 Vö.: Gergely András: A nemzeti és nemzetiségi érdekegyesítés formálódása. In uő: *Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*. Magvető, Budapest, 1987. 121–135. = *Életünk*, 1984/9.
- 14 Ld. pl.: Nagy László: *Bethlen Gábor a független Magyarországért*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.; Újváry Zsuzsanna: „Nagy két császárnak birodalmi között.” *Gondolat*, Budapest, 1984.; Fazekas Zoltán József: *Az Erdélyi Fejedelemség nemzetközi elismertsége, külpolitikájának főbb irányai*. Iustum Aequum Salutare, IV. 2008/2. 121–133.; Kármán Gábor – Kees Teszelszky (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. ELTE BTK, Budapest, 2013.
- 15 Makkai Sándor: *Magyar nevelés – magyar műveltség*. Révai, Budapest, 1937. 228–229.; 242.
- 16 *Compendium Hungariae geographicum, ad exemplar Notitiae Hungariae Novae historico-geographicae, Matthiae Bel. Posonii, Landerer, MDCCLIII. 1. oldal, §. 1.*
- 17 Tarnai Andor: *Extra Hungriam non est vita*. Egy szállóige történetéhez. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. A mondas első változata feltehetően 1516-ból, Caelius Rhodiginus-tól származik: „Extra Pannoniam non est vita, aut si sit, non tamen esse ita.”
- 18 „Hungaria, totius Europae Regnorum, pulcherrimum est.” *Compendium*, i. h.
- 19 Brehm, Alfred: *Az Északi-Sarktól az Egyenlítőig. Népszerű előadások*. (Bp. 1892.) Vál. Patkó Ferenc. Kriterion, Bukarest, 1988. 180.
- 20 Ady Endre: *Ismeretlen Korvin-kódex margójára*. (Sírás és panaszkodás + Panaszkodás és hit.) *Figyelő*, 1905. = Féja Géza (szerk.): *Ady Endre: Jólások Magyarországról*. Tanulmányok és jegyzetek a magyar sorskérdésekről. Athenaeum, Budapest, 1936. 279–285. = *Ady Endre Összes Prózai Művei*. VII. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 306–307.
- 21 Brague, Rémi: *Európa. A római modell*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, h. n., 1994.
- 22 Ferguson, Niall: *Civilizáció. A Nyugat és a többiek*. Scolar, Budapest, 2011.

Szerbia és az Európai Unió kapcsolatának alakulása

(Bevezetés) Szerbia csatlakozási kilátásai, folyamatban levő csatlakozási tárgyalásainak áttekintése rendkívül aktuális területét jelenti az európai integrációval foglalkozó szakirodalomnak. Természetesen már önmagában az a tény is, hogy Szerbia, több, döntően úgynevezett nyugat-balkáni állammal együttesen rendelkezik uniós tagsági perspektívával, elegendő indok lenne a nagyfokú érdeklődésre. A kapcsolatok elmélyülése viszont egy olyan történelmi helyzetben folyik, amikor is az Egyesült Királysággal folyó kilépési tárgyalások is zajlanak, valamint a balkáni térségben, és Kelet-Közép-Európában olyan országok terjeszkednek politikai és külgazdasági értelemben, mint Oroszország (amelyik ország kulturálisan is szorosan kapcsolódik déli szomszédunkhoz) és Kína. Mindezt tetézi még a Balkán félszigeten is végighúzódó migrációs útvonalak kialakulása is. A körülmények azt eredményezték, hogy újra megerősödött a térség országaival fenntartott kapcsolatok szorosabbra fűzésének igénye az Európai Unió részéről is, az Európai Bizottság hivatalos kommunikációja szerint a következő közösségi politikai ciklusban EU-tagságot kaphat Szerbia, valamint Montenegró is. A bevezetésben ismertetett események, kutatási motivációk fényében, ismeretében vizsgáljuk meg Szerbia és az Európai Unió kapcsolatrendszerét.

(Szerbia és az EU kapcsolatai) Szerbia 2012. március elsején vált az EU tagjelölt országává, és ez a státusz azt jelentette, hogy az ország az Európai Bizottság értékelése alapján olyan állapotban volt, hogy meg lehetett kezdeni a csatlakozási tárgyalásokat, a mélyebb szintű jogharmonizációs tevékenységet. Szerbia és az EU kapcsolatrendszere azonban nem ehhez az egy dátumhoz kötődik csak, ez egy korábbi fázis lezárásaként és egy új szakasz megnyitásaként értelmezhető.

Ahogy igaz ez a 2004-ben és 2007-ben belépett országok csatlakozási folyamataira, ugyanúgy jellemző Szerbiára és a nyugat-balkáni¹ államokra is az, hogy az Unió az Európai Tanács meghatározó csúcsertekezletein rakta le a bővítés és kapcsolatépítés mérföldköveit. Az intézményesített kapcsolatok az EU, valamint akkor még Jugoszlávia között² az Európai Tanács feirai csúcsertekezletéig nyúlnak vissza, amelyet 2000 nyarán tartottak. Ezt követően a szintén 2000-ben tartott zágrábi, valamint a 2003-ban tartott thesszaloniki csúcsertekezlet jelentette azokat a politikai vezetői konferenciákat, melyek során az EU egyértelmű csatlakozási jövőképét, és amelyek alapján előcsatlakozási támogatásokat nyújtott a térség országai, így Szerbia számára³ is.

Szerbia és az EU intézményes kapcsolatrendszerének ezt követő mérföldköveit több hivatalos és szinte számtalan tudományos forrásra alapozva is bemutathatjuk. A részletesebb hivatalos ismertetések a szerb fél uniós integrációval foglalkozó intézményeinek dokumentumai, honlapjai segítségével érhetők el. Az Európai Unió szerbiai delegációjának honlapja alapján⁴ is lehetőség nyílik ismertetni röviden a meghatározó lépcsőfokokat. Mindemellett kiemeljük, hogy a szerb kormány európai integrációs minisztériuma⁵ és a szerb külügyminisztérium hivatalos oldalának⁶ információi is támaszt nyújtanak az intézményesített kapcsolatok szemléltetéséhez.

Az előzőekben említett három EiT csúcsertekezletet követően Szerbiának is végig kellett és végig kell járnia azokat a lépcsőfokokat, melyek elvezetnek ahhoz, hogy egy adott ország megkezdhesse a csatlakozási tárgyalásokat az Unióval. A csatlakozási tárgyalások

konvencionális, dokumentációs előfeltétele az, hogy egy ország rendelkezzen aláírt és a tagállamok által ratifikált stabilizációs és társulási megállapodással (STM-mel rövidíthetjük), tagjelölti státusza legyen (azaz a potenciális tagjelölti státuszból, melyet a feirai csúcs automatikusan garantált minden nyugat-balkáni államnak, lépjen eggyel följebb-közelebb az EU-hoz), és tegyen eleget olyan – kifejezetten a régió országaival szemben megfogalmazott politikai – előfeltételeknek, melyeket megszabtak az országgal szemben. Szerbia esetében az ICTY-vel (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, magyarul: A volt Jugoszláviával foglalkozó Nemzetközi Büntető Törvényszék) való teljes együttműködés volt az egyik évekig nem teljesített előfeltétel, valamint Koszovó rendezetlen helyzete⁷ jelentette, jelenti a legfontosabb politikai akadályokat ma is.

1. táblázat: A Szerbia és EU közötti kapcsolatok legfontosabb eseményei, mérföldkövei

Table 1: Milestones in the development of the EU-Serbia connections

Időpont, időintervallum	Fontosabb mérföldkő, esemény
2000. december	Az EU kiterjeszti az autonóm kereskedelmi intézkedések körét a JSZK-ra
2002. február	A Belgrádi egyezmény értelmében a JSZK átalakul Szerbia és Montenegró államközösségévé, innentől kezdve a JSZK nem részese az STF-nek.
2003. február	Megalakul Szerbia és Montenegró uniója, ezen kívül elhatározzák, hogy egységes piacot alakítanak Szerbia és Montenegró között.
2004 közepe	Szerbia és Montenegró között nem jön létre a tervezett egységes piac, ebből fakadóan nem tudják közösen kidolgozni az STF gazdasági részét.
2005. október 10.	Tárgyalások kezdődnek Szerbia és Montenegró, valamint az EU között az STF lezárásáról.
2006. május 3.	A tárgyalásokat felfüggesztik Szerbia és Montenegró államalakulattal, ennek oka a nem megfelelő együttműködés a Hágai Törvényszékkel.
2006. május és június fordulója	Montenegró sikeres népszavazást követően kikiáltja függetlenségét.
2008. február 17.	Koszovó – akkori megnevezés szerint Koszovó az ENSZ BT. 1244-es határozata alapján – egyoldalúan kikiáltja függetlenségét, amelyet a legtöbb EU-tag azóta elismert.
2008. április 29.	Aláírják az STF-et Szerbia és az EU között, de az ideiglenes kereskedelmi megállapodást nem hajtják végre.
2009. december 22.	Szerbia benyújtja EU-tagság iránti kérelmét.
2010. június 14.	Az EU határozatban döntött a Szerbia és EU közötti STF ratifikációs folyamatának megindításáról.

2011. október	Az Európai Bizottság közzétette éves bővítési csomagját, amelyben javasolta Szerbia tagjelöltként való kezelését. A Bizottság egyben azt is javasolta, hogy kezdjék el a tárgyalásokat Szerbiával, amint sikerül rendezni a viszonyt Belgrád és Pristina között.
2012. március 1.	Az Európai Tanács megadta Szerbiának a tagjelölti státuszt.
2013. április 22.	A Bizottság ajánlása alapján megkezdődhetnek a csatlakozási tárgyalások Szerbia és az EU között.
2013. június 28.	Az európai vezetők a brüsszeli ülésen úgy döntöttek, hogy a csatlakozási tárgyalásokat Szerbiával 2014. januárban megkezdik.
2013. július 22.	Az STF hatályba lépett.
2013. szeptember 1.	Az EU befejezte az STF ratifikációs folyamatát.
2014. január 21.	Brüsszelben került sor az első kormányközi konferenciára, amely a hivatalos kezdetét jelentette Szerbia csatlakozási tárgyalásainak.
2015. december 14.	Az első két csatlakozási fejezet megnyitásakor (32-es számú és 35-ös számú) elsődlegesen Koszovó és Szerbia viszonyáról esett szó.
2018. február 6.	Egy újonnan deklarált EU–Nyugat-Balkán stratégia bemutatása, amely Szerbia, valamint Montenegró számára kilátásba helyezi a 2025-ös csatlakozást.
2011 márciusától napjainkig	Politikai dialógus Koszovó és Szerbia között politikai, kisebbségvédelmi, gazdasági, politikai státuszt érintő kérdésekben.

Forrás: Saját szerkesztés a Szerb Európai Integrációs Minisztérium és a Szerb Külügyminisztérium hivatalos oldalai alapján

Ahogy a fenti, 1-es számú táblázatban is szerepel, 2008 áprilisában sikerült Luxembourgban aláírni a stabilizációs és társulási megállapodást Szerbia és az EU között. Ez a fajta megállapodás jelenti a jogi alapját, jogi pillérét az EU-hoz való csatlakozási folyamatnak. Mindemellett kereskedelempolitikai preferenciákat is nyújt az EU Szerbiának a csatlakozási folyamat során, valamint harmadik pilléreként megjelenik az úgynevezett előcsatlakozási alapokból az országnak jutatott uniós támogatás, forrástranszfer. 2009 decemberében nyújtotta be déli szomszédunk tagfelvételi kérelmét az EU-hoz. 2012 márciusában döntött úgy az Európai Bizottság, hogy megkaphatja Szerbia a tagjelölti minőséget. Miután 2010 júniusában megkezdődött az STM ratifikációs folyamata, 2013. szeptember elsején lépett hatályba a megállapodás. 2014 januárjában jelent meg a bizottsági közlemény, amelyben hivatalosan is kijelentik, hogy a csatlakozási tárgyalások megkezdődtek a két érintett fél között. Innentől kezdve az évenként megjelenő, a Bizottság által publikált előrehaladási jelentések, a szintén Bizottság által publikált bővítési stratégiai dokumentumok, az adott tárgyalási fejezetekhez kapcsolódó különböző jelentések tartalmazzák a csatlakozási tárgyalások helyzetértékelését az Unió

szemszögéből. A tárgyalási folyamat szakmai egyeztetések és politikai alkuk eredményeként halad előre, a hivatalosan meghatározott 35 tárgyalási fejezet végleges lezárása jelentheti majd a folyamat befejezését.

Az STM elfogadtatása, ratifikációs folyamata mellett természetesen egyéb lépések is történtek Szerbia, annak jogelődei, azaz a JSZK, Jugoszlávia, Szerbia és Montenegró viszonylatában a 1999-től fennálló kapcsolatrendszerben, ezek közül néhány súlyponti elemet emelünk ki. Mindenképpen meghatározó vonása volt ennek a kapcsolatnak, hogy kétszer is olyan átalakuláson ment keresztül az adott időszakban az ország, amely érintette területi kiterjedését és államformáját. Montenegró 2006-os kiválása Jugoszláviából az STF végleges formájának elfogadását késleltette, valamint a szövetségi államforma felbomlásához vezetett, Koszovó 2008-as kiválása pedig a tárgyalások megkezdését nehezítette és nehezíti azok előrehaladását, hiszen a Szerbia és Koszovó közötti párbeszéd az előrelépések ellenére nem tekinthető befejezettnek.

Az Európai Unió által 2011 tavaszától támogatott és keretbe foglalt párbeszéd célja az volt és mind a mai napig az, hogy a két fél, Belgrád és Pristina, Szerbia és Koszovó békés úton rendezzék vitás kérdéseiket. 2013. április 19-én kötötte meg a két fél az úgynevezett brüsszeli megállapodást, amely 15 pontban rendezte elviekben Észak-Koszovó szerb többségű területeinek státuszát. A megállapodás címéből – First Agreement⁸ of Principles Governing the Normalisation of Relations, tehát Az első megállapodás a kapcsolatok normalizálásának elveiről – és az azt követő további tárgyalásokból arra a következtetésre juthatunk, hogy évekig tartó tárgyalásokra lehet számítani. A kezdeti hurráoptimizmust követően Szerbia geopolitikai felértékelődése, a gazdaságpolitikai és privatizációs kérdések eltérő megítélése csak tovább erősíti a tényleges megállapodás elhúzódsának⁹ valószínűségét.

2015 nyarán egy újabb, négy területre kiterjedő egyezsége jutott¹⁰ a két fél, ennek bővebb kifejtése a speciálisan Koszovóval foglalkozó részben olvasható.

Mindezen túl arra is rá kell mutatni, hogy a fent említett akadályok elhárítását követően a szerb belpolitikai fejlemények, az elhúzódoó ratifikációs folyamatok, valamint az elnyúló kérdőív felmérés is hátráltatta az előrelépést, nem beszélve arról, hogy a 2013-ig érvényben levő forrástranzfer-szisztéma¹¹ erőteljesen differenciált a tagjelölt és a potenciális tagjelölt országok között, Szerbia pedig pontosan az időszak végén kapta csak meg a tagjelölti státuszt. Ez megnehezítette a finanszírozási háttér átláthatóbbá tételét.

A 2014 januárjában megtartott kormányközi konferenciát követően hivatalosan is megkezdődtek a csatlakozási tárgyalások Szerbia és az Európai Unió között. Ez azonban nem jelentette azt, hogy nagy lendülettel vetették volna bele magukat az érdekelt felek a fejezetek megnyitásába.

2015. december 14-én hivatalosan két fejezetet nyitottak meg a felek. A 32. fejezet a pénzügyi felügyeletről szól, a 35. fejezet címe pedig egyéb kérdések. Ez utóbbi mindig olyan ügyekkel foglalkozik, amelyek az ország specifikumait, vitás kérdéseit öleli föl. A legfontosabb, egyes számú cikkelye ennek a fejezetnek a következő címet viseli: A Szerbia és Koszovó közötti viszony normalizálása. Megállapíthatjuk, hogy ez az a terület, amelyik a legtöbb időt fogja felemészteni a tárgyalások során.

2018 nyarán azt láthatjuk, hogy 2016-ban még az 5-ös, 23-as, 24-es és 25-ös számú fejezeteket nyitották meg. Ezek sorrendben a közbeszerzések, bíróságok és alapvető jogok; igazság, szabadság és biztonság, valamint tudomány és kutatás címetek viselik. Csak a legutolsót sikerült mindezek közül átmenetileg lezárni, a másik kettő problémakör természetükből fakadóan hosszú ideig tárgyalás alatt maradhat.

A 2017-es esztendőben újabb 6 fejezetet nyitottak¹² meg, mindezek közül csak a 26-os számút, az oktatással és kultúrával foglalkozót sikerült átmenetileg lezárni.

Az Európai Bizottság Szomszédsságpolitikával és a bővítési tárgyalásokkal foglalkozó főigazgatósága¹³ részletesen kifejti az egyes fejezetek pontos megnevezését, tartalmát és érintkezési felületeit. A politikailag érzékeny kérdések, stratégiai iparágak tulajdonosi viszonyait érintő kérdések, valamint a politikai rendszer egészét, az alkotmányos alapokat érintő fejezetek tárgyalási folyamatának elhúzódása jelenti a realitást a már említett, 35. fejezet mellett.

A térség és kifejezetten Szerbia EU-s integrációja számára kedvező fejlemény volt egy, az Európai Bizottság által 2018 februárjában publikált új bővítési stratégia, amely egy hitelesebb jövőképet¹⁴ hivatott vázolni a térség felé. Ebben 2025-re kilátásba helyezték Szerbia, valamint Montenegró EU-ba való felvételét, valamint az egyéni teljesítmények alapján a többi ország esetleges felvételét sem zárták ki, ilyen módon külön felhívták a dokumentum megfogalmazói a figyelmet arra, hogy az akkorra már újra csak 27 tagú EU, mégsem 27, hanem több taggal fogja befejezni az új költségvetési időszakot. Egyes szakértői vélemények¹⁵ szerint nem véletlen az új stratégia időzítése, mert a brexit mellett a migrációs válság, Kína, Oroszország és Törökország geopolitikai térnyerése, valamint az újra kitörő intra-regionális konfliktusok is indokolták a tudatos térség felé fordulást.

Mindezen túl az Európai Bizottság illetékesei folyamatosan ellenőrzik a történéseket és összegzik a monitoring eredményeit különböző dokumentumokban.

Az évenként ősszel publikált előrehaladási jelentések címe 2006 óta csak Szerbiára vonatkozik, előtte természetesen Szerbia és Montenegró értékelését tüzték ki célként a Bizottság szakemberei. Ezek a jelentések részletesen kifejtik Szerbia megtett lépéseit, reformjait, bár inkább verbális kifejtés jellemzi azokat. A legfrissebb, 2018-as¹⁶ dokumentum felépítése, szerkezete teljes mértékben megegyezik a korábban publikált változatokkal, a tartalmi megállapításokban természetesen történtek változások. Az előrehaladási jelentés első nagyobb részében emlékeztetnek Szerbia és az Európai Unió közötti kapcsolatok felvételének meghatározó momentumaira, ezt követően pedig a legvitatottabb kérdésről, a Szerbia és Koszovó közötti viszonyról értekeznek.

Ezután a koppenhágai kritériumoknak¹⁷ megfelelően elemzik a szerb helyzetet; a politikai kritériumok között a joguralom elvének és a demokratikus értékeknek az érvényesülését, az emberi jogok és kisebbségi jogok helyzetét, valamint a regionális kérdéseket és a nemzetközi kötelezettségeket vizsgálják. A regionális kérdések alatt ebben az összefüggésben a balkáni régió országaival ápolt kapcsolatokat kell értenünk.

A jelentés következő részében a gazdasági szerkezetváltás kritériumait vizsgálják. A működő piacgazdaság kritériumainak elemzésekor a költségvetési politika hatékonyságát, a kibocsátási szerkezet vizsgálatát, a tulajdonosi szerkezeteket, a külföldi működő tőke áramlását és munkaerő-piaci helyzetet tárják föl. A szerb gazdaság versenyképességének vizsgálatakor pedig az EU-s piacokba való integráltságot, valamint az állami támogatások gazdaságban betöltött szerepét ellenőrzik. Versenyképességi szempontból mérvado lehet Szerbia esetén a környező országok példája, hiszen az elsősorban az ő vetületükben mérhető és minősíthető. A jól bevált utak átvétele segíthet az ország integrálódási folyamatában (Varga–Csiszárik–Kocsir, 2015; 2017).

A Szerbiának a jövőbeni tagságával járó kötelezettségeinek teljesítési képességét mérő részben pedig egyenként vizsgálják a tárgyalási fejezeteknek való megfelelést. Az elemzést segítő statisztikai mellékletek pedig a kulcsfontosságú makroökonomiai mutatókat (GDP, GNI adatok, munkaerő-piaci adatok, fiskális politikai indikátorok, monetáris politikai mutatók, külpiaci kitétség), valamint egyéb, társadalompolitikailag fontos mutatókat (demográfia, környezeti tényezők, infrastrukturális fejlettség, energia-politika, K + F adatok) tartalmazzák.

A következő táblázat tartalmazza a Szerbiának közvetlenül szánt fejlesztési összegeket és felhasználási területeket. Ezek az összegek természetesen a 2014 és 2020 közötti uniós költségvetési időszakban érvényes IPA II-es rendszerben kerültek meghirdetésre. A már érvényben levő IPA II-es rendszer lényegi vonása Szerbia tekintetében az, hogy egyrészt a politikai intézményrendszer reformját szolgáló források jelentik a legjelentősebb tételt. A B jelű prioritási terület, amely a társadalmi-gazdasági és regionális fejlődés címet viseli, több nagy politikai területet érint, a közlekedési hálózatok fejlesztése, valamint a környezetvédelem, klímavédelem és az energiahálózatok fejlesztése kiemelkedő közösségi támogatást élvez az új költségvetési időszakban, a régiók gazdasági szereplőinek versenyképességét, a belső emberi erőforrásokon nyugvó fejlődési pályát lehetővé tevő tényezőket viszont kevésbé részesíti előnyben a tervezet.

2. táblázat: Az IPA II-es rendszer Szerbiára vonatkozó indikatív pénzügyi keret-számai milliő euróban 2014 és 2020 között

Table 2: Indicative allocations for Serbia in the IPA II. system between 2014 and 2020

Szerbia évenkénti részesedése az IPA II területeiből	2014	2015	2016	2017	2018–2020	Összesen 2014–2020
A Az uniós tagságra való felkészülést szolgáló reformok	95,1	61,4	77,9	78,4	230,2	543
Demokrácia és kormányzás	177,8				100,2	278
Jogállamiság és alapvető jogok	135				130	265
B Társadalmi-gazdasági és regionális fejlődés	85	75	85	80	240	565
Környezet és klímaváltozás	85				75	160
Közlekedés	90				85	175
Energia	80				45	125
Versenyképesség és innováció	70				35	105
C Foglalkoztatottság, társadalompolitikák, oktatás, nemi egyenlőség és humán-erőforrás-fejlesztés	15	40	20	27	88	190
D Mezőgazdaság és vidékfejlesztés	0	25	25	30	130	210
Összesen	195,1	201,4	207,9	215,4	688,2	1508

Forrás: European Commission 2014, 40. o.

Bár a C és D jelű prioritási területek mellé rendelt összegek sem elhanyagolhatóak, de mindenképpen fontos üzenetet hordoz magában, hogy a társadalmi-politikai intézményrendszer és az infrastrukturális beruházások jelentik a nagyobb súlyt a forrástranszfer-rendszerben.

(Szerbia és Koszovó viszonyának alakulása) Szerbia és Koszovó viszonyának külön elemzését azért tartottuk fontosnak, mert egy olyan kérdést jelenti a két fél EU-val folytatott csatlakozási tárgyalásainak, amelyiket nyugodtan nevezhetünk kulcsterületnek.

A kérdés történelmi és szociológiai vetületeként kiemeljük, hogy milyen identitásbeli és érzelmi kapcsolat fűzi a területhez a szerbeket és az albánokat egyaránt. Mindemellett kitérünk arra is, hogy Szerbia is szembesült azzal a feladattal, hogy meg kellett alkotnia az EU-tagként a jövőben számára folyósított összegek fogadására alkalmas NUTS 2-es szintű régiókat. Regionális kezdeményezésnek számít Vajdaság 1997. november 21-i csatlakozása a Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégióhoz, melyet magyar–román–szerb határ menti együttműködést szorgalmazó kezdeményezésként hoztak létre. A szerződés aláírásakor még egyik ország sem volt EU-tag. A magyar és román, eltérő időpontban történő, csatlakozás több esetben is az interregionális együttműködés lényegének az átgondolását eredményezte (Borzán–Szigeti, 2007; Borzán, 2007a; Borzán, 2007b). A koszovói függetlenséghez való hozzáállást híven tükrözi, hogy déli szomszédunk megújított közigazgatási rendszerében Koszovót – Koszovó és Metohija elnevezéssel – mint különálló NUTS 2-es régiót tüntetik fel, gazdasági és szociológiai adatok nélkül, hiszen azok már az önálló koszovói statisztikai hivatal által kerülnek összeállításra. A legfrissebben publikált, 2018-as statisztikai évkönyvben¹⁸ is szerepel önálló szerb régióként Koszovó és Metohija, szerepelnek a kimutatásban a szerb közigazgatási rendszer szerinti községhatárok, településlisták, kulturális emlékek, a területi kiterjedésen kívül azonban üres sorok szerepelnek a dokumentumban.

Kovácsics Ferenc 2010-ben publikált doktori értekezése¹⁹ részletesen bemutatja Koszovó történelmi földrajzi fejlődését egészen a függetlenség kikiáltásáig. A térség történelméből ki kell emelni, hogy nehéz igazságot tenni abban a kérdésben: mely népcsoportok és milyen rokoni viszonyokkal érkeztek ide elsőként, de minden bizonnyal az albánok elődeinek tartott illírek telepedtek meg hamarabb a vidéken. Ezt követően még a hatodik, hetedik században délszláv népcsoportok is megtelepedtek²⁰ a mai Koszovó területén.

Kétségtelenül a két rigómezei csata (1389 és 1448) teszi a mai európai emberek számára történelmileg ismertté Koszovót. Az elsőben a szerb keresztény csapatok szenvedtek vereséget az oszmán hódítóktól, a másodikban pedig a Hunyadi János vezette keresztény csapatok szintén az oszmánoktól. A szerbség nemzeti identitásának alapjai itt születtek meg és Rigómező (Kosovo Polje) nemzeti bölcsőként való felfogásának is 1389 a gyökere, ezt erősítette a második²¹ vesztes csata, amelyben közvetlenül nem vettek részt ugyan a szerbek.

Innentől kezdve legitim történelmi érvelések hangozhatnak el az albánok és a szerbek részéről is a történelmi jogosultságra vonatkozóan.

A térség társadalomföldrajzával és történelmével foglalkozó szakirodalom meghatározó motívumként tekint az úgynevezett körkörös ellenségkép²² kialakulására, amely kifejezés azt jelenti, hogy minden térségi nemzet egyfajta ellenséget lát a körülötte elhelyezkedő népből, hiszen meg tud nevezni szinte mindegyikük egy olyan történelmi időszakot, amikor az adott etnikum nemzetállami, királysági kiterjedése volt a legnagyobb. Ilyen módon egy dicső Nagy-Albánia és egy dicső Nagy-Szerbia területi egységeként megjelenik Koszovó is.

Az oszmán hódítások után további bonyodalmak is adódtak, például az albánok átvették az iszlám hitet, ezáltal az Oszmán Birodalomban magasabb tisztségeket tölthettek be. Az oroszok a pánszláv testvériség jegyében egyre erőteljesebben támogatták a szerbeket a függetlenség kivívásában, ami egy lendületes nemzeti ébredést eredményezett a szerbeknél; a huszadik században pedig a szerbek kerültek vezető pozíciókba és a társadalmi modernizációban is erőtejesebb szerepet játszottak, az albánok népesedési dinamikája azonban felülmúlta az övékét, ezáltal a kétharmados népességsúlyukról 90% fölé növekedett arányuk²³ az utóbbi évszázadban Koszovó területén.

A jugoszláv időkben Koszovó egyre erőteljesebb jogosítványokat kapott, bár nem lett tagköztársaság. Az 1974-es alkotmánymódosítás következményeként autonóm tartományi státuszt kapott, és csaknem azonos jogköröket²⁴ a tagköztársaságokkal.

Az 1980-as évek elejétől folyamatos tüntetések zajlottak Koszovó köztársasági státuszának elismeréséért. Ezeket a döntően szerb erők elfojtották és szorosabb ellenőrzés alá vonták a tartományt, így a megbékélés nem volt többé reális, a koszovói feszültségek az egész évtizedben jellemzőek maradtak. Milosevic Koszovót kulcsfontosságúnak tartotta saját hatalmának megtartása szempontjából is, kiváltságait fokozatosan felszámolta, 1989-ben gyakorlatilag eltörölték addigi autonómiáját és rendkívüli állapotot vezettek be. Növelték a szerb rendőrök és katonák jelenlétét, széles rétegeket érintő politikai perek zajlottak. Egységesített tantervet vezettek be, korlátozták a sajtószabadságot, szigorú ellenőrzés alá helyezték a médiát. A tartományi parlamentet feloszlatták. Ennek következményeként párhuzamos politikai és kulturális struktúrák jöttek létre helyi albán²⁵ részvétellel.

A kilencvenes évek elején a nemzetközi közösség nem tartotta elsődlegesnek Koszovó helyzetének²⁶ rendezését, miközben az albánok saját választásokat is tartottak és megválasztották vezetőjüknek Ibrahim Rugovát. A későbbiekben a radiká-

1. térkép: Koszovó etnikai térképe a harmadik évezred elején

Map 1: The ethnic map of Kosovo at the beginning of the third millennium

Forrás: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7249034.stm>
(Letöltve: 2016. 05. 30.)

lisabb, fegyveres konfliktust is vállaló Koszovói Felszabadítási Hadsereg került hatalmi pozícióba, amely háborús helyzetet teremtett Koszovóban.

Ez a koszovói válság törte meg az akkori Jugoszlávia és utódállamai reformfolyamatait, döntően persze²⁷ Szerbiáét és Koszovóét. Emiatt dolgozták ki a Délkelet-európai Stabilitási Paktumot (Stability Pact for South Eastern Europe – SPSE), amelyet 1999. június 10-én fogadtak el Kölnben. A paktum által előírányzott programban európai országok mellett Európán kívüli gazdasági hatalmak, nemzetközi szervezetek és pénzügyi intézmények vettek részt, éppen ezért ezt még nem tarthatjuk kizárólagosan az EU-val fenntartott intézményesített kapcsolatok első lépcsőfokának.

Ekkortól kapott hangsúlyos szerepet az euroatlanti közösséghez való felzárkózásban²⁸ a demokratikus értékek elfogadása, az emberi jogok tiszteletben tartása, a gazdasági felzárkózás, a regionális együttműködés, az európai integráció.

A háborús válság lezárását követően a nemzetközi közösség nem tudta egyértelműen a nemzetközi jog alapján megoldani Koszovó helyzetét, de végül az albánok követeléseinek engedett. Az ENSZ BT 1999-ben elfogadott 1244-es számú határozata²⁹ Koszovó számára lényegi autonómiát és jelentőségteljes önkormányzatiságot kínált, de döntően Szerbia területi épségének megőrzésével.

A fenti ábrán szereplő térkép az mutatja, hogy Koszovó területének jelentős részében ma ténylegesen az albánok vannak meghatározó többségben. A szerb többségű területek viszont főleg egy olyan összefüggő területen helyezkednek el, amelyek a mostani – teljesen, a nemzetközi közösség egésze és Szerbia által el nem ismert – szerb-koszovói határvonalon fekszenek. Az ezeken a területeken élő szerb közösségeknek a jogairól és autonómiájáról folynak erőteljes viták a két fél között zajló, Brüsszel által vezetett vitában. Amennyiben a többségében albánok által lakott területek nemcsak Szerbiából szakadnának ki – ahogyan az Koszovó kiválásával megtörtént –, akkor potenciálisan Macedónia is területi veszteségeket szenvedne el, így pedig már az egyesülő Nagy-Albánia koncepciója is közelebb kerülne a megvalósuláshoz. Napjainkban jelentek meg a hírek, miszerint akár már 2019-től eltörölhetik a határellenőrzést Albánia és Koszovó között, ez is félelmeket gerjesztett az érintett felekben.

Pontosan a fenti tervek, folyamatok ismeretében született meg korábban az úgyszemint Ahtisaari-terv vagy Ahtisaari-javaslat – amelynek kidolgozása Martti Ahtisaari Nobel-békedíjas diplomata és volt finn köztársasági elnök nevéhez fűződik –, amely azt határozta meg a koszovói rendezés ügyében, hogy a nem teljes függetlenséget biztosító nemzetközi felügyelet mellett vagy után az önálló Koszovó nem egyesülhet Albániával. A terv főbb pontjai tehát a következők voltak:³⁰

- Koszovó területét nem lehetett megosztani a szerbek és az albánok között, a tartomány nem csatlakozhatott Albániához.
- Koszovó saját, nehéz fegyverekkel nem rendelkező hadsereget hozhatott létre, s csatlakozhatott nemzetközi szervezetekhez és kaphatott önálló ENSZ-tagságot.
- Koszovóban évekig megmaradhatott a nemzetközi jelenlét, az év közepén távozó ENSZ-t az EU széles jogkörrel felruházott képviselői váltották fel, s ott maradhattak a békefenntartók is.
- A koszovói kisebbségek garantált jogokat kaptak volna: képviselőik jelen lehettek volna a kormányban, a hadseregben, a rendvédelmi erőkből, az állami hivatalokban, és az albán többség szavazta volna a jogegyenlőséget és a teljes vallásszabadságot.
- Az albán mellett a szerb nyelv is hivatalos maradt volna, a szerb többségű körzetekben az önkormányzatok széles körű autonómiát kaptak volna, s Belgrád nemzetközi ellenőrzés mellett anyagi támogatást nyújthatott volna a koszovói szerb kisebbségnek.

- Decentralizált, sokszínű, multikulturális társadalmat kellett volna létrehozni és fenntartani Koszovóban.

Koszovó 2008. február 17-én kiáltotta ki egyoldalúan és nem az Ahtisaari-tervnek megfelelően a függetlenségét, ami újabb vihart kavart a két fél között, de nagyhatalmak között is. A függetlenséget a nyugat-balkáni bővítési folyamatban résztvevő országok közül nemcsak Szerbia, hanem öt EU-tag sem ismerte el (Ciprus, Görögország, Románia, Spanyolország és Szlovákia), ez utóbbi öt ország minden bizonnyal területi integritását érzi veszélyben a kérdéssel összefüggésben. Ráadásul a Nagy-Albánia iránti romantikus vágyakozás tovább borzolja a felek kedélyeit, mert bár az Ahtisaari-terv értelmében nem egyesülhet Dél-Koszovó Albániával, addig a lakosság egy része ezt Albániában és Koszovóban is támogatná, a koszovói politikai elit és értelmiség viszont erősen³¹ ellenzi, a határellenőrzés lebontása viszont inkább előbbieik érdekeinek felelne meg. Mindezt azért is teszi, mert az utólagos jogi és politikai döntések nem igazolták teljes mértékben a függetlenedést.

Az ENSZ Nemzetközi Bírósága (ICJ) 2010-ben egy tanácsadó véleményt fogalmazott meg a koszovói függetlenségi nyilatkozat jogszerűségéről. Berkes Márton 2015-ös írásában részletesen elemzi a véleményt. Az elemzés alapján megállapíthatjuk, hogy önmagában a függetlenségi nyilatkozat nem sértett nemzetközi jogot, de a függetlenség megvalósítása, a szerb kisebbség helyzete, valamint egyéb technikai kérdések nem igazolták az albán fél tanácsadói vélemény utáni győzelmi ünneplését, pontosan a komoly hiányosságok és következtetlenségek miatt, amelyek a későbbiekben újabb elszakadásokhoz vezethetnek (elég csak a Krim-félszigetre gondolnunk).

Ennek hatására, valamint mindkét fél közösségi elköteleződésének megerősítésére indította útjára Brüsszel a Belgrád és Pristina közti³² párbeszédet. Az Európai Unió által 2011 tavaszától támogatott és keretbe foglalt párbeszéd célja az volt és mind a mai napig az, hogy a két fél, Belgrád és Pristina, Szerbia és Koszovó békés úton rendezzék vitás kérdéseiket. 2013. április 19-én kötötte meg a két fél az úgynevezett brüsszeli megállapodást, amely 15 pontban rendezte elviekben Észak-Koszovó szerb többségű területeinek státuszát. A megállapodás címéből – First Agreement of Principles Governing the Normalisation of Relations, tehát Az első megállapodás a kapcsolatok normalizálásának elveiről – és az azt követő további tárgyalásokból arra a következtetésre juthatunk, hogy évekig tartó tárgyalásokra lehet számítani. A kezdeti hurráoptimizmust követően Szerbia geopolitikai felértékelődése, a gazdaságpolitikai és privatizációs kérdések eltérő megítélése csak tovább erősíti a tényleges megállapodás elhúzóadásának³³ valószínűségét.

A brüsszeli megállapodást követően belpolitikai bizonytalanság és válság jellemezte és jellemzi Koszovót, míg Szerbia kedvezőbb pozíciókat foglalhatott el engedékenyebb hozzáállását követően. A meg-megzökkenő tárgyalási folyamat 2015 nyarán kapott újabb lendületet, amikor újabb területeken állapodtak meg³⁴ a dialógus résztvevői. Egészen pontosan négy területet szabályoztak: még egyszer a szerb többségű területek önkormányzatiságát; a közös telekommunikációs hálózatok kiépítését; az energiahálózatok közös kiépítését és a szabad mozgás biztosítását Mitrovica hídján. Mindegyik megállapodás betartása hagy kívánnivalót maga után, de egyfajta hivatkozási alapként³⁵ funkcionálhatnak a megtett lépések.

A Szerbia integrációs pályája szempontjából kulcsfontosságú 2014 januárjában megtartott kormányközi konferenciát követően hivatalosan is megkezdődtek a csatlakozási tárgyalások Szerbia és az Európai Unió között. Ez azonban nem jelentette azt, hogy nagy lendülettel vetették volna bele magukat az érdekelt felek a fejezetek megnyitásába.

A szerb csatlakozási tárgyalások 35. fejezete foglalkozik a problémakörrel, ahogyan korábban is említettük. Ez egy olyan fejezet, amely konkrét szabályokat nem tartalmaz, inkább

a tárgyalási folyamat során felmerülő, a többi fejezet alá be nem sorolható problémás kérdések kerülnek a 35. fejezet alá. A legfontosabb, egyes számú cikkelye ennek a fejezetnek a következő címet viseli: A Szerbia és Koszovó közötti viszony normalizálása. Gyakorlatilag ugyanazt a célt szolgálja ez a fejezet, mint a politikai dialógus két kiemelt megállapodása. Pótlólagosan Szerbiával szemben megfogalmazott kritériumként, elvárásként a diplomák kölcsönös elismerése, a regionális kooperáció szélesítése, valamint a kölcsönös jóhiszemű hozzáállás jelentkezik a tárgyalási fejezet publikált közös uniós³⁶ pozíciójában.

Szerbia területi közigazgatási rendszerének átalakulásáról bővebben olvashatunk Pintér 2016-os³⁷ tanulmányában, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy Koszovó függetlenségének kikiáltása után is érvényben maradt a legfontosabb területi politikai szabályozás, a helyi önkormányzatokról szóló törvény, amelynek értelmében minden hivatalos szerb politikai dokumentumban és hivatalos szerb statisztikai kimutatásban autonóm tartományként szerepel Koszovó és Metohija, amely teljesen azonos a Szerbia által el nem ismert, időközben függetlenné váló Koszovó nevű állammal.

A területi statisztikákban pedig megjelentek az uniós nomenklatúrának megfelelően NUTS 1-es és 2-es területek, utóbbiakra 2009-től kezdve GDP-becslést is közöl a szerb statisztikai hivatal. NUTS 1-es szinten Észak- és Dél-Szerbiát különíthetjük el. Észak-Szerbiát két NUTS 2-es régió alkotja, Belgrád és Vajdaság. Dél-Szerbia pedig három NUTS 2-es területi entitásból épül áll: Šumadija és Nyugat-Szerbia, Dél- és Kelet-Szerbia, valamint Koszovó és Metohija.

Koszovó és Metohija 10 910 km²-es területként szerepel Szerbia hivatalos statisztikáiban, a nemzetközi statisztikákban azonban független országgént tartják nyilván Koszovót, 10 877 km²-es területi kiterjedéssel.

(Összegzés) Szerbia EU-s csatlakozása elhúzódó, nagy időtartamot felölelő folyamat. Az EU jelenlegi politikai és költségvetési ciklusában nem is volt reális déli szomszédunk csatlakozásával számolnunk, az újonnan megfogalmazott bővítési stratégia viszont arra enged következtetni, hogy a következő évtized közepéig véget érhet a folyamat, ilyen módon Montenegró és Szerbia is taggá válhatna. Legfőképpen a Koszovóval fenntartott rendezetlen viszony, valamint a térségben éleződő intra-regionális konfliktusok jelenthetnek veszélyt Szerbia sikeres integrációjára. Nem feledkezhetünk meg persze a gazdasági vetületekről sem, ott azonban leginkább a jóléti színvonalban tapasztalt lemaradás jelentős, a külkereskedelmi kapcsolatok intenzitása, valamint egyfajta gazdaságpolitikai konszolidáció is megindult Szerbiában. Az érintett felek nagyobb mértékű rugalmassága is szükséges lesz a csatlakozási célok beteljesítéséhez.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Borzas Márton (2015): A szerb–albán kapcsolatok 15 éve (2000–2015). Koszovó államiságának dilemmái és euroatlanti integrációjának esélyei. Grotius e-könyvtár: http://www.grotius.hu/doc/pub/YGYOLO/2015-05-07_berkes-marton_grotius-e-konyvtar-65.pdf (Letöltve: 2018. 08. 16.)
- Borzán Anita (2007a): Békés megye DKMT Eurorégióval való szakításának társadalmi-gazdasági megalapozottsága. Kitekintés – Perspective: Revista de Știința și Cultura, XI. évf. 12. sz. pp. 15–21.
- Borzán Anita (2007b): A DKMT, avagy régió vagy eurorégió? In: Gulyás, László, Gál, József (szerk.) Európai Kihívások IV. Nemzetközi Tudományos Konferencia, Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar, pp. 387–391.
- Borzán Anita – Szigeti Cecília (2007): DKMT Eurorégió megyeszékhelyeinek vizsgálata a román csatlakozás küszöbén. In: Gulyás, László (szerk.) „Régiók a Kárpát-medencén innen és túl”, Nemzetközi tudományos konferencia. Eötvös József Főiskola, pp. 408–412.

- Crnobrnja, Mihailo (2010): Szerbia és az Európai Unió. Délkelet-Európa – Southeast Europe International Relations Quarterly, 2. 1–5. o.
- European Commission (2018): Serbia 2018 Progress Report. <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180417-serbia-report.pdf> (Letöltve: 2018. 08. 16.)
- European Council (2015): European Union Common Position. Chapter 35: Other Issues. <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/AD-12-2015-INIT/en/pdf> (Letöltve: 2018. 08. 11.)
- Grievesson, R. – Grübler, J. – Holzner, M. (2018): Western Balkans EU Accession: Is the 2025 Target Date Realistic? The Vienna Institute for International Economic Studies, Wien. 2. o.
- Hajdú Zoltán (2010a): A Balkán az európai térben. – In: Horváth Gy. – Hajdú Z. (szerk.): Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában. MTA RKK, Pécs. 17–42. o.
- HVG (2007): Az Ahtisaari-terv főbb pontjai. <http://hvg.hu/hvgfriss/2007.06/200706HVGFriss66> (Letöltve: 2018. 06. 01.)
- ICG (2013): Serbia and Kosovo: The Path to Normalisation. International Crisis Group (ICG), Brussels.
- Illés Iván (2010a): A Nyugat-Balkán és az európai uniós csatlakozás. – In: Horváth Gy. – Hajdú Z. (szerk.): Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában. MTA RKK, Pécs. 100–116. o.
- Illés Iván (2010b): A Nyugat-Balkán országainak belső tagozódása. – In: Horváth Gy. – Hajdú Z. (szerk.): Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában. MTA RKK, Pécs. 71–99. o.
- Juhász József (1999): Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története. Aula, Budapest.
- Kostovicova, Denisa (2005): Kosovo: the Politics of Identity and Space. Routledge, New York.
- Kovácsics Ferenc (2010): Koszovó történeti földrajzi fejlődése a kezdetektől a független állam megteremtéséig. PhD-értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola, Pécs.
- Losonczi Miklós (2011): Az Európai Unió külkapcsolatai és külkapcsolati politikája. Tri-Mester, Tatabánya.
- Mazower, Mark (2004): A Balkán. Európa, Budapest.
- Orosz Anna (2015a): A Belgrád–Pristina dialógus elmúlt fél évének mérlege. Külügyi és Külgazdasági Intézet, Budapest.
- Orosz Anna (2015b): Újabb áttérés a Koszovó és Szerbia között folyó tárgyalásokban? Külügyi és Külgazdasági Intézet, Budapest.
- Pintér Tibor (2016): Az Európai Unió bővítése – Szerbia integrációjának kérdései. PhD-értekezés. Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr.
- Pintér Tibor (2016): Szerbia területi politikai átalakulása az Európai Unió integráció tükrében. Új Magyar Közigazgatás. 2016/2. szám, 25–30. o.
- Prelec, M. – Rashiti, N. (2015): Serb Integration in Kosovo after the Brussels Agreement. Balkans Policy Research Group, Pristina.
- Statistical Office of the Republic of Serbia (2018): Statistical Pocketbook of the Republic of Serbia. <http://publikacije.stat.gov.rs/G2018/PdfE/G201817011.pdf>
- Vucetic, Srđjan (2001): The Stability Pact for South Eastern Europe as a Security Community-Building Institution. Southeast European Politics, 2. 109–134. o.
- Varga János – Csiszárík-Kocsir Ágnes (2015): Versenyképességi átrendeződés Közép-Kelet Európában, fókuszpontban a V4 országok, Kárpát-medencei versenyképesség – 6. Báthory–Brassai Konferencia Kötete, Óbudai Egyetem, 2015. május 27–28., 316–335. o.
- Varga János – Csiszárík-Kocsir Ágnes (2017): Kokreativitás és innovatív együttműködések a versenyképesség szolgálatában, Vállalkozásfejlesztés a XXI. században VII. – Tanulmánykötet, Óbudai Egyetem, Keleti Károly Gazdasági Kar, 758–770. o.

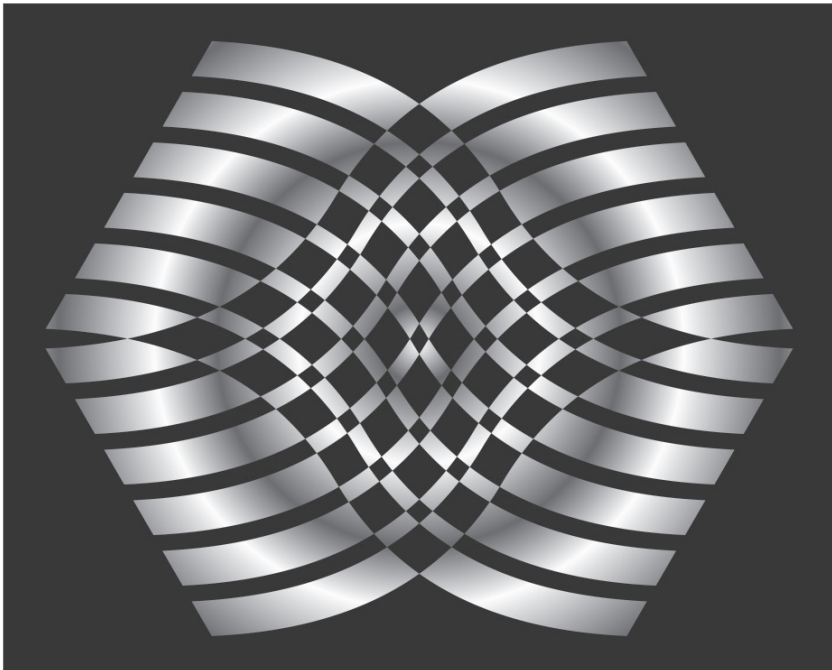
JEGYZETEK

- Fontos megjegyezni, hogy az uniós terminológia szerint az úgynevezett nyugat-balkáni országok egyikeként tekint az EU Szerbiára, ez a kifejezés ma a hajdani nagy Jugoszlávia EU-n kívül maradt országait és Albániát foglalja magába. Horvátország csatlakozása előtt szintén ebbe a kategóriába tartozott.
- Kiemeljük, hogy már 1967-ben született egy deklaráció az EGK és Jugoszlávia (JSZSZK) között, amelynek az volt a célja, hogy a kereskedelmi kapcsolatok kereteit fogalmazzá meg. Ezt a deklarációt egy 1970-ben és 1973-ban kötött kereskedelmi egyezmény továbbfejlesztette. Mindezt 1980-ban bővítették, és még 1990-ben is született egy megállapodás a felek között a PHARE program Jugoszláviára való kiterjesztésére, ennek a végrehajtása azonban meghíúsult az időközben kirobbanó balkáni háború miatt. Ezt követően

- kellett újraépíteni a kapcsolatokat, ekkor azonban már az uniós tagság perspektívája is bekerült végső célkitűzésként a kapcsolatépítési folyamatba Szerbia Külügyminisztériumának hivatalos oldala szerint.
- 3 Losonczi Miklós (2011): Az Európai Unió külkapcsolatai és külkapcsolati politikája. Tri-Mester, Tatabánya.
  - 4 A delegáció pontos internetes elérhetősége: <http://europa.rs/?lang=en>
  - 5 A minisztérium pontos internetes elérhetősége: <http://www.mei.gov.rs/eng/>
  - 6 A külügyminisztérium pontos internetes elérhetősége: <http://www.mfa.gov.rs/en/>
  - 7 Illés Iván (2010a): A Nyugat-Balkán és az európai uniós csatlakozás. – In: Horváth Gy. – Hajdú Z. (szerk.): Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában. MTA RKK, Pécs. 100–116. o.
  - 8 First Agreement of Principles Governing the Normalisation of Relations. <http://www.rts.rs/upload/storyBoxFileData/2013/04/20/3224318/Originalni%20tekst%20Predloga%20sporazuma.pdf> (Letöltve: 2018. 08. 17.)
  - 9 Orosz Anna (2015a): A Belgrad–Pristina dialógus elmúlt fél évének mérlege. Külügyi és Külgazdasági Intézet, Budapest.
  - 10 Orosz Anna (2015b): Újabb áttörés a Koszovó és Szerbia között folyó tárgyalásokban? Külügyi és Külgazdasági Intézet, Budapest.
  - 11 Ebben a tanulmányban nem térünk ki részletesen arra, hogy milyen forrástranszfer-rendszerekben juttatott támogatásokat az EU a térség országai számára. Annyit kiemelünk, hogy mindig elválasztotta ezeket a forrásokat az úgynevezett keleti bővítési körben részt vevő országoktól (azon államok, amelyek 2004-ben és 2007-ben lettek EU tagok, természetesen Ciprus és Málta kivételével), valamint folyamatosan változtatták az elnevezéseket és a források belső szerkezetét, aszerint, hogy éppen a háborús pusztítás utáni helyrehozatal, vagy éppen politikai, gazdasági intézményrendszerek kiépítése volt-e a kiemelt célkitűzés. Pintér Tibor 2016-os disszertációjában részletesen olvashatunk arról, hogy az EU első szisztematikus, térségnek nyújtott rendszere az OBNOVA volt, ezt követte a CARDS, az IPA, majd az IPA II-es rendszer, amely ma van érvényben.
  - 12 A tárgyalási fejezetek jelenlegi állapotáról tájékoztatást kaphatunk ezen az oldalon: <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180320-serbia-state-of-play.pdf>
  - 13 A főigazgatóság hivatalos online elérhetősége: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/node_en
  - 14 A dokumentum címe: A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans. A hivatalos online elérhetősége: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans_en.pdf (Letöltve: 2018. 06. 12.)
  - 15 Grievevson, R. – Grübler, J. – Holzner, M. (2018): Western Balkans EU Accession: Is the 2025 Target Date Realistic? The Vienna Institute for International Economic Studies, Wien. 2. o.
  - 16 European Commission (2018): Serbia 2018 Progress Report. <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180417-serbia-report.pdf> (Letöltve: 2018. 08. 16.)
  - 17 A koppenhágai kritériumok online elérhetősége: http://ec.europa.eu/enlargement/policy/conditions-membership/index_en.htm
  - Három ilyen kritériumot fogalmaz meg az EU: egyrészt a nyugati típusú demokratikus értékrend és intézményrendszer elfogadását; másrészt a piacgazdasági szabályrendszer és a verseny elfogadását; harmadrészt pedig a hajlandóságot arra, hogy a későbbi tag az integrációs forma továbbfejlesztésekor felmerülő „pótlólagos kötelezettségeknek” is eleget tesz. Létezik egy negyedik, látens kritérium is, miszerint az Uniónak is képesnek kell lennie új tagállamok befogadására.
  - 18 Statistical Office of the Republic of Serbia (2018): Statistical Pocketbook of the Republic of Serbia. <http://publikacije.stat.gov.rs/G2018/PdfE/G201817011.pdf>
  - 19 Kovácsics Ferenc (2010): Koszovó történeti földrajzi fejlődése a kezdetektől a független állam megeredmétségig. PhD-értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola, Pécs.
  - 20 Mazower, Mark (2004): A Balkán. Európa, Budapest.
  - 21 Kovácsics (2010).
  - 22 Hajdú Zoltán (2010a): A Balkán az európai térben. – In: Horváth Gy. – Hajdú Z. (szerk.): Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában. MTA RKK, Pécs. 17–42. o.
  - 23 Illés Iván (2010b): A Nyugat-Balkán országainak belső tagozódása. – In: Horváth Gy. – Hajdú Z. (szerk.): Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában. MTA RKK, Pécs. 71–99. o.
  - 24 Juhász József (1999): Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története. Aula, Budapest.
  - 25 Berkes Márton (2015): A szerb–albán kapcsolatok 15 éve (2000–2015). Koszovó államiságának dilemmái és euroatlanti integrációjának esélyei. Grotius e-könyvtár: http://www.grotius.hu/doc/pub/YGYOLO/2015-05-07_berkesmarton_grotius-e-konyvtar-65..pdf (Letöltve: 2018. 08. 16.)
  - 26 Juhász (1999).

- 27 Crnobrnja, Mihailo (2010): Szerbia és az Európai Unió. Délkelet-Európa – Southeast Europe International Relations Quarterly, 2. 1–5. o.
- 28 Vucetic, Srdjan (2001): The Stability Pact for South Eastern Europe as a Security Community-Building Institution. Southeast European Politics, 2. 109–134. o.
- 29 UNSC (1999): *United Nations Security Council, Resolution 1244*. <http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/kos%20SRES%201244.pdf> (Letöltve: 2018. 08. 13.)
- 30 HVG (2007): Az Ahtisaari-terv *főbb pontjai*. <http://hvg.hu/hvgfriss/2007.06/200706HVGFriss66> (Letöltve: 2018. 06. 01.)
- 31 Kostovicova, Denisa (2005): Kosovo: the Politics of Identity and Space. Routledge, New York.
- 32 ICG (2013): Serbia and Kosovo: The Path to Normalisation. International Crisis Group (ICG), Brussels.
- 33 Orosz (2015a).
- 34 Orosz (2015b).
- 35 Prelec, M. – Rashiti, N. (2015): Serb Integration in Kosovo after the Brussels Agreement. Balkans Policy Research Group, Pristina.
- 36 European Council (2015): European Union Common Position. Chapter 35: Other Issues. <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/AD-12-2015-INIT/en/pdf> (Letöltve: 2018. 08. 11.)
- 37 Pintér Tibor (2016): Szerbia területi politikai átalakulása az Európai Unió integráció tükrében. Új Magyar Közigazgatás. 2016/2. szám, 25–30. o.

Eszmetörténet és/vagy kultúratudomány – avagy van-e a *jog és irodalom* kutatásának módszertana?

NAGY TAMÁS EMLÉKÉRE

1.

Keressem „a magyar jogbölcselet legmagasabb művelőjét” – ezzel a jó tanáccsal bocsátott el Bódig Mátyás szemináriumvezetőm még a szakdolgozati téma kiválasztása előtt, valamikor 2006-ban, hogy a számomra eleinte irodalmi érdeklődésem és érdekeltségem kibúvójaként becsült *jog és irodalom* kutatásokról behatóbb ismereteket gyűjtssek. Sejtelmem sem lehetett az idő tájt, hogy a jogbölcselet és az irodalomtudomány egymástól mérföldekre fekvő birtokait milyen szövevényes úthálózat fogja összekötni életem folyamán; az összeköttetések kétirányúságáról, növekvő leterheltségéről pedig álmodni sem mertem volna. Megilletődötten odébb állva végül eszembe sem jutott visszakérdezni, hogy vajon mit ért a tanár úr a „legmagasabb művelője” *epitheton ornans*-án. Inkább méltatásnak véltem a jelzős összetételt – nyilván annak is szánták –, mintsem a titokzatos konzulens termetére vonatkozó segítségnek, hogy arra hagyatkozhassak, mikor a Pázmányon rendezett konferencia¹ szünetében, zsebre gyúrt kézzel tipródok, kihez is forduljak bátoratlanul. Hát a „legmagasabb” résztvevőhöz, támadt a mentő ötletem az ölében cigarettát tekerő-töltőgető, nyúlánk férfira sandítva, aki éppen indulófélben volt, és azt tette, amit én a Hart utáni jogbölcselet analízise során elmulasztottam, vagyis visszakérdezett, hogy ugyan bökjem már ki, a *jog és irodalom* melyik irányzatára vagyok kíváncsi.

Menten leblokkoltam, hiszen már a pusztta tény is büszkeséggel töltött el, hogy magáról a *jog és irodalom* létezéséről értesültem; mi más akarhat, mint borsot törni az orrom alá, aki az irányzat további felosztását firtatja. A végighallgatott előadásoknak köszönhetően, majd új levelezőtársam sürgősen leadandó, „final final” címmel ellátott doktori értekezését átböngészve persze némileg fogalmat alkottam a *jog és irodalom* belüli iskolákról, ám csaknem másfél esztendővel később, a témában írt OTDK-dolgozatomat szétcincáló, ádáz bizottságnak sem feleltem kétségbevonhatóan – sőt talán sehogyan sem – az irányzat módszertani alapvetését illető kukacoskodására. Szilágyi Péter kaján annotációját – „sajnos a Magyar Írószövetség nem ajánlott föl különdíjat” – kissé mellre szívtam, sőt már-már szemlesütve nyugtáztam, hogy ez a megközelítésmód tényleg csupán a jogi egyetem átvészelését könnyíti meg, igazi tudományos értéket finoman szólva sem hordoz. Azután levontam az egyetlen logikusnak tetsző következtetést, és célul tűztem ki a „tudományos gondolkodás” fellazítását, méghozzá szépirodalmi eszközökkel. Az eszmetörténet és a kultúratudomány beállítódásai föl sem vetődtek, pedig az irodalomtörténész és az irodalomtudós ellentétpárja a különböző fogalomhasználatot választó, más-más művek iránt fogékony értekezésekből, tudatom valamely hátsó zugában már megszületett.² Akkoriban pedig a még inkább anti-, mintsem interdiszciplináris buzgólkodásomat a valóságpreferens olvasatoknak az irodalmi közbeszédből érzékelt kitessékelése is ösztönözte. Nincs más hátra, mint hogy beismerjem, az én szemem kép-

rázik, ha a jogbölcselet módszertani fogyatékoságai, az irodalomtudomány pedig avitt eszmetörténeti, világrépelemző megfontolásai miatt húzódozik, sőt irtózik a *law and literature* tudományos közösségtől.

Ez a konstelláció rögzült a startvonalon, majd csakhamar át is rendeződött.

2.

Nagy Tamás – hiszen ki más lett volna „a magyar jogbölcselet legmagasabb művelője” – komolyan mérlegelte az irányzat(ok) körül legyeskedő módszertani kellemetlenségeket, ám elsősorban a jogfilozófiai dilemmákat és elméletírókat vette számításba, kevésbé az irodalomteoretikus előfeltevéseket. Miközben pedig az ő kutatási eredményeire támaszkodva, mégis „a magam feje után menve”, praktikusán is eltávolodtam a jogbölcselettől, és székhelyemet véglegesen az irodalomtudományba tettem át, egyre határozottabb bizonyosságot nyert, hogy a *jog és irodalom* a literátoroknak nemcsak szenzációhajhász kuriózumként kínálja fel magát, hanem kifejezetten hasznos tapasztalatokat ígér saját tudományterületükről is. Megkockáztatom, hogy külön értekezést szentelhetnék annak, amire e tétel hatóköre kiterjeszhető³; ezúttal azonban a Nagy Tamás-féle narratív jogelmélet, jogi történetmesélés főbb módszertani implikációit főlelevenítve a *jog és irodalom* irodalomtudományi jelentőségére kísérek meg rámutatni.⁴

A jogi és az irodalmi diskurzusok összehasonlításával (analógiájával) szemben két nyugtalanító ellenvetés hozható föl. Egyrészt mindkét diskurzus létmódja merőben eltérő természetű; másrészt radikálisan különböző elméletek konstrukcióiként sértik meg egymás felségvizeit. Az első ellenvetés úgy összegezzhető, hogy a helyes jogértelmezés ismerve a kiszámíthatóság, a jogbiztonságba vetett kollektív bizalom fenntartása, a társadalmi szekuritás szavatolása, tehát a polgári konvencionálisizmus, ám az irodalomértés sajátja a figyelemfelkeltés, a megkövült interpretációs sémák feltörése, felforgatása, tehát a szubverzivitás. A turbulens történelmi változásokra ugyan a jog és az irodalom is fokozott érzékenységet mutat, alkalmazkodóképességük azonban funkcionálisan más irányba fejlődik. A jog az életvilág növekvő bizonytalanságérzését, válsághelyzetét ki-egyensúlyozó stabilításra törekszik, vagyis rendpárti; arra hivatott, hogy a klasszikus (római jogi) moralitást (a *sensus communis*), jogintézményeket, eljárásokat és gyakorlatokat mindenekefelett és mindenekeelőtt érvényre juttassa. Az irodalmi innováció – a jogi invencióval szemben – nem a változatlanságot képviseli a változásban, hanem – társadalomkritikai éllel – olykor túlzóan (a hiperbola alakzatával) is figyelmeztet a változásokra; sőt nemritkán – úttörő módon – elébük megy, megelőzi őket. Vajmi kevésbé méltányolnánk a permanens forradalmi (kivételes) állapotot előidéző alkotmányjogot, és egyhangúságra kárhoznánk bennünket, ha folyton ugyanahhoz a művészi etalonhoz mérnénk az új alkotások teljesítményeit, találékonyságát. Ha a jogot és az irodalmat egyaránt az a veszély fenyegeti, hogy kölcsönösen eltorzítják, deformálják egymást, végső soron nem a jog és az irodalom mint olyan kerülnek szóba, hanem a jogi és az irodalmi valóságban rejtőzködő *politikai*; a társadalommérnökösödésre használt juridizmus (jogi voluntarizmus), valamint az ideológiai eszközzé silányított irodalmi „üzenet”, „mondanivaló”, a sulykolt vagy az áthallásos, a kiáltványszerű vagy a mégoly bonyolultan kódolt, parabolisztikusan ábrázolt eszmei tartalom. Nem szükséges feltétlenül elutasítanunk a *jog és irodalom* efféle motiváltságát sem⁵, csak jó, ha tisztában vagyunk azzal, hogy az ekként előállított „jog” és „irodalom” nem a két tudásterület mibenlétéről árulkodik, hanem az őket kisajátító „mögöttes” és „hátsó” szándékok működéséről. Nagy Tamás narratológiai

megközelítése ezért – noha kedvelte a kivételes, kiélezett szituációkat – a *par excellence* közös struktúrákat kutatta, a közösen kiaknázható nyelvi energiamezőket, beszédaktusokat, hatásmechanizmusokat.

Ehhez az elsőhöz szervesen kapcsolódik az a második kifogás, hogy a jognak a modernitásba is átmentett premodern karaktere akkor is az „elbeszélhetőségre”, a normatív univerzumra mint kollektív és a jogesetre mint individuális (kazuisztikus) narratívára támaszkodik, mely alapján az alkotmány a politikai közösség szabadságtörténetét, a törvényi tényállás pedig a történeti tényállást reprezentálja, ha ezt nem teheti meg problémátlanul többé, elvégre az alkotmányos jogállam és a posztdemokrácia diszharmonikus viszonya bizonyos kételyeket is felszínre hozott.⁶ Jóllehet a jog interpretációs technikái lényegileg nem cáfolhatják az antikvitás, a karteziánus episztemológia és a hermeneutika megoldásait, sőt a jogi textusoknak az egyéb szövegektől (pretextusoktól) való normatív megkülönböztetését, a posztstrukturalista irodalom- és kultúratudomány réges-régen leszámolt mindezekkel; nemcsak a „nagyelbeszéléseket” váltotta föl perspektivistá hozzáállása, de az objektivizmust is radikális konstruktivizmusa.⁷ Ám az alaphelyzet ezzel még mindig nem irtuk le pontosan. Az irodalomtörténet-írást a politikai közösség kulturális identitásképző performatívumának, a voltaképpeni nemzeti tudománynak tartó – nálunk közkeletűen Toldy Ferenc, Beöthy Zsolt és Horváth János révén képviselt – romantikus tradíció a szellemtörténészek körében hágott tetőfokára.⁸ Irodalomtudományi paradigmája könnyen alkalmazkodna az itt tárgyalandó jogszemlélethez, ám a 20. század első felének jogfejlődése éppen a professzionális differenciálódás révén óhajtotta elérni az „igazi” jogállamiságot.⁹

A nyelv autonómiáját és a szöveg immanenciáját hirdető strukturalizmus, később a nyelv instabilitását és a szöveg nyitottságát valló posztstrukturalista irodalomtudományi iskolák viszont egyáltalán nem illeszkednek az irodalmi műalkotásnak a valóságra referáló, a társadalmat reprezentáló modelljébe, melyet a *jog és irodalom* plauzibilitása megkívánna. Az eszmetörténeti szemléletmóddal szemben táplált ellenérzéseket azonban az irodalomtudományos mainstream inkább a régi szellemtörténettel szemben érvényesíthetné jogosan, a korszerű „intellectual history”-ra mintha csupán tudat alatt vetítené ki azokat. A „nemzeti tudomány” identitáskonstrukciónak eszkatologikus elvű folytatását olvassa az eszmetörténet fejére, vagyis hogy a kulturális közösség konstitúciója a politikai közösség (a nemzetállami paradigma) megszilárdításának szolgálatára szegődik. A szellemtörténet Wilhelm Dilthey nevéhez köthető „korszellem”-fogalma csakugyan „élet” és „szellem”, a személyiség és a nemzedék értelmi kultúrájának kapcsolatára épített; miként például Prohászka Lajos a „vándor” és a „bujdosó” lelki típusainak kidolgozásával, vagy amikor Ravasz László a magyarságot mint „tény” és „érték” korrelációját vizionálta.¹⁰

Ez a közösségelvű irodalomszemlélet már csak azért sem húzódnak háttérbe, mert – történelmi okoknál fogva – alapkérdése mind a mai napig nemcsak művelőit feszíti, hanem azokat is, akik semmibe vennék: az irodalom hogyan teremti meg a magyar nemzeteszmet, európaiság és magyarság, haza és haladás korszerű szintézisét? Legalább Ady Endre fellépése óta – ahogy Király István színpompásan taglalja¹¹ – ugyanis világos, hogy az ennek megteremtéséért latba vetett igyekezet legkiválóbb íróink szépirodalmi diskurzusának illokúciós aktusában csodálható, mindazonáltal a közjog dimenziójában újra és újra csődött mond. De vajon a „nemzetkarakterológia” rossz ízű alakzata tér-e vissza a mai eszmetörténeti munkálatok révén?¹² Babits Mihály is eljutott odáig, hogy a költők és a „közjogi fikciók” magyarságképét ütköztesse, hiszen „a magyar irodalomban a haza problémája mindig a cselekedet problémája”¹³; és csábító az a nézőpont, miszerint csak *odáig* jutott el, *tovább* nem. Az esztétikai intenzitás kritériumát

előnyben részesítők pedig a nemzetnélküliség argumentumát megtoldják az autonómiatézissel: a mű autonómiáját veszélyeztető „külső szempontok” nem a tiszta irodalmat, hanem a csoportérdeket ismerik el és követik. Mindez abban a fő, s nem minden indulatól mentes kérdésben csúcsosodik ki, hogy vajon tulajdonítható-e az esztétikai tapasztalatnak megismerésfunkció. Ha mereven elzárkózunk az eszme és az érzékletesség összefüggésétől, hogy „a művészi »látszat« sokkal valódibb és gazdagabb, mint az, amit közönségesen valóságnak vélnek”¹⁴, és ahhoz ragaszkodunk, hogy a szóban maga a dolog semmiképpen sincs jelen, a „reprezentációt” utasítjuk ki az irodalomértésből, folyományaképpen a *law and literature* mozgalom ingoványos talajra téved.¹⁵

3.

Nagy Tamás módszertani vélekedései természetesen a jogtudomány és a jogbölcsélet pozíciója körül forognak, miközben óhatatlanul egy bizonyos irodalomtudományi álláspontra is helyezkednek. Roppant tanulságos, és ezúttal ennek eredek nyomába, hogy melyik is ez a bizonyos álláspont, ahonét *jog és irodalom* konfigurációját szemügyre vehetjük. A „narratív jurisprudencia”, a „legal storytelling” arra a narratológiai tételre hivatkozik, hogy a műfajnál alapvetőbb kategória lehet a (pregenerikus) cselekményszerkezet, mint amilyen például a Northrop Frye-i „műthosz”; és – szemben a francia strukturalizmus vagy az orosz formalizmus vizsgálódásaival – evidenciaként kezeli a műfaj szimbolikus interaktivitását, valamint szociális konstruktivitását is.¹⁶ Bár látszólag teljes összhangba hozható e felismerés Hayden White történetfilozófiájával¹⁷, és csakugyan épít elméletének lényegére – a valóság a narrálással egyidejűleg keletkezik, képzeiteink nem szakíthatók el a cselekményesítés folyamatától –, *explicite* ahogyan a strukturalizmust, úgy a relativizmust sem hajlandó elfogadni. A kánon autoritását, szükségyszerű ideológiai mozzanatait, valamint a műfajok társadalmi intézményjellegét, közösségi feltételezettségét – előbbinél Kálmán C. Györgyre¹⁸, utóbbinál Szegedy-Maszák Mihályra¹⁹ hivatkozva – konstatálja a jogfilozófus; majd rá is tér a két tudásterület „összefonódó praxisának” szemléltetésére a 18. század eleji amerikai közjogi-közéleti diskurzusban. Robert A. Ferguson²⁰, James Boyd White²¹ és Robert M. Cover²² ismertetett könyveinek közös bázisa, hogy – az amerikai jogtörténetet és jogelmélet-történetet mozgósítva – megmutatják a politikai közösség identitásrepertoárjának, moralitásának – a „társadalmi nomosz” ontogenezisének – narratív rászorultságát.

Ám ha figyelmesen újraolvassuk a doktori disszertációt, egy korábban nem hangsúlyozott rövid utalásra és egy elszórt lábjegyzetre bukkanunk. Az utalás Clifford Geertz „interpretív antropológiájára” vonatkozik²³, a lábjegyzet pedig Stephen Greenblatt „társadalmi energiaáramlására”²⁴. Geertzhez ugyan két további alkalommal is visszatér Nagy Tamás, igazi jelentőségét mégsem emeli ki, Greenblatt viszont csak mintegy á propos kerül elő „jog és kultúra közös teremtő formálásának igényével”²⁵ együtt, a szellemi arisztokrácia jogi és irodalmi beszédmódjainak összekeveredésekor az amerikai alkotmányozás időszakában.²⁶ Az antebellum korának diskurzusanalíziséhez két észrevételt kell fűznünk. Egyfelől a „szépirodalom” fogalmának kialakulását kísérve figyelemmel – az egymással szoros interakcióba lépő szövegek még inkább a „litterae” típusú írásbeliséget tükrözik – a premodern és a modern kor vízváltójához érkezünk, amikor is a praxisok, a politikai eszmekörök és a hozzájuk kötődő diskurzusok differenciálódása éppen csak kezdetét veszi. Ilyenformán viszont Geertznek és Greenblattnek merőben a 20–21. századra applikált elméletét nem is aknázza ki kellően Nagy Tamás. Másfelől megállapítható, hogy az univerzálisan érvényes – mert a posztmodernitás számára is

tanulmányokat tartogató – teoretikus keretrendszer eszmetörténeti szemléletmódját – hiszen vitathatatlanul ez méretik meg – a gondolatmenet nem teszi nyilvánvalóvá. Ne feledjük, hogy itt a *jog és irodalom* két legégetőbb módszertani kérdése körvonalazódik. Az egyik a posztmodern irodalomtudomány mítosz- és ideológiakritikai irányultságához, a másik a jelentésszóródást és a szubsztancianélküliséget túlhaltó dekonstrukcióból kiábrándult új eszmetörténeti iskolákhoz való viszonyára kíváncsi.

Amikor Nagy Tamás a „liberális joguralom eszményének demisztifikálása” felől (Robin West) olvassa Kafka műveit²⁷, vagy az Osztrák–Magyar Monarchia jogrendjének, a büntetőjogi reformviták kritikájaként, ugyancsak látens eszmetörténeti kontextusba helyezi őket; de a kisebbségi tudatosság vagy a kritikai jogelmélet (*critical legal studies*)²⁸ is – kortárs perspektívában – erre a módszertani választásra sarkall. A versengő eszmetörténeti narratívák ugyanazt viszik színre a kollektívum dimenziójában, mint a peres felek elbeszélései, valóságkonstrukciói a bírói ténymegállapítás folyamatában, ráadásul a kollektívum győztes története a jogalkotásnak is háttérül szolgál, tehát a bíró szelektív tevékenységét is „előszűri”. Ennyiben a liberális joguralom episztéméjén gyakorolt ideológiakritika feladata, hogy cáfolja a jog „objektív és pártatlan státuszát”, mely „absztrakt szabályok és kategóriák mögé elrejtí az emberi tapasztalatoknak azt a különösségét, amit az elbeszélő szemléletmód hangsúlyoz”²⁹.

Itt Nagy Tamás két másik módszertani iskolához folyamodik, ami kielezi a fenti eszmetörténeti dilemmát. Ricoeurnek a narratív azonosságról, a szelf közösségi konstitúciójáról, az „ipszeitás” koherenciára törekvéséről, ugyanakkor az erőszaktevő egyetlen elbeszélés plurálissá alakításáról szóló morálfilozófiai problémafelvetése kézenfekvően csatlakozik az eddigiekhez.³⁰ A „cultural studies” nézőpontja azonban kisebb zavart okoz. Vajon a kultúratudományos *jog és irodalom* koncepció összeegyeztethető-e az eszmetörténetivel? Tudományelméleti szempontból az „intellectual history” vagy a „history of ideas” narratív bizonyosságkeresésének erőfeszítéseit nem oltja-e ki, nem hiúsítja-e meg a „cultural studies” irodalomképe? Amennyiben a klasszikus „history of ideas”-t tekintjük az eszmetörténetnek, és az univerzális eszmék belső logikáját, viszonyrendszerét térképezzük föl, a különbség áthidalhatatlan. Donald R. Kelley viszont az „intellectual history” esetében „az eszmék alázatlanságáról” beszél, amikor is „az eszméket az Egyetemesnek és Örökkévalónak transzcendens birodalmából a nyelvben megtestesült, vagy abban konstruált emberi tapasztalatok világába helyezük át”³¹. Az ilyen értelemben vett eszmetörténetet pedig szorosan összekapcsolja a kultúrtörténettel, és „intellectual-and-cultural-history”-nak kereszteli el: „az új eszmetörténet a kultúrtörténet belső oldala, a kultúrtörténet az új eszmetörténet külső oldala; ám az eszméket mindkét esetben emberi szintre kell hoznunk.”³²

Úgy is mondhatnánk, hogy az „intellectual history” a „nyelvi fordulat” utáni eszmetörténet, amely belátja, hogy többé nem kerülhetünk „a nyelv mögé” – illetőleg többé nem árníthatjuk magunkat ezzel a lehetőséggel –; a hagyományos *internális* és az új *externális* beállítódás szükségképpen ütközik össze. Így viszont „az oppozíció az eszméket önmagukban, vagyis szellemi jelenségként kezelő fenomenológiai, és az eszméket valami másnak – vagy legalábbis egy bizonyos kulturális kontextus származékának – elképzelt redukcionista vagy konstruktivista nézet között áll fent”³³. Könnyen átvihetjük az internális és az externális megkülönböztetését a modern és a posztmodern irodalomfogalomra, mégsem jutunk feltétlenül közelebb a megoldáshoz. Vajon miféle értelmes eszmetörténeti horizontot jelölhetünk ki, ha az irodalmi műalkotások szerzőségét, határait, a belőlük kibontakozó identitásalakzatokat dekonstruáljuk, mint – teszem azt – Roland Barthes szuggerralja³⁴? A kultúratudományban feloldódó eszmetörténet fából vaskarika.³⁵ Hiszen

mi szükség lenne az irodalmi és a jogi szövegek interdiszciplináris vizsgálatára – hol jönnek létre az intertextusok –, ha egyik szövegfajta sem vagyunk képesek normatívan elkülöníteni a másiktól? Az életrajz, a szerző történelmi és biológiai létezése persze elválik fikcionált alakmásától, ahogyan az eljárásnak a periratokból és a perbeli cselekményekből előállított résztvevője sem azonos a természetes személlyel. Mihelyst azonban elismerünk valamiféle világnézeti vagy poétikai kapcsolatot a valóság alakjai és tényei, illetőleg az irodalmi diskurzus figurái és eseményei között, fokozatosan visszahátrálunk az eszmetörténethez. Nagy Tamás másutt is „beidézi” Greenblattot, hogy túljuthasson ezen a problémán: „az irodalomtudomány képviselői tehát az általuk gondozott szövegek értelmezését illetően legalábbis gyanakvással szemlélnek – s nem egyszer teljes joggal – minden olyan közelítést az irodalom világához, amelyek »külsődleges« szempontokat és bennük foglalt értékítéleteket érvényesíthetnek”.³⁶ Csakhogy az eszmetörténettől elhidegülő irodalomtudomány sem tudta kiküszöbölni a kánon és az interpretáció ideológiai mozgatórugóit, hiába is hitte és próbálta ezt elhíttetni hosszú évtizedekig.³⁷

Mint felderítettük, Clifford Geertz „sűrű leírása” módszertani alapvetésként polgárjogot nyer Nagy Tamás tanulmányaiban, ám maga az eszmetörténeti és az ideológiakritikai dilemma nem, vagy csupán érintőlegesen; holott efféle premisszákra utalásokat tesz. A tudományelméleti apóriát tételes rövidséggel úgy fogalmazhatjuk meg, hogy vajon miként lehetséges – lehetséges-e egyáltalán – az eszmék és a történelem művészet-ontológiai vizsgálata, mikor az irodalom szövegcentrikus értelmezését nyújtó teóriák arattak diadalt, mint amilyenek például – és elsősorban – a New Criticism, majd a dekonstrukció vagy Lacan nyelvészeti gyökerű pszichoanalízise. Hans Robert Jauss – amikor a „strukturalista paradigmát” követő „szemiotikai paradigmáról” értekezik – kiemeli azt a tendenciát, hogy a szellemtudományok kultúratudományokká „épülnek át”, ám „a szemiotikai paradigma ma egyre inkább odafordul a hermeneutikához, amelyet eredetileg tagadott”³⁸.

Enélkül a hermeneutikai visszahajlás nélkül aligha beszélhetnénk a *jog és irodalom* megközelítésmódjáról. Gadamer kijelentése az irányadó. „Vajon a művészetben nem rejlik ismeret? A művészet tapasztalatában nem rejlik-e olyan igazságigény, mely kétségkívül különbözik a tudományétól, de ugyanolyan kétségtelen, hogy nem gyengébb annál? S az esztétikának nem éppen azt kell-e megalapoznia, hogy a művészet tapasztalata a megismerés sajátos módja, mely különbözik attól az érzéki megismeréstől, amely a tudománynak azokat a végső adatokat közvetíti, amelyekből felépíti a természet ismeretét, s kétségkívül különbözik minden erkölcsi észismerettől és minden fogalmi ismerettől, de mégis megismerés, tehát igazságot közvetít? [...] Hegel itt nagyszerűen mutatta ki, hogy a művészet minden tapasztalatában igazságtartalom rejlik, s ugyanakkor ezt az igazságtartalmat a történeti tudattal is összebékíti. Az esztétika ezáltal a világnézetek történetévé válik, tehát az igazság történetévé, ahogy az a művészet tükrében megmutatkozik. Ezzel elvileg igazolva van az általunk megfogalmazott feladat, hogy a művészet tapasztalatát is az igazság megismeréseként kell legitimálnunk.”³⁹ Csöppet sem jelentéktelen fordulat, hogy a gadameri hermeneutika a posztstrukturista ideológiakritikával ötvöződik. Egészen pontosan – és talán meghökkentő is, hogy Nagy Tamás nem lendíti igazán működésbe a francia filozófus tanait – Foucault diskurzusanalízisével, tudásarcheológiájával, hatalomelméletével.

4.

Itt az ideje, hogy előhozakodjam a *jog és irodalom* kutatások mélyéről, hasadóanyagként sugárzó elméleti irányultsággal, amely az 1980-as évek elején éppen az Egyesült Államokból terjedt szét világszerte; becsapódása azonban nálunk alig idézett elő vál-

tozást a recepció ernyőjén. A Foucault, Althusser és Geertz teóriáit magába olvasztó újhistorizmusra célok – jelesül a Nagy Tamás által két ízben lábjegyzetelt Stephen Greenblatt írásaira –, amelynek magyarországi kritikai visszhangja Kiss Attila szerint azért maradhatott el, mert a „nyelvi fordulat» eufóriájában» lebegők „gyanakodva tekintenek minden kezdeményezésre, amely visszavenné a kritikai beszédmódok kifejezéstárába a történetiség, a *rekonstrukció* már-már végérvényesen száműzött fogalmait»⁴⁰. Velük szemben pedig – folytatva az irodalomtudós gondolatait – „mások változatlanul a társadalomfejlődés humanista linearitásának, a teleologikus olvasatnak, az átörökített eszmeiségnek a falait rakják a szövegek köré, hogy megóvják a »magasabb irodalom« elhivatottságának magasztosságát»⁴¹. Nos, kétségtelen, hogy a *jog és irodalom* a humanizmus posztmodern örököse, és hitet tesz a „magasirodalmi» létmód, valamint a jogi magaskultúra interakciója, egymásra utaltsága, kooperációja, megismerőfunkciója, a narratív identitásért folytatott emberi küzdelem nobilitása mellett, amit Arisztotelész, Cicero, Blackstone és a „Western Canon» nagy alakjai hoznak magukkal. Nem olyasféle bárgyú hitről van szó – a Nagy Tamás preferenciája szerinti megközelítésben semmiképpen sem –, hogy a John Wigmore-i *List of Legal Novels* kánonjának⁴² felújításával a politikai közösség morális ítélőképessége, kritikai érzéke, jogtudata, erkölcsi tartása, alapjogi elkötelezettsége javítható lenne, hanem a gondolkodás történetiségének és szövegköziségének, historikusságának és tranzitextualitásának, a „konstitutív retorika» (James Boyd White) *egyidejű* latolgatásáról.

A textualitás mibenléte persze újabb hullámokat vet; legalább annyira felkavarja az állóvizet, mint a történetiségé. Foucault archeológiája⁴³ könnyűszerrel lemondhatott arról, hogy a szövegek státuszát mérlegre tegye, akárcsak a társadalmi gyakorlatokat „szövegszerűsítő» geertzi kulturális antropológia⁴⁴. Az újhistorizmus azonban irodalomelméleti irányzat, a *jog és irodalom* pedig jogi és irodalmi szövegek párbeszédét vallatja; mindkét diszciplínának meg kell birkóznia „az irodalminak és nem irodalminak tekintett szövegek, valamint a társadalom egészét behálózó *hatalmi viszonyok* között működő dialektikával»⁴⁵, „a hatalom mikrofizikájának» szövegszerű megjelenítésével; ám ezen felül az irodalmi és a nem irodalmi szövegek elhatárolásával is. Sem a jogra, sem az irodalomra nem tekinthetünk pusztán az „ideológiai kontextus» kódjainak, oppozícióinak, dichotómiáinak eredeteként, hiszen éppen jogi és irodalmi mibenlétük számít; az a speciális pozíciójuk, amelyből fakadóan a politikai napirendtől egészen a hétköznapi emberi relációkig valamennyi életszférát átható, diffúz hatalom konstitúciójában kitüntetett módon vesznek részt. A hagyományos, szellemtörténeti gyökérzetű eszmetörténet akkor is a kánonban vitathatatlan szerepet játszó szövegekre összpontosít, amikor addig lényegtelennek hitt részleteket tár fel és világít meg. Az irodalom fogalmának megszilárdulása előtti szövegek is többnyire ezt az érinthetetlen, szakralizált, immunis helyet foglalják el. Elég, ha csak Szekfű Gyula „három nemzedékére» gondolunk, vagy arra, ahogyan Quentin Skinner Hobbes-ot⁴⁶, Greenblatt a reneszánsz én-formálást („self-fashioning»)⁴⁷ elemzi. Az amerikai alkotmány szövegkorpusza ugyanúgy evidenciaként kerül a középpontba, mint Walt Whitman költészete, Kleist Kholhaas Mihálya, Kafka vagy Hajnóczy elbeszélései.

Mind az újhistorizmus, mind a *jog és irodalom* a konfliktusokra, a fordulópontokra, a törésvonalakra, a megszakításokra figyelnek, és a történelmi korszakok kulcsmozzanatait, jellegadó vonásait fürkészik a kivételes helyzetekben is. Nem úgy valósítják meg persze a „holtakkal beszélgetés» vágyát (Greenblatt), mint a szellemtörténészek tették: sem a korszak totalitásában, sem a szubjektum kiküszöbölésében nem hisznek; sem abban, hogy mindenestül a „történelem eredménye vagyunk», és a történelmi jelen-

ségnek a fejlődési folyamatban betöltött szerepe annak természetét is konkrétan meghatározza; sem a tipikus egyéni és kollektív magatartásformák értelemtartalmának megállapíthatóságában és megállapodottságában; sőt „tagadják, hogy van olyan biztos történelmi kontextus, amelyből a mű biztosan magyarázható lenne”⁴⁸. A történelem és a (jogi/irodalmi) diskurzusok közötti viszony kölcsönösségére – „rekurzív karakterére” (Greenblatt) – vezethető vissza például, hogy az amerikai alkotmány értelme, a körülötte formálódott értelmezői közösség konszenzusai és disszenzusai az akkori irodalmi beszédmódokba foglalt vélekedésektől, gondolatoktól, hitektől, képzetektől nem függetleníthetők; valamint az a mód, ahogyan Hajnóczy Péter narrációjára, szintaktikai stratégiájára is rányomta bélyegét a szocialista joggyakorlat (így főként a vele szemben lefolytatott vagy a szentgotthárdi elmeszociális intézetben foganatosított, általa dokumentált jogtípró eljárások⁴⁹). A hatalmi technológia a magyar rendszerváltás során egyaránt működtette az irodalmi alkotásokat, az irodalomtudományos polémákat (lásd a kritika-vitát vagy a Debreceni Irodalmi Napok rendezvényeit⁵⁰) és az országgyűlés jogszabályalkotásait, az alkotmánybírói határozatokat (lásd az igazságtételi vagy a kárpótlási törvényeket⁵¹), a bírói ítéletalkotást, az ügyészi hivatást (lásd a jogállamiság legalizmusának és az eredeti tőkefelhalmozás opportunizmusának elvszerű, vagy épp elvtelen összeütközését). Foucault hatalomelmélete – akár a „biopolitika”, akár a „kormányozhatóság” – pedig összeeseng Althusser elméletével a társadalmi gyakorlatok ideológiavezérelt ritualizálásáról.

Ha elfogadjuk, hogy a „társadalmi energia” az irodalmi és a nem irodalmi szöveg között folyamatosan „áramlik”, ezáltal az emberi természet és a történelem rendezőelvei semmiféle lehatárolt diszkurzív térből nem válnak hozzáférhetővé, „a fennálló rendszer minden kritikája részt vesz a rendszert fenntartó diskurzus újratermelésében”⁵². Ezáltal a külső reflexió lehetetlen feladat, mégiscsak fogságban tart bennünket a nyelvileg determinált Történelem; legalábbis így szokták az újhistorizmust jellemezni. De vajon mennyiben helytálló ez a konklúzió? A *jog és irodalom* kutatások nem éppen arra vállalkoznának-e, hogy a jog az irodalom, az irodalom pedig a jog külső nézőpontját hozza létre, ily módon intelligibilisen föltehető legyen a „mi a jog” és a „mi az irodalom” (vagy legalábbis a *milyen típusú szöveg/gyakorlat a jogi és az irodalmi*) ősi kérdése? A Leo Strauss-féle természetjogi metafizikát⁵³ és a Lovejoy-féle „history of ideas”-t⁵⁴ felváltó „intellectual history”, Karl Mannheim ideológiatörténete, az *Ideológia és utópia* s a nyomdokain tovább haladó frankfurti iskola, valamint az értelmiségtörténetek nem mind a diskurzusokon kívülre akartak-e kerülni, hogy onnét zúdíthassanak kritikai ösztözet a kultúrára?

Szónyi György Endre Greenblatt Shakespeare-kutatásairól összefoglalóan írja, hogy „az énformalás az autoritás és az idegenség találkozásának fókuszában jön létre”⁵⁵; vagyis a személyiség egyfelől mind az uralomnak, a diszkurzív autoritásnak alávetett, másfelől hajlamos a szubverzióra, az ellenszegülésre. Az Erzsébet-kori színház ekként „a hatalom által dotált szubverzió modellterepe”⁵⁶, ami – könnyen belátható – a shakespeare-i drámák állandóan visszatérő témája is. A kultúra a művészeti szcénában bánik el az ideológiáját érő támadókkal – ha ezt általánosítjuk –, *nota bene* a műalkotás „kettős beszéde”, áthallásossága, duplafenekű beszédmódja, „egyet ide, egyet oda” – „egy alkotás a Pártnak, egy pedig az intimitásnak”⁵⁷ – taktikája, a híres-hírhedt „biztonsági szelepfunkció” nem csupán a kommunizmusra (a Kádár-rendszerre), hanem valamennyi „kulturális poétikára” vonatkoztatható. Az újhistorizmus óvakodik az efféle generális tézisektől, és szívesebben bibelődik a „rekontextualizálással”, olykor a

filológiai korrekciókkal (a szigorúan vett textualizmussal⁵⁸), mint a társadalmi mozgósítással, mert – ahogyan Hayden White fogalmaz róla – „szeretné folytatni az irodalomtörténetet egyedi pillanatok sorozataként elgondoló elképzelést”⁵⁹.

5.

Greenblatt programadó tanulmánya (*Towards a Poetics of Culture*)⁶⁰ helyesen tapint rá a fentiekből adódó kényszerhelyezetre: tisztázni kell elméleti viszonyát a marxizmushoz és a posztstrukturalizmushoz. A kulturális rendszer, a „single realm” ugyanis egyszerre hat bénítólag, és termeli ki a változásokat (akár a jogot, akár az irodalmat nézzük); konzerváló és szubverzív erőket is ébreszt. Fredric Jameson „elidegenedés-kritikája” szerint a kései kapitalizmus a totalitás elvesztésével járt: a kulturális szövegek vagy társadalmi/politikai, vagy privát jellegűek; vagy politikusak, vagy poétikusak; vagy az egyéni, vagy a közösségi identitás kifejezői. Ezzel szemben Lyotard „kapitalizmus-kritikája” alapján a kései kapitalizmusban a termelési logika totalitása éppen hogy megszűntette a társadalmi munkamegosztást. Az esztétikum nem egy önálló létszféra, hanem a kulturális rendszer elsajátításának sajátos módja: „álláspontom szerint a totalizálás és differenciálás, a jelölések uniformitása és sokfélesége, az egységes igazság és a különféle valóság-elemek burjánzása – röviden Lyotard és Jameson kapitalizmusa – közötti oszcillálás a mindennapi amerikai viselkedés poétikájává alakul”⁶¹.

A *Practicing New Historicism* bővebb okfejtése⁶² pedig – afféle romantikus vonzódásként – Herder kultúrfilozófiájához folyamodik a nemzeti különbözőségről és a közösségek eltérő boldogulásáról. „A költészet, e magyarázat értelmében, nem a történelem feletti igazsághoz vezető út, legyen az akár pszichoanalitikus, akár dekonstruktív, akár pusztán formalista, de a maguk történelmi egyediségébe ágyazott társadalmi és pszichológiai képződmények [megértésének] záloga.”⁶³ Herder filozófiai kiindulása, hogy a nyelv és a gondolkodás egymástól elválaszthatatlanok (Értekezés a nyelv eredetéről, 1772), ami a szellemtörténeti iskola krédójának is „törzsanyaga”; Arany János és Erdélyi János népiségkonceptiója ebben gyökerezdik⁶⁴. A kódok tehát, melyek eligazítanak bennünket, merőben kultúrafüggők, Greenblatt szerint strukturalista módon olvasandók; s ilyenén határozható meg a természet és a kultúra bináris oppozíciója is. A herderi alapokig visszafejtve ezt a szemléletet az amerikai irodalomtudós a marxista ideológiakritika diskurzusanalízissé transzformálására tesz javaslatot; vagyis mind a posztstrukturalizmussal, mind a (poszt)marxizmussal való azonosulástól vonakodik, jöllehet nemcsak fontolóra veszi, hanem „megszüntetve megőrzi” mindkettőt: érdeklődését a non-fiction és a „belles lettres” szövegeire, a kanonizált szerzők és a „kismesterek” teljesítményeire, a „szakértők” és a marginalizált csoportok narratíváira együttesen kiterjesztve az „emberi képzelőerő” demokratikus szemiotikáját kívánja megalapozni. Elismeri természetesen a különleges „nyelvi képességek” hatását, ám azok mit sem érnek a társadalmi energiák körforgása nélkül; expresszivitásukat is attól és azáltal nyerik („a korszak pillantásában”), és jelentésségre is abban a tág kontextusban (az életvilágban) tesznek szert. Élesen elhatárolódik Greenblatt a dekonstrukciótól, s nemcsak annak szövegcentrikussága és a jelelméleti rögzíthetlenség miatt, hanem mert az az irodalom privilegizált társadalmi helyzetét hirdeti.

Mi az, amit az újhistorizmus a posztstrukturalizmustól tanul? A „reprezentáció” problémáját roppant árnyaltan kezeli, mondván, „ha az egész kultúrával szöveggként bánunk, akkor minden, legalább potenciálisan, bizonyos szinten reprezentációként és eseményként is megjelenik”⁶⁵. Ebből következik a determinisztikus szemlélet elvetése, az „archivális és

interpretációs kimeríthetlenség⁷⁶⁶ tétele; vagyis hogy valamennyi értelmezési, érvelési művelet során keletkezik afféle „maradvány” („leftover”), mely nem artikulálódhatott, mivel az adott korszak nem fordított rá kellő gondosságot, így viszont továbbra is artikulációra vár. Greenblatt a múltbéli szövegekkel való „jelentésteli találkozás” négy fontos transzformációs jellemzőjét sorolja fel: 1. a „művészetről” folytatott diszkussziók átvitele a „reprezentációkról” folyó diszkussziókra; 2. a történelmi fenomén materialista magyarázatának eltolódása az emberi test és az emberi szubjektum tanulmányozása felé; 3. az irodalmi művek váratlan diszkurzív kontextusának (a „szupplementumok”) vizsgálata a kézenfekvő tematikai besorolások helyett; 4. az ideológiakritika felváltása a diskurzusanalízissel.⁶⁷ A „szupplementaritás” fogalma arra utal, hogy az újhistorizmus – akárcsak Derrida dekonstrukciója – érzékeli a zárt struktúrák folyamatosan kiegészítendő mivoltát, egyetlen értelmezést sem tart szükségszerűnek és befejezettnek. Geertz kulturális antropológiája innentől fogva a kikezdetlenül követendő példa, hiszen a kultúra mint szimbolikus interakciók rendszere úgy állítja elő a valóságreferencia megfelelően reflektált ismeretanyagát az irodalomtudományban, hogy a diszciplína mind a nemzeti kánon, mind a kulturális közösség krónikájának afirmációját el kívánja kerülni.

De vajon ténylegesen el is kerülül? Megjegyzendő, hogy ezen a téren az újhistorizmus nem könyvelhet el – saját célkitűzéseire képest mérhető – sikereket, hiszen sem a kánon listázása és azzal összefonódott értelmezése, sem a krónika eseményeinek összerakoztatása és rendszerbe iktatása nem vált meghaladottá törekvéseinek kinyilvánítása óta. Az újhistorizmus nem módosított a kánonnal kapcsolatos elvárásainkon, és attól még, hogy meggyőzően bizonyította várakozásaink esetlegességeit, valamint revidálhatóságát, a kanonizáláskor – mely legalább annyira szándékolatlan fejlemény és természetes igény, mint amennyire hatalmi aktusok ódiuma – felmerülő nehézségeket nem küszöbölhette ki. A *jog és irodalom* kutatások döntő ismervét fogalmazza meg Greenblatt azzal, hogy a fikciós szövegek nyelvhasználatát az életvilágban azonosítja; az irodalom beszédmódjai nem csupán a nyilvánosság szféráiban, de a magánéletben, „legszenvédélyesebb” és „legbensőségebb” pillanatainkban is hatással vannak ránk.

Az irodalmi és a nem irodalmi nyelvalakítás egymás „sűrű leírásai” – éppen azt a felismerést viszi át az irodalmi és a jogi textusokra, cselekedetekre a *law and literature*, amelyet Auerbach *Mimesis* című könyvének realizmuskoncepciójával illusztrál az amerikai irodalomtörténész, majd Francis Bacon 1623-ból (*The Advancement of Learning*) származó idézetével foglal össze tömören. „Módszer gyanánt, hogy efféle történetet [irodalomtörténetet] állítsunk össze, kiváltképpen javaslom, hogy kivitelezésének mikéntjét és alapelveit ne pusztán a történetekből és a kommentárokból kristályosítsuk ki, de az adott században vagy akár rövidebb korszakban írott valamennyi fontos könyvből [...], melyek akként vétesenek számításba, az izlés próbája alá vetve akként vizsgálgassuk okoskodásukat, stílusukat és rendszerüket, mintha az adott kor Irodalmi Szellemének [*genius literarius*] vonzereje a halottól származna.”⁶⁸ Ez vitathatatlanul a szellemtörténet és a miliöelmélet reminiscenciája, amelyet az újhistorizmus jócskán felülbírál. A „korszak” szubsztanciája – nevezzük akárhogyan, szellemnek, géniusznak vagy a kollektív szubjektum ethosának –, a „fiktív totalizáló entitás” (Fredric Jameson) többé nem rekonstruálható koherensen; ám az apró részletek (például Madame Vauquer étkezője a *Goriot apóban*), anekdoták, rekvizitumok poliperspektivikus ábrázolása mégiscsak átmenti a mimézist a posztstrukturalizmus akadémikuskodásain, és létrehozza az „ellentörténelemnek” a kanonikussal versengő narratíváját.

Az ilyen típusú „ellen-eszmetörténet” a *jog és irodalom* narratológiai iskolájának fősodra, amely többféle forrásból táplálkozhat. A Jan Assmann-i „kontraprezentikus narratíva”⁶⁹ például felhozva az amerikai alkotmányozás nagyelbeszélését a kisebbségi

tudatosság narratívái szabdalják föl, míg a hivatalos (alkotmányos/irodalomtörténeti) magyar „elbeszélte identitást” ugyanúgy opponálta az irodalom (lásd Nagy Tamás Hajnóczy-esettanulmányait) a szocializmus idején – melynek kánoni listáját a hivatalos irodalom-historiográfia is alig merete bolygatni, inkább az értelmezést manipulálta, hogy a meddő félreértések a vitákat időtállóan sterilizálják –, mint azelőtt vagy azután. Szembeötlő tehát, hogy a „társadalom” széttagolettségének képzetét foggal-körömmel védik ugyan a *Representation* című folyóirat elméletirői, miközben a „valóság érintése” a cselekvések és kommunikációk valamiféle integritásával „ajándékozza meg” a tudatot. Fredric Jameson újhistorizmus-kritikája a különböző – társadalmi alrendszerekhez tartozó – szövegek összeolvasása miatt, éppen ebből fakadóan, a strukturalizmust és a homológia eljárását véli fülön csípni Greenblattnél és Walter Benn Michaels-nél (utóbbi szerzőtől *Az aranystandard és a naturalizmus logikája* című könyvet forgatva).⁷⁰

„Az újhistorizmus a mi értelmezésünkben visszatérés az immanenciához, és egyben a »homológia« eljárásainak olyan meghosszabbítása, amely tartózkodik a homológia elméletétől, és elveti a »struktúra« fogalmát. Ez egyben egyfajta esztétika is (más szóval írói konvenció, más szóval a *Darstellung* egy módozata), amely mellé kialakul az a formális szabály is, amely mintegy megtiltja vagy tabuvá teszi az elméleti fejtegetést, valamint az értelmező távolság kialakítását a tanulmány tárgyától [...]»⁷¹ Jameson több oldalról is megvizsgálja az újhistorizmus ellentmondásait. Ha „az újhistorizmus diskurzusát [...] a »történelmi attrakciók montázsaként» közelítjük meg – Jameson ezt teszi a montázs Eisenstein- és Godard-féle értelmében –, az eszmék, a piac, a kapitalizmus, az amerikai jellem, a szelf, a hatalom, a Másik olyannyira elbizonytalanodnak – az „immanencia” és az adornói „nominalizmus” jegyében –, hogy az elmélet a reprezentácót magát ássa alá.⁷²

Mint jeles posztmarxista gondolkodóhoz illik, Jameson a közgazdaságtan (és részben a jog) fogalmait éri tetten a kiüresített totalitás helyén, amelyek „újráfogalmazhatók azonban az irodalmi mozgalmak vagy műfajok keretein belül is”⁷³. Kétségtelenül efféle „homológia” a jog és az irodalom is, elvégre a „kései kapitalizmus kulturális logikája” szerint – idézzük fel, hogy Jameson éppen a totalitás elvesztését köti ehhez a korszakhoz – a *law and literature* a közös nyelv híján maradt társadalom, a dekonstruált eszmék locuszába illeszti a jogot – melynek fogalmai, eljárásai, intézményei relatíve őrzik stabilitásukat –; és e fix pontban lecövekelve, ahonnan Arkhimédész sarkaiból forgatná ki a világot, valójában az irodalomtudománynak adta vissza teherbíró képességébe vetett önbizalmát – a szöveg nemcsak *van*, de *jelent* is valamit –; holott a jogászok eredetileg a jog mibenlétéről szóló teoretikus okfejtésekkel befürdött juriszprudencia becsületét óhajtották helyreállítani.

Jameson az immanencia fogsága ellen a „közgazdasági és a piaci viták heterogén anyagait” ajánlja, mivel „valójában az irodalmi és kultúraközpontú elemzés elsőbbőségét a filozófiai vagy ideológiai vizsgálódással szemben éppen az biztosítja, hogy minden reprezentáció konkrét részletgazdagsággal mutatja be saját kudarcát”⁷⁴. Úgy is mondhatnánk, hogy a jog és az irodalom „transzcendentális entitásokkal szembeni feszélyezettsége” – a strukturalizmus vádjától való görcsös félelem – módszertani fogyatékoságot okozott, és ezt a fogyatékoságot orvosolta a *law and literature* a jog centrális *Darstellungjával*. Jameson a korszemlekmént tudvalevően többé már fel nem fogható piacot a foucault-i episztémé fogalmával írta le, és e köré szervezné a maga kultúrkritikáját, mert „termékenyebb azonosítást eredményez, ha van egy totalizáló koncepciónk, mint ha megpróbálunk nélküle lavírozni”⁷⁵. Az ő mintája ehhez a frankfurti iskola, mely a „kései kapitalizmus” és az „irányított társadalom” (sőt a „Kultürüzem”) címkéit ragasztotta erre a jelöltre. Egyetértve Jameson kritikái megállapításával arra a merész – szubverzív – kijelentésre ragadtatjuk magunkat, hogy a *jog és irodalom* az újhistorizmus fiaszkóját téríti meg, amikor

az ideológiakritika tárgyaként hasznosuló elméleti fikciót nemes egyszerűséggel *jognak* kereszteli el. (A magyar szellemtörténeti iskola az irodalomtörténet totalitását feltételezte.) A dekonstrukció azért emeli föl szavát ez ellen, mert attól tart, hogy végül a jogbölcseleti okoskodásoknak kell „átengednie a terepet”; a kultúratudományos megközelítés pedig azért, mert az irodalmi „magaskultúra” Bildung-eszményét látja benne viszont. Sem az újhistorizmus, sem a *law and literature* nem háríthatja el eredményesen a vádakát (már amennyiben „vadás”).

René Wellek és Austin Warren konklúziója szerint „Az irodalom kutatója jobban teszi, ha olyan nagyarányú problémák helyett, mint a történelem filozófiája és a civilizáció végső egysége, egy még megoldatlan és megfelelő módon még csak föl sem vetett problémára irányítja figyelmét: arra a kérdésre, valójában hogyan is vonulnak be az eszmék az irodalomba.”⁷⁶ A két stratégia hermetikus elkülönítéséről önálló tanulmány tűnődhetne – sokkal valószínűbb, hogy e kettő összetartozik –, de afelől semmi kétség, hogy az eszmék ténylegesen magából a mű textúrájából mutatandók ki, ekként konstruktív jellegűek, és megszűnnek mint eszmék létezni: szimbólumokká, mítoszokká alakulnak át. Az újhistorizmus nem az olyan nagy, civilizációteremtő mítoszokat és szimbólumokat kutatja, mint a spengleri „fausti kultúra” (Spengler) vagy a jogelméleti „liberális jogállam”, és kerüli az olyasféle kulturális totalitásokat, mint a nemzet vagy a piac, ám végső soron sok apró „áltotalitásnál” köt ki. A *jog és irodalom* ellenben a jogot totalitásként veszi számításba – a jog mindent átsző –, ezáltal pedig azt a reprezentációs igényt (szükségyszerűséget) elégíti ki, amelyet a posztstrukturalista irodalomtudomány a nemzet és a „képviseléség”⁷⁷ fogalmain keresztül jogtalanak minősítve utasított el. A jogelmélet-történet és az irodalomelmélet-történet egyaránt világnézeti-eszmetörténeti problémákat abszorbeálnak, s ha tudományfelfogásuk nem törődik velük, menthetetlenül és örökre foglyul ejtik őket.

Miért is lenne szükségszerű, hogy megborzadjunk és visszarettenjünk „a valóság érintésétől”?

JEGYZETEK

1	A konferencián tartott előadások írott változata megjelent: Iustum Aequum Salutare III. 2007/2. szám, 7–133.	6	Ádám Antal fogalmába a politikai közösség kulturális emlékezetének torzulásainak és a törvényhozás hatalomkoncentrációjának bizonyos jelenségei tartoznak bele. Lásd: Ádám Antal: <i>A posztdemokráciáról mint a posztmodernitás különös változatáról</i> . In Jura 2012/1. szám, 7–14.
2	Lásd erről bővebben: Falusi Márton: <i>Röpirat a tiszta irodalomról</i> . In Hittel 2019/2. szám, 120–134.		
3	Lásd művészettudomány és jogtudomány hermeneutikai összetetéséhez: Cs. Kiss Lajos: <i>Megjegyzések a jog és művészet viszonyához</i> . In Iustum Aequum Salutare III. 2007/2. szám, 13–18.	7	Lásd ehhez: Elisabeth Murphy: <i>Konstruktivizmus</i> . Deme János (ford. és szerk.) [web:] http://www.sajatszinhaz.org/wp-content/uploads/2018/03/SZP1_2_Murphy-Elisabeth_Konstruktivizmus.pdf (2019. 04. 16.)
4	A tudományos probléma részletesebb tárgyalásához lásd: Falusi Márton: <i>Jog és irodalom, haza és haladás a magyar eszmetörténetben</i> . Fundamenta profunda 6. MMA MMKI, Budapest, 2018, 13–117.	8	Lásd ehhez: Imre László: <i>A magyar szellemtörténet válaszüjtői, feltételei és következményei</i> . Barta János pályája és a szellemtörténet. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2011.
5	Lásd ezekhez: H. Szilágyi István: <i>Jog és irodalom</i> . Habilitációs előadás. In Iustum Aequum Salutare VI. 2010/1. szám, 5–27.	9	A liberális jogállamfogalomból a szociális jogállamfogalomba történő átmenetről van szó.

- 10 Lásd ezekhez: *Mi a magyar?* Szekfü Gyula (szerk.) Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939.
- 11 Király István: *Ady Endre*. Magvető Kiadó, Budapest, 1970.
- 12 Lásd ehhez: Perekz László: *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*. Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008.
- 13 Babits Mihály: *A magyar jellemről*. In *Mi a magyar?* i. m. 78.
- 14 Fehér M. István: „Az eszme érzéki ragyogása” – *Eszztétika, metafizika, hermeneutika (Gadamer és Hegel)*, 123–199. [web:] real.mtak.hu/3545/1/1055730.pdf (2018. 03. 23.)
- 15 Fontos egybeesés figyelhető meg Bódig Máttyás „reprezentacionalizmus”-fogalma és az újhistorizmus ’representation’-fogalma között. Bódig a jogi tudás esszenciális, állandó struktúrájába vetett hitre alapított jogbölcseletet illeti ekként. Lásd: Bódig Máttyás: *Az interpretivizmus-probléma*. In Bódig Máttyás – Györfi Tamás – Szabó Miklós: *A Hart utáni jogelmélet alapproblémái*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004, 143–163.
- 16 Northrop Frye: *A kritika anatómiája*. Helikon Kiadó, Budapest, 1998., Nagy Tamás: *Jog és irodalom – valami jog van ami irodalom*. PhD-értékezés. Szeged, 2007, 17. [web:] http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1916/1/Nagy_Tamas_ertekezes.pdf (2019. 04. 16.)
- 17 Hayden White: *A történelem poétikája. Narratológiai kihívás a történetírásban*. Aetas 2001/1. szám. Uő: *A történelem terhe*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. Nagy Tamás: *Jog és irodalom – valami jog van ami irodalom*, i. m. 33–46.
- 18 Nagy Tamás: *Jog és irodalom – valami jog van ami irodalom*, i. m. 166.
- 19 Uott.
- 20 Robert A. Ferguson: *Law and Letters in American Culture*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., and London, England, 1984.
- 21 James Boyd White: *The Legal Imagination: Studies in the Nature of Legal Thought and Expression*. University of Chicago Press, 1973.
- 22 Robert M. Cover: *The Supreme Court 1982 Term, Foreword: Nomos and Narrative*, 97 Harv. L. Rev. 4 (1983)
- 23 Clifford Geertz: *Local Knowledge: Fact and Law in Comparative Perspective*. In *Local Knowledge*, Basic Books, New York, 1983., Nagy Tamás: *Jog és irodalom – valami jog van ami irodalom*. i. m. 51.
- 24 Stephen Greenblatt: *A társadalmi energia áramlása*. In Kiss Attila Attila, Kovács Sándor s. k. és Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv*, Ictus–Jate Irodalomelm. Csop., Szeged, 1996. 355–372., Nagy Tamás: *Jog és irodalom – valami jog van ami irodalom*, i. m. 51.
- 25 Nagy Tamás: *Jog és irodalom – valami jog van ami irodalom*, i. m. 54.
- 26 „A korai köztársaság jogászáinak ez a (neo)klasz-
- szicizmusra kötötte oly szorosan össze a jogi és az irodalmi tevékenységet, azaz a jog és az irodalom konfigurációjának a jelensége – közelítsük meg azt akár az irodalom, akár a jog oldaláról – a fenti eszmények gyakorlati megvalósításának a kísérletéből vezethető le. Ebben a tekintetben is Cicero szolgál az eredeti példával: az antiókhiai származású költő Aulus Licinius Archias védelmében Kr. e. 62-ben elmondott beszéde, a *Pro Auluo Licinio Archia Poeta Oratio* – röviden: a *Pro Archia* – tekinthető annak a szónoklatnak, amely talán először teremtette meg a jog és a humaniorák között azt a kapcsolatot, amelynek létét eziránt fogékony jogászok és irodalmárok egyaránt állítják két évezred óta, s amelynek modern reinkarnációját találjuk meg napjaink »jog és irodalom« néven ismeretes kutatásaiban.” Uo. 85.
- 27 Robin West: *Authority, Autonomy and Choice: The Role of Consent in the Moral and Political Visions of Franz Kafka and Richard Posner*. In 99 Harv. L. Rev. 384 (1985), Nagy Tamás: *Jog és irodalom – valami jog van ami irodalom*, i. m. 224.
- 28 „A határozatlansági tézis következetes érvényesítése ugyanis ahhoz vezet, hogy lehetetlen volna a jog fennálló rendszerével szemben bármilyen kritikát megfogalmaznunk. Ha a jog szövegeinek jelentése folyamatosan »elillan«, s ha soha nincs végső instancia, ami meghatározná, hogy a lehetséges jelentések közül melyiket tekintjük »igazinak«, akkor nincs mit kritika tárgyává tenni, és amennyiben a valamelyik kiszemelt jelentéssel szembenállóként tételezett – irodalmi, morális, politikai, jogi – narratívák jelentése ugyanilyen természetű, akkor nincs mivel.” Nagy Tamás: *Jog és irodalom – valami jog van ami irodalom*, i. m. 184., vö. Az amerikai kánonvitára, különösen Stanley Fish „interpretive communities”-fogalmára gyakran hivatkozik a *jog és irodalom*. Lásd: Stanley Fish: *Is There a Text in this Class?: The Authority of Interpretive Communities*. Harvard University Press, Cambridge, MA., 1980.
- 29 Nagy Tamás: *Jog és irodalom – valami jog van ami irodalom*, i. m. 175.
- 30 Paul Ricoeur: *A narratív azonosság*. Seregi Tamás (ford.) In *Narratívák 5. A narratív pszichológia*. László János, Thomka Beáta (szerk.) Kijárat Kiadó, Budapest, 2001.
- 31 Szentpéteri Márton: *Eszmetörténet és irodalomtudomány*. In *Helikon* 2009/1–2, 14.
- 32 Uo. 15.
- 33 Donal R. Kelley: Új eszmetörténet a globális korban. In *Helikon* 2009/1–2, 31.
- 34 „Ezzel szemben a *Szöveg a jelölt vég nélküli elhalasztódását* végzi: a *Szöveg késleltető*; tere a jelölőé. *A jelölt nem szabad* »a jelentés első pillanatának«, *a jelentés előszobájának* tekintenünk, hanem inkább annak *utóhatásának*. Ugyanígy, *a jelölt vég nélkülsége* sem valamilyen ki-

- mondhatatlanságra utal (egy megnevezhetetlen jelöltre), hanem a *játékra*.” Roland Barthes: *A Műtől a Szöveg felé*. In uő: *A szöveg öröme*. Irodalomelméleti írások. Osiris Kiadó, Budapest, 1996, 69.
- 35 Lásd ehhez: Walter Haug: *Irodalomtudomány mint kultúratudomány?* In *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Bónus Tibor – Kelemen Pál – Molnár Gábor Tamás (szerk.) Ráció Kiadó, Budapest, 2005, 187–188.
- 36 Nagy Tamás: *Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban*. Hajnóczy Péter A fűtő című elbeszélésének egy lehetséges olvasata. In *Iustitia kirándul. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Szent István Társulat, Budapest, 2009, 10.
- 37 Lásd ehhez: Szegedy-Maszák Mihály: *Irodalmi kánonok*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998., vö. Derrida és Wolfgang Ernst kötetével a ’kánon’ és az ’archívum’ újraartikulációjáról. „Az állam és a nemzet történetírása már nem képviseli a kollektív emlékezetet. [...] Ha eltekintünk a nemzettől, amely valaha az emlékezet egyes hordozói között totális kapcsolatot teremtve valójában heurisztikus elképzelést követett, csupán egy archi(yum)textuális hálózat marad – egy olyan múlt konfigurációi és memorizálási technikái, amely többé nem válik emfátiikus történelemmé.” (Wolfgang Ernst: *Archívumok morajlása*. In Jacques Derrida / Wolfgang Ernst: *Az archívum kínzó vágya / Archívumok morajlása*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2008, 108.) Ugyanakkor fontos hozzáténnünk, hogy az emlékezet rögzíthetlensége, rendszertelensége – az úgynevezett „médiarcheológia” – radikálisan szemben áll az esztétikai tapasztalat értékelő igényével. Ha az értelmezés demokratizálódása a jelentéstermelést korábban elképzelhetetlen mértékig fokozta is, s így módon minden a kulturális örökség része lehet, de maga a kulturális örökség is egyre megfoghatatlanabb szellemi tartalmakat implicál, az esztétika (posztészétika) kanonizálási gyakorlata nem szűnt meg. Végso soron tehát mégiscsak megmarad a „nemzet”, az „állam”, a „könyvtár” és a „múzeum” fogalma, legfeljebb módosul; felszámolni nem tudjuk őket, hacsak a műalkotásokról való intelligibilis diskurzus lehetőségét – *de gustibus non est disputandum* – nem utasítjuk el teljesen.
- 38 Hans Robert Jauss: *A szellemtudományok mintaszertisége a diszciplínák párbeszédében*. In *Intézményesség és kulturális közvetítés*, i. m. 62. Jauss a történeti-filológiai, a pozitivistá, a formálesztétikai, a strukturalista és a szemiotikai paradigmákról beszél.
- 39 Fehér M. István: *„Az eszme érzéki ragyogása” – Esztétika, metafizika, hermeneutika (Gadamer és Hegel)*, i. m. Fehér M. idézi Gadamert. 134.
- 40 Kiss Attila Attila: *Hatalom, szubjektum, genealógia: az irodalom kulturális poétikája az újhistorizmusban*. In Helikon 1998/1–2, 3.
- 41 Uo.
- 42 John Wigmore: *A List of Legal Novels*. 2 Ill. L. Rev. 574 (1908). Wigmore afféle jogászoknak ajánlott olvasmányt tett közzé, mely hosszú időre integrálódott az amerikai jogi képzésbe., vö. Nagy Tamás: *Jog és irodalom – valami jog van ami irodalom*, i. m. 75.
- 43 E tekintetben a *jog és irodalom* fő hivatkozási pontja: Michel Foucault: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Latin Betűk, Debrecen, 1998.
- 44 Lásd erről bővebben: Wolfgang Iser: *Az értelmezés világa*. Gondolat Kiadó – ELTE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, Budapest, 2004, 102. A szimbólum „egyfelől a valóságról alkotott modellt, másfelől a valóságnak a modellje”; a „sűrű leírás” pedig a jelek „olvasása”, melynek révén nem annyira „megállapítjuk, mit reprezentálnak”, hanem a „bennük foglaltakat” kutatjuk, hiszen egyáltalán nem adott számunkra a kultúrán kívüli valóság, miként az irodalmin és a jogin kívüli sem adott.
- 45 Kiss Attila Attila: *Hatalom, szubjektum, genealógia...*, i. m. 5.
- 46 Quentin Skinner: *Értelem és retorika* Hobbes filozófiájában. In Helikon 2009/1–2, 50–70.
- 47 Stephen Greenblatt: *Renaissance Self-Fashioning from More to Shakespeare*. University of Chicago Press (legújabb kiadás: 2005).
- 48 Szőnyi György Endre: *Az újhistorizmus és a mai amerikai Shakespeare-kutatás*. In Helikon 1998/1–2, 17.
- 49 Nagy Tamás: *„Vörös zászló leng, lengeti a szél...” A jog szövege Hajnóczy Péter A fűtő című elbeszélésében*. In *Iustitia modellt áll. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Szent István Társulat, Budapest, 2011, 105–121., ill. Hajnóczy Péter: *Jelentések a süllyesztőből. Az elklönítő és más írások*. Magvető Kiadó, Budapest, 2013.
- 50 Lásd ennek ideologikus jellegéről: Ács Margit: *Az író küzdelem az irodalomból*. In Hítel 2013/4.
- 51 Lásd ehhez: Sóllyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- 52 Kiss Attila Attila: *Hatalom, szubjektum, genealógia...*, i. m. 9.
- 53 Leo Strauss: *Természetjog és történelem*. Pallas Stúdió–Attraktor Kft., Budapest, 1999.
- 54 Arthur O. Lovejoy: *Essays in the History of Ideas*. Praeger, 1978 (első megj.: 1948).
- 55 Szőnyi György Endre: *Az újhistorizmus és a mai amerikai Shakespeare-kutatás*, i. m. 22.
- 56 Uo.
- 57 Lásd erről Páskándi Géza kapcsán: Márkus Béla:

- Páskándi Géza és 1956.* In uő: *Szólamból szólamlamra.* Hittel Könyvműhely, Budapest, 2017, 197–205.
- 58 Lásd erről: Jerome J. McGann: *The Romantic Ideology. A Critical Investigation.* University of Chicago Press, 1985.
- 59 Hayden White: *Megjegyzés az újhistorizmushoz.* In *Helikon* 1998/1–2, 39.
- 60 Stephen Greenblatt: *Towards a Poetics of Culture* (1986). [web:] <http://www.rlwclarke.net/Theory/SourcesPrimary/GreenblattTowardsaPoeticsofCulture.pdf> (2019. 04. 16.)
- 61 „I am suggesting then the oscillation between totalization and difference, uniformity and the diversity of names, unitary truth and a proliferation of distinct entities – in short between Lyotard’s capitalism and Jameson’s – is built into the poetics of everyday behavior in America.” Uo.
- 62 Catherine Gallagher – Stephen Greenblatt: *Practicing New Historicism.* The University of Chicago Press, 2000.
- 63 Catherine Gallagher – Stephen Greenblatt: *Introduction.* In *Practicing New Historicism,* i. m. 7.
- 64 Lásd erről: S. Varga Pál: *A nemzetfogalom fenomenológiai megközelítésének lehetséges hasznáról.* In uő: *Az újraszótt háló. Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban.* Ráció Kiadó, Budapest, 2014, 15–28. S. Varga fenomenológiai nemzetfogalma szintén sokat köszönhet Geertz kulturális antropológiájának és Herbert Mead szimbolikus interakcionizmusának.
- 65 Catherine Gallagher – Stephen Greenblatt: *Introduction.* In *Practicing New Historicism,* i. m. 15.
- 66 Uo.
- 67 Uo. 17.
- 68 Catherine Gallagher – Stephen Greenblatt: *The Touch of the Real.* In *Practicing New Historicism,* i. m. 37–38.
- 69 Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2013, 80–88.
- 70 Fredric Jameson: *Immanencia és nominalizmus a posztmodern elméleti diskurzusban.* In uő: *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája.* Noran Libro, Budapest, 2010, 188–226.
- 71 Uo. 195.
- 72 Uo. 198.
- 73 Uo. 200.
- 74 Uo. 217.
- 75 Uo. 220.
- 76 René Wellek – Austin Warren: *Az irodalom és az eszmék.* In Uők.: *Az irodalom elmélete.* Osiris Kiadó, Budapest, 2006, 124.
- 77 Lásd erről: Finta Gábor: *Képvisel-e a képviselői líra?* In *Kortárs* 2011/4. [web:] <http://www.kortarsonline.hu/2011/04/kepvisel-e-a-kepviselo-lira/2930> (2019. 01. 05.)

Egyetlen emberi lény sem jön a világra függetlenül szabadként

---

Ebben az írásban sem hitekre, sem kívánságokra nem építünk, hanem csak az emberen és minden társadalomban szükségképpen megfigyelhető alapjelenségek társadalomelméleti implikációival foglalkozunk. Ebből az ismeretelméleti elvből kiindulva ki-/bemutatjuk, hogy az ún. felvilágosodás óta Nyugaton elterjesztett világszemlélet nem csupán az észrvek nélküli hittételektől tekintett el, hanem egyben létrehozta – szinte helyette – az „ön-teremtő”, önmegválasztó, egyén elképzelésével a maga – antropológiailag és szociológiailag naiv – irrealista társadalom-utópiáját, amelyet mint egy üdvözítő kényszerzubbonyt – a fejlődés nevében – a világ összes társadalmára rá szeretne erőszakolni.

(Valójában e világszemlélet nem a ténylegesen megfigyelhető Természet elismerését szorgalmazza, hanem terve a Teremtőnek az emberi mesterségességgel való helyettesítése.)

Kezdjük fejtegetésünket a dolgok közepébe vágva! A liberalizmus ősatyjai, mint Adam Smith, John Locke, Jean-Jacques Rousseau, s akárcsak – a Robison Crusoe szerzője – Defoe számára a társadalmi szerződés és a társadalom-teremtés általános, „medián” alapviszonyát, kapcsolatát valahonnan szabadon, önállóan Földre toppanó vagy óceánpartra sodorta egyének hasonmásaikkal való önszántú társulása képezi. A „felvilágosultak” a törzsiségtől eltekintő államalkotás „természetesnek” nevezett szabályai után kutatnak.

Valójában, a szabad önrendelkező egyének és köztük kialakuló egyetértésen, meg egyezésen, alkun alapuló társulás az emberi nem – *antropológiai* – adottságai miatt azonban sohasem és sehol sem lehet az *első* észlelt, megélt proto-típusos emberi kapcsolat. Akárhogyan is jött létre az emberi nem, az emberi lény nemzójétől, – ha nem hagyják a Taigetosz szikláján – felnevelőjétől való egyoldalú *függő*, alárendeltségi viszony az, amelyet először tapasztal: magatehetetlenségén alapuló kiszolgáltatottsági viszonyt.

(A csecsemő agyának nagysága a felnőttének csak 30%-a. Lásd Kate Wong: Why Human Give Birth to Helpless Babies. In: *Scientific American*, 2012. augusztus 28.)

Egyetlen ember sem jött tehát a világra szabadnak (önrendelkezőnek), önálló élettervvel rendelkező és szerződni képes élőlényként, hanem a társadalom iránti elkötelezettség árán – mondhatni eladósodva – vált csak felnőtté.

Mindez közhely, de elfelejtett közhely, mert a modern piac-centrikus nyugati világszemlélet igyekszik e tényt mélyre ható implikációival együtt elhomályosítani.

Az ember születéstörténetéből folyó adottság miatt valamiféle Társadalomnak a szerződőképes nagykorúvá, felnőtté (!) válása előtt kell léteznie, s következésképpen mindenkinek *első* átélt emberi viszonya, nem az egyenlő felek között szabadon, megkötött szerződés, *előzmények nélküli* piaci találkozás adta megegyezés.

Hiábavalóak tehát a farkas felnevelte Romulus és Remus és más legendák, fikciók kitalálása, amelyek az emberi lényt individualista módon nemzőitől független lénynek tüntetik fel, aki egyenlő félként szabadon szövetkezik. Valójában az első emberi kapcsolat egyenlőtlen felek közt húzóó *inter-generációs* kapcsolat.

Az emberek egyenlősége vagy egyenlőtlensége a köztük való *viszonyban* mutatkozik meg. S a legtöbb viszonyban egyenlőtlenség jelentkezik.

Szerződésekkel lehet ún. államot „alkotmányozni”, de a tehetetlenül való születés miatt valamiféle társadalomnak minden ember szerződésképes nagykorúvá válása *előtt* kell

már léteznie. Így a társadalmi élet minden rendszabályát *kizárólag* a piaci alkura emlékeztető, szabadon választott egyezkedések összességén alapuló szerződésekből való levezetése, leszámaztatása ellentmond az emberiség, az emberi nem biológiai alapjainak.

Ugyanis az „ingyen” örökölt géneken és szoptatáson túl, az anyanyelv és az Írásban megadott axiómák, tilalomfák belenevelése az, ami az embert egy adott társadalom életképes tagjává avatja.

A XIX. századbeli piaci előképre építő individualista alkotmányjogi-modellek, mondhatni „alkotmányjogi ötletek” tehát az emberiség antropozsziológiai valóságával összevetve csak hiányos norma-rendszert alkothattak, mert az újszülött csecsemő nem élné túl „szabadlábba helyezését”.

A szabad egyén társadalmi státusza előtt, nélküle nem létezik.

Semmilyen észérv nem indokolja tehát, hogy az ún. egyenlő felek közti, előzményektől eltekintő egyezkedések adta (piaci) társadalmi elkötelezettségeknek minden társadalom elsőbbséget tulajdonítson. Az ún. természet-jogi rendszer – az isteni kinyilatkoztatás kikapcsolása óta – történelmileg „geopolitikailag” esetleges tákalmány – még ha Herbert Spencer ki is nyilatkoztatta a XVIII/XIX. század közti váltás idején, hogy szerződés minden társadalmi viszony ideál-típusa (Spencer: *Sociologie*. t III, 5). Ez aligha nevezhető vívmánynak.

Az ún. természetes emberi jogokat mindenekelőttinek kinyilatkoztató (feltüntető) felvilágosodási bölcsekedés nem *forradalmasíthatja* egyszerű deklarációjával a társadalmat. Ehhez a filozófiai mozgósítás nem elégséges: csak a biológia találhatná meg útját-módját annak, hogy az ember *in statu nascenti* önálló, független, önellátó lény legyen. Akkor lehetne a saját értékrendjének megteremtője. Akkor születne meg az individualista liberalizmus utópiája, az ún. „új ember”, a *self-made man* a szó szoros értelmében. (F. Fukuyama: *The backdrop to Nietzsche's ideas. International New York Times*, 2016. május 14.)

Valójában ma minden társadalmat óhatatlanul átsző háromféle kapcsolat:

1. a biológiai leszámazásból adódó,
2. a kulturálisan az elsajátított anyanyelvből és az azt civilizációvá bővítő Írás adta, – s
3. a kollektív önfenntartásból adott szerződéses (gazdasági) együttműködés csak ezek *mellett* foglal helyet.

Bár a társadalmat összetartó ezen kötőanyagok szerepe hely és idő szerint változhat, de minden társadalomban jelen van. A kötelék viszonylagos fontossága határozza meg a társadalmak értékrendjét, és éppen ez az értékkrangsorolás különbözteti meg a civilizációkat. (A. G.: *Tolerance: Variation of the Concept According to Different Civilizations. Democracy and Tolerance*. Paris UNESCO, 1995, 59–78.) Ennek tagadása, akárcsak az öntervezte, ön-teremtette ember, doktrinális utópia.

A liberalizmus és annak modernista hajtásának (irányzatának) terve az embernek a nem „számító”, nem hasznos viszonyok alól való felszabadítását célozza meg, mert megbélyegez minden viszonyt, ami nem pragmatikusan az egyén érdek-kalkulációjából folyik. E kötelékek adta ragaszkodások atavisztikus maradványokként, törzsi csökevényekként lesznek elkönyvelve. A prométheuszi progresszista, modernista ígélet: az embert „teremtett” természetes adottságaitól felszabadítani. (E kérdés kapcsán egyébként a marxizmus neo-ricardói jellege is felismerhető, mert ez a beállítottság azt is jellemzi.)

Az ún. modernizálás mindenféle meglepő öncélú újdonságban a haladás diadalát ünnepli – akárcsak ennek sodrában az üzleti hírverés.

Summa summarum: Az egyöntetű egyenlőség elérhetetlen, az azonosság súlya elháríthatatlan.

A magyar eladósodás okai

A magyar eladósodás kezdetei a Kádár-korszak gazdaságpolitikájára vezethetők vissza, amelyet megrázott az olajárrobbanás. A helytelen gazdaságpolitikai reakció következtében a tőkés import nőtt, és beépült a szocialista exportba. A párhuzamosan meglévő szocialista aktívum és tőkés passzívum egyaránt terhes örökséget jelentett 1990-re. A reálgazdasági történéseket nagymértékben súlyosbította az adósságok szerencsétlen valutanelem-megválasztása, ami az adósság nagyságát sokszorosan megnövelte. A rendszerváltáskor kényszerűen vállalt adósságokat a Horn-kormány idején privatizációs bevétellel csökkentettük, majd a Gyurcsány-kormány fizetési mérleg hiányaival ismét megsokszoroztunk. A 2010 utáni kormányzat sikerrel igyekszik a külföldi adósságoktól való függést csökkenteni.

(*Felvezetés*) Időről időre napirendre kerül Magyarország nemzetközi eladósodásának kérdése. A Pénzcentrum fórumán közzétettek 2015-ben egy ezzel foglalkozó tanulmányt. Az Antall József Baráti Társaság 2019 elején egy összejövételének tárgyaül választotta a témát. Vajon azért aktuális ennek a kérdésnek az elemzése, mert a mai adósságállomány zömében még mindig a megörökölt adósságra vezethető vissza?

Szabó Gergely tanulmánya¹ volt az, amely rámutatott egy fontos, és mindezidáig a közbeszédben – sőt, a gazdaságtörténeti elemzésekben is – figyelmen kívül hagyott, vagy legalább is, nem súlyának megfelelően kezelt okra, a MNB deviza-döntéseinek, valutanelem-megválasztásának problémájára. Ez utóbbival valóban kevesen foglalkoztak.²

Szabó Gergely vitatja azt a közkeletű narratívát, amely arra hivatkozik, hogy az olajárrobbanás miatti többletköltségek, a belső felhasználás – ha tetszik, a *túlfogyasztás* – volt az *eladósodás oka*. Igaz, a „túlfogyasztás” fogalmi tisztázása nem egyértelmű a tanulmányban. Ha azt állítja valaki, hogy a nyugatról felvett hitelek következtében, a „dolgozó nép” *többet fogyasztott, úgy ez valóban nem igaz*.

De „túlfogyasztani”, pontosabban, a megtermelt értéknél többet felhasználni nem csak életszínvonal-emelés érdekében lehet. Importra messze nem elsősorban a fogyasztás érdekében volt szükség. Az eladósodás „oknyomozásának” témájával – az IMF-archívum felhasználásával – Mong Attila újságíró is foglalkozott (aki egyébként a közelmúltban a Stanfordin kutató). „*Kádár hitele*” címmel 2012-ben megjelent könyvében elsősorban a folyamat *emberi oldalára*, a döntéshozó személyekre koncentrált. Bózsó Péter írt Mong könyvéről egy tartalmas recenziót, „*Az IMF hitele*” címmel. Ebben felveti, hogy: „A szerző fő gondolatmenete szerint – ami a mai közgondolkodás egyik alappilléreinek is számít a Kádár-rendszer eladósodásával kapcsolatban –, a külföldi hiteleket a lakossági fogyasztás, más szóval az életszínvonal emelésére használták fel. Egy mai, durvább megfogalmazás szerint a panelprolik egyszerűen felélték e többletforrásokat, mert tovább nyújtózkodtak, mint ameddig takarójuk ért [...]. Erre pedig a politikai konszolidáció miatt volt szükség: nehogy fellázadjon a lakosság úgy, mint 1956-ban.” Továbbá, így fogalmaz Bózsó: „... a devizakölcsönöket nem csak olasz pulóverek behozatalára költötték. A felhasználás igencsak fontos eleme a beruházások, vagy más szóval a tőkejavak beszerzése, amiről nem szabad megfeledkeznünk. Tehát a valódi kérdés inkább úgy hangzik, hogy *milyen szerkezetű beruházásokra használták fel a*

devizakölcsönt? [kiemelés tőlem – B. K.]” Ezzel természetesen nem foglalkozik a döntéshozókra koncentráló Mong. (Bózsó 2013, 157. o.) A kritikával egyet kell értenünk, és ezt bővebben ki is fogjuk fejteni.

A fiatalabb pénzügyes nemzedék azonban Mong könyvéből ismerhette meg a korszak gazdaságtörténetének pénzügyi oldalát.³ Természetesen, van számos más munka is, amelyeket jeles magyar gazdaságtörténészek, Berend T. Iván, Romsics Ignác (és mások is) a korszakról megírtak, s amelyekben kitérnek – azonban nem ilyen pénzügyes alapos-sággal – az eladósodásra. Földes György politikatörténeti munkája szintén tanulságos forrás. (Földes, 1995)

Sajnálatos módon azonban, *egy kevésbé ismert műhely* tanulmányai nem kaptak nagy publicitást a 2000-es években, pedig abban fiatal gazdaságtörténészek a Magyar Országos Levéltárban végzett gondos kutatás bázisán, elég alaposan feldolgozták ennek az időszaknak a levéltári anyagát, kifejezetten az eladósodás okaira kihegyezve. (Schlett, 2008) Ezek az elemzések nem támasztják alá Szabó Gergelynek a „narratívákat” cáfoló megállapításait. Nehéz is elgondolni, hogy az olajárrobbanás utáni *világgazdasági korszakváltásban* (ami Bognár József akadémikus szóhasználata volt) ne lett volna hatása a cserearányok romlásának a fizetési mérlegekre, és az eladósodásra. Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány alakult ki ugyanis. (Botos, 1987) A legtöbb fejlődő ország nemzetközileg eladósodott. *Csak mi lettünk volna kivételek?* Akinél *kizárólag* a banki rossz döntések, és *nem* a reálgazdasági fejlemények okoztak eladósodást? Ez nem jelenti a valutanem-megválasztás rendkívüli jelentőségének tagadását, pusztán azt, hogy a reálgazdasági folyamatok alakulásának is fontos szerepet tulajdonítunk. Végül is a reálgazdaság képtelen volt olyan mértékű exporttöbbleteket nyújtani, amelyek a (meg-növekedett) devizatorlesztést kifizethetővé tették volna.

(*A szocialista évek*) Szabó Gergely röviden hivatkozik munkájában a KGST mechanizmusára, a bukaresti árelvre, a kontingenses kereskedelemre. A szerző azonban már olyan korban született, amikor szinte elképzelhetetlenek a létező szocializmus abnormális viszonyai. Éppen ezért, nem lehet a korszak megítélésére a mai racionalis pénzügyi szemlélet fogalmi apparátusát alkalmazni. Nehezen fogadják el a mai fiatal pénzügyes szakemberek, hogy mérhetetlenül korlátozottak voltak a hetvenes években a közgazdászok pénzügyi, különösképpen a nemzetközi pénzügyi ismeretei. (A maximum, amit egy akkori közgazdász-hallgató a nemzetközi pénzügyekről tanulhatott, a Boros Imre féle „Különleges devizaműveletek” c. egyetemi jegyzet volt. De ezzel is csak a pénzügy szakosok egy része foglalkozott.) Így rosszindulatnak tűnik az is, ami nagyrészt butaság, információhiány, és még nagyobb részben az akkor mindent átható diktatúra következménye volt. Mindenesetre, az idézett tanulmány szerzője nem tanulmányozta az ide vágó irodalmat kellő alapos-sággal.⁴ 1981-ben Botos–Szalkai–Patai könyve a nemzetközi pénzügyi kapcsolatainkról szerencsére még időben megjelent. Az év során ugyanis, kicsivel később, Jurij Andropov látogatást tett Magyarországon. (Még mielőtt 1982 őszén SZKP-főtitkárrá megválasztották volna.) Ekkor a magyar pénzügyi vezetésnél hatalmi szóval letiltotta Botos Katalin és Patai Mihály publikációit a transzferábilis rubelről és a KGST együttműködési mechanizmus reformjáról.⁵ Való igaz, az 1981-es műben a hitelek felvételénél a helytelen devizanem-megválasztásokról nemigen esik szó. Csupán arra lehet következtetni, hogy a cserearányromlás miatt a kontingensekben bekövetkezett hiány okán további eladósodásra volt szükség. Hiszen az eredetileg kiegyensúlyozottnak tervezet, és naturális mértékegységekben elvállalt szállítási szerződések az új energiaárak miatt felborultak, pótlólagos magyar

szállítási kötelezettségek keletkeztek. Egy tanulmány (Nagy Csaba, 2008) rá is mutatott, hogy a cserearány-vesztések miatt szükségessé vált igen jelentős többlétszállításokra a hetvenes évek derekán a Szovjetuniótól 10 éves halasztást, azaz hitelt kaptunk. (Ennek fejében viszont *akkor* le kellett mondani az IMF-be való belépésről. 1981-ben azonban meglépte a kormány, mert akkor már a fizetésképtelenség határán voltunk. Az IMF-hitel segítette az utóbbit elkerülni.)

A 70-es évek időszakának külkereskedelmi elemzése bemutatta, hogy a magyar gazdaságban egymás mellett volt jelen a szocialista aktívum és a tőkés kereskedelmi passzívum. Az a bizonyos túlfogyasztás, amelyet Szabó Gergely emleget, valójában nem mást, mint *a tőkés import többletet* jelentette, amelyre a magyar gazdaság működésének mindenképpen szüksége volt, többek között, éppen a szocialista export teljesítése érdekében.

Mivel a cserearányok számunkra kedvezőtlenül alakultak, s ez a természetes kontingensekben tervezett szállítási összegek megemelését tette magyar részről szükségessé, hiszen csak így tudta (volna) hazánk (lassacsckán) az új árakon keletkező olajimportot „kifizetni”. De, mint mondtuk, ez nagyon nehéz volt, halasztást kellett rá kérni, azaz, hosszú lejáratú hitelt a szovjet féltől. Így is mindenképpen többlet exportokat kellett folyamatosan produkálnunk a szocialista relációban, a korábbi kontingensekhez képest. (Aztán a kereskedelmi többlet elérése a 80-as években *túl jól sikerül* majd... Akkor már szeretnék kissé visszafogni a vállalatok túlzott lelkesedését, éppen a tőkés viszonylat problémái miatt.)

Az 1973 és 1978 közötti időszakban magyar részről éves átlagban jobban növekedett a szocialista export, mint az import (10,9%, ill. 11,6%). A tőkés relációban azonban az export növekedési üteme rendre elmaradt az importétól (13,6%, ill. 11,1%). Vagyis ekkor *folyamatosan keletkezett reálgazdasági hiány*, amit – nyilván devizában – finanszírozni kellett... Hiszen a tőkés passzívumot nem fedezhette a szocialista aktívum! A két valuta, a dollár és az elszámolásra használt tranzferábilis rubel egymásra nem volt átváltható!

Az 1979–84 közti időszakban a szocialista exporttöbblet jelentősebbé vált. Az export átlagosan 7,2%-kal nőtt évente, míg az import csak 4,9%-kal. Ekkor azonban – nyilvánvalóan az adóssághalmány szorítására – a tőkés külkereskedelemben igen nagy erőfeszítések történtek a pozitív egyenleg elérésére. Éppen azért, hogy az adósságszolgálat fizetési kötelezettségeinek valamennyire eleget tudjunk tenni. (Ekkor a tőkés import csak 3,9%-kal, míg a kivitel 12,5%-kal növekedett átlagosan.) (Cseszka, 2008) (A külkereskedelem adatai tranzferábilis rubelben keletkeztek, míg a tőkés forgalomé dollárban, hiszen a nemzetközi kereskedelmi valuta alapvetően a dollár volt. Mindent arra számítottak át a folyó árfolyamon, ha véletlenül nem abban jelentkezett a bevétel vagy kiadás.) A pénzügyi tranzakciók valutaneve azonban elválhatott, és el is vált a bevétel valutanevétől. Így a hitelek, amelyeket felértékelődő valutákban vettek fel, az idők folyamán *nagyobb* dollárban kifejezett terhet jelentettek, és nagyobb adósságszolgálati kötelezettséget is. Szabó Gergely idevágó elemzése ezért igen fontos magyarázó elem. Azt azonban sem ő, sem Mong nem érzékeli, hogy a dollár-relációjú importot igen jelentős részben éppen a megnövekedő *szocialista áruforgalmi aktívum tette szükségessé*. Mong művének kapcsán *Bózsó* ugyan – mint láttuk fentebb – utalt arra, hogy nem mindegy, mire használjuk fel az import-behozatait, vagyis, az erre szánt konvertibilis devizát. Hát valóban nem olasz pulóverekre költötték. (Pedig személyes emlékeim vannak arról, milyen „nagy szám” volt akkor olasz moher gyapjú pulóverek megszerzése, s milyen nehezen lehetett azokhoz hozzájutni...) A fogyasztási cikkek importja azonban a Külkereskedelmi Minisztériumban szigorúan engedélyhez kötött maradt, az új mechanizmus bevezetése után is. A nagy beruházások pedig sose voltak vállalati hatáskörben.

„Szabad” döntés csak a termelési célú tőkés behozatalnál volt a vállalatoknál. A termelő egységeknél élt az érdekeltségi rendszer, és (bizonyos) értékesítési szabadság. A magyar vállalatok szívesen adtak el oda, ahová tudtak. Más kérdés, hogy a kontingensek kitöltésére a központ ki is kényszeríthette, vagy ösztönzéssel elérhette. De erre nem is volt szükség, mert a vállalatok érdekelték voltak a forgalom, az export növelésében. (Forintban.) *Az pedig egyértelműen a szocialista piac preferálását jelentette a feldolgozóiparban*, hiszen a KGST-ben korlátlan felvevőképesség mutatkozott, az állandó hiánygazdálkodás miatt. Ami tehát a pénzügyi egyensúly szempontjából hazánknak nem volt éppen kívánatos jelenség, mert adott esetben a szocialista aktívum túlszaladása – hiszen a transzferábilis rubelt sehol nem lehetett elkölteni, kényszerű hitelezést jelentett. *A vállalatoknak azonban érdekében állt.* Mindenki, a portástól a párttitkárig és a vezérigazgatóig érdekelt volt benne! (Nem is volt a szovjet gazdaságon kívül más olyan KGST-ország, amelynek a *többi felé* aktívuma lett volna...) A felső vezetés is érdekelt volt ebben, hiszen törleszteni kellett a cserearányromlás miatti szocialista hiteleinket. De foglalkoztatáspolitikai szempontból is fontos volt az iparnak a termelés és értékesítés!

Itt lehet megérteni a túlfogyasztás lényegét... Ahhoz, hogy a magyar munkásosztály valóban ne lázadjon, ne legyen újabb 1956 (bár annak oka nem elsősorban az életszínvonal alacsonyága, hanem a szabadság, függetlenség és demokrácia hiánya volt), arról a kormánynak gondoskodnia kellett. És gondoskodott is, az élelmiszeripar bőséges kínálatával a mezőgazdaság fejlesztését preferáló gazdaságpolitika révén. (A mezőgazdaság mindenképpen kiemelt ágazat volt, amelynek terményeit mindkét piacon el tudtuk adni. A 80-as évek külkereskedelmében a hús, gabona az olajjal szembeállított barterben *kemény cikkek* számítottak a KGST-ben is.) *De itthon a társadalmi békéhez az is kellett, hogy legyen a munkásnak jövedelme*, tehát, hogy meg tudja vásárolni a szükséges javakat! Bér meg akkor van, ha van termelés, és a termékeknek van piacuk. Kicsit vissza kell magunkat képzelni az akkori világba, ahol a „Munkásoköl – vasököl” nóta járta, s elképzelhetetlen volt, hogy a Váci út és a Csepel Művek gépgyárai, a Ganz, a Győri Vagon és Gépgyár (PB-tag vezérigazgatójával!) megrendelés nélkül maradjon!

Magyar forintban kalkulálva, a vállalatnak gyakorlatilag mindig volt, hogy hol ad el, itthon, keleten, vagy nyugaton... Az energiahordozók „felértékelődésével” a szovjet fél egyre terhesebbnek érezte a KGST-országokkal szembeni energiaellátási kötelezettségét, hiszen a szabadpiacon, dollárért *valóban* jobb áron el tudta volna adni olaját. És magának is igen nagy szüksége volt a dollárbevételekre... Ezért határozottan igényesebb volt az importnál, a feldolgozóiparban. *Fel kellett tehát „keményíteni” az exportot, jelentős konvertibilis importtartalommal.* A haditechnikai jelentőségű szállításokban aktív Budavox meg a MOM, továbbá, a Transelektro, a Medicor és társai, és Közép-Európa legnagyobb buszgyára, az IKARUS, *mind főleg a szovjet piacra termeltek.* Mindegyikük érdekelt volt a tőkés import beépítésében. A legszemléletesebb példa a „felkeményítésre”, hogy német licenccel gyártottak hátsó hidakat Győrben, és az IKARUS-buszokat Man motorral szerelték készre. Nos, ehhez (is) kellett konvertibilis deviza! Nem csoda, hogy 1977-re új külgazdasági politikát dolgozott ki a kormányzat, s a tőkés exportot agyontámogatta. Azzal párhuzamosan, hogy közben a hazai valutaárfolyamokat felértékelte, hogy „megállítsák a tőkés inflációt a határainkon”. Ez volt Medgyessy Péter ideológiája, amely – álságosan, a mechanizmus szellemére hivatkozva – *a forintot mindkét relációban, tehát a szocialista relációban is felértékelte.* Az importnál a felértékelt transzferábilis rubellel ugyan magyar valutában olcsóbbodtak az olajárak, mérsékelve így az árfelhajtó hatást, de olcsóbbá tette a felértékelés a tőkés importot is. Így kedvezőtlenebbé vált a vállalatok számára a tőkés export. Reform alapelv volt az

exportban-importban azonos árfolyamok használata. Ez utóbbit aztán felülírta az 1977-es támogatási rendszer, amely az új mechanizmus elveivel ellentétes módon, megbontva az egységes árfolyam elvét, támogatási rendszerrel korrigálta azt, s elérte a tőkés export növelését. Ami, mint láttuk a kereskedelem adataiból, be is következett... (Mi volt a támogatás költségvetési forrása vajon?)

De ne feledkezzünk meg arról sem, hogy külföldi forrásbevonás kellett a *tőkekihelyezéseinkhez* is. Szabó Gergely utal is erre az elemzésében. Közelebről azonban nem említi meg az egyik igen jelentős tőkekihelyezésünket, amely az Orenburgi Gázvezeték megépítéséhez kapcsolódott. Először is, ez részben transzferábilis rubelben, részben dollárban nyújtott hosszú lejáratú hitelt jelentett, a szovjet fél részére, amelyet az utóbbi részben 12 év alatt gázzalítással, részben (a konvertibilis hányadnak megfelelően) konvertibilis devizában törlesztett. De *a feltételek igen kedvezőtlenek voltak*.⁶ A mintegy *1 Mrd dolláros hitel*, amely a vezeték németektől való megvásárlásához kellett, jókora ballaszt volt külföldi eladósodásunkban, éppen a legnehezebb időszakban, a hetvenes években. Ezt az összeget a moszkvai székhelyű Nemzetközi Beruházási Bank segítségével, rajta keresztül kellett felvennünk. De bizony azt a nyugati hitelminősítők magyar devizaadósságként tartották számon. Hiába, hogy a Nemzetközi Beruházási Bank vette fel a nemzetközi piacon (akitől viszont mi „kaptuk meg”). Mi pedig továbbhiteleztük a szovjeteknek, így nem jelentkezett hazai beruházásként. Hiszen csak kihelyezés, átfutó tétel volt. Valóban nem tekinthető beruházásnak, hiszen tőkerészesedést nem eredményezett, az építmény a szovjet fél tulajdonát képezte, mi csak a finanszírozást biztosítottuk. De nyilván a magyar tőkés adósság-mutatókat *rontotta* az adott időszakban...

A rubel relációjú kihelyezés lényegét jelentő építőipari kivitelezési munka feltételei pedig egészen elképesztően kedvezőtlenek voltak számunkra. Mindenkinék (minden résztvevő országnak) magának kellett a tervek szerint a rá kijelölt szakaszt felépítenie – már ez is irracionális –, olyan költségekkel, ahogyan meg tudta valósítani, beleértve a szükséges munkaerő biztosítását. Elismerni azonban csak a szovjet kivitelezési normák szerinti költségeket ismerték el teljesítményként. Ez hatalmas veszteséget jelentett a magyar félnek, hiszen mi nem rendelhattunk ki katonákat a kivitelezéshez, ingyen, mint az orosz fél, hanem a hazai bérek *háromszorosáért* kellett vállalkozókat toboroznunk a külföldi munkára. És a kivitelezéshez szükséges nyugati gépek extra devizaköltségét sem térítette meg senki. Mégis, a gáz, mint energiaforrás annyira kedvezőnek tűnt hosszú távon a magyar gazdaságvezetés számára, hogy vállaltuk mindezt. (Nagyon nem is tehattünk mást...) Ily módon *nem állítható*, hogy magyar részről *nem a túl-felhasználást* finanszírozta a felvett hitel. (Hogy elkerüljük a félrevezető „túlfogyasztás” kifejezést.) A magyar munkás és paraszt valóban azért élt jobban, mint más országok polgárai a szocialista táborban, mert látástól vakulásig dolgozott. De hogy *legyen hol dolgoznia*, azt a szocialista piacra termelő mezőgazdaság és a feldolgozóipar biztosította, jelentős részben. Az orosz gáz árát – és ha még csak annyit is, amennyi a bukaresti árelv módosult formájában begyűrűzött a magyar gazdaságba – engedték volna a magyar árrendszerben érvényesülni, akkor feltétlenül infláció, áremelkedés lépett volna fel. Ezért fogták le... De nem ingyen! Hogy a felértékelés exportvisszatartó hatását a tőkés relációban kompenzálják, a költségvetésnek hatalmas összegű támogatásokat kellett biztosítania az exportra termelő vállalatoknak. És ugyanakkor, biztosítania kellett a szocialista export tőkés import tartalmának finanszírozását is. Ehhez ugyancsak a tőkés relációjú hitelek nyújtottak forrást. Vagyis az volt a jó hír a magyar dolgozónak, hogy nincsen rossz hír... Működik a munkahelye.⁸ Igaz ugyanakkor, hogy a magyar munkások életszínvonalát a 80-as években az önkizsákmányolás magas fokával lehetett elérni, és a gmk-k, vgmk-k

napi 10-14 órás munkaidőt jelentő rendszere az egészségük rovására ment. Ez is tény. Az adott kor nemcsak a pénzügyi adósságot hagyta hátra, hanem az egészségügyi deficitet is, ami ennek a túlhajszoltságnak az ára lett...

Mindez azonban nem von le semmit annak a megállapításnak az értékéből, hogy a helytelen devizanem-megválasztás nagyban hozzájárult az adósságállomány „felhízásához”. Hiszen a lejáró adósságok kiváltásakor az érvényes új árfolyam-viszonyokat figyelembe lehetett venni, de addig „belefagytak” a hosszú lejáratú pozíciókba az MNB-sek... Természetesen, előfordult, hogy amikor lehetséges volt a kiváltás, akkor se jól ítélték meg a várható helyzet alakulását. Különösképpen a 80-as években. Akkor azonban már a magyar gazdaság-vezetés erőfeszítéseket tett a rubel relációjú aktívum visszafogására, ami túlságosan is elszaladt. Eredménytelenül, mert az export kiment, viszont az onnan jövő import akadozott.

„A külső feltételek ... szinte minden vonatkozásban kedvezőtlenebbül alakultak, mivel a terv feltételezéseinél a cserearányok mindkét relációban a vártnál nagyobb mértékben romlottak. A világpiacon a feltételezett inflációs folyamatokkal szemben deflációs folyamat ment végbe. Exportunk dollár-ára a várt 50%-os növekedéssel szemben 30%-kal csökkent, a kamatlábak magasabbak lettek a feltételezetténél. Mindezek következtében adósságállományunk felértékelődött és az adósságszolgálat a konvertibilis export egyre nagyobb, a tervezettet meghaladó hányadát vette igénybe (25-30% helyett 60%-ot)” – írja Cseszka Éva idézett, levéltári forrásokra alapozott, múltidéző munkájában (143. o.) Mindebből jól látszik, hogy valóban döntő jelentőségű volt az árfolyamok rossz megválasztása.

De ez a korszakra egészében jellemző volt. Mi szolgálhat az akkori pénzügyi szakemberek hibás döntéseinek – ha nem is mentségére –, de magyarázatára?

A II. világháború utáni világ gazdasági változásokban számos olyan váratlan fejlemény volt, amit igen tapasztalt gazdasági szakemberek, politikusok sem láthattak előre. Negyedszázadon keresztül a Bretton Woods-i valutarendszer zavartalan működése idején a világ soha nem látott gazdasági fejlődést élt meg. Az Egyesült Államok vezető ereje olyan megkérdőjelezhetetlen volt, hogy valutájának megingására a gyakorlati szakemberek nem számítottak.⁹ A hetvenes években kétszer is bekövetkező olajáremelés, a dollárleértékelések, majd Volker brutális dollárkamat emelése¹⁰ (amely megingatta egy rövid időre az amerikai gazdaságot, hogy aztán sikerrel letörje az inflációt, s hazavonzza a kinti dollár-forrásokat), ugyancsak a váratlan események sorába tartozott.¹¹ Ezek olyan történések voltak, amelyeket a pénzügyi piacok az árfolyamokban lereagáltak, de pontosan megtervezni bekövetkezésüket nem lehetett.¹²

(A rendszerváltozás után) Az 1989–90-es eseményeket, a szocialista blokk gyors szétesését se látta előre a világban a politikai elit. A fejleményeket azonban a nyugati gazdaság és a pénzügyi szféra villámgyorsan felfogta, és érdekeinek megfelelően ki is használta. Ezek közé tartozott az adósságkezelési stratégiákban a fizetőképesség minden áron való fenntartásának és a privatizációnak a megkövetelése. Témánk, az adósságállomány alakulása szempontjából alapvető, hogy a rendszerváltásig az államadósság alapvetően külföldi adósságot jelentett, és gyakorlatilag azonos volt az ország adósságával. (Ez a rendszerváltással kettéválik: a magánszektorban is lehettek – és lettek is – devizaadósságai.)

Közvetlenül a választásokat megelőzően jelent meg a „Lesz-e konvertibilis a magyar forint? A kliringtől a konvertibilitásig” c. könyv (Antalóczy–Botos, 1990). Ennek egyik fejezete foglalkozik a követendő gazdaságpolitikával. Csupa nagybetűvel emeli

ki a szöveg: NINCS KIRÁLYI ÚT. Azaz, nincs olyan lehetőség, hogy megússzuk a fájdalmas igazodással járó reformlépéseket, s mintegy helyette, külföldi tőke bevonásával legyünk úrrá a gazdasági problémákon. Hiszen ez olyan lenne, mint ha lyukas hordóba töltenénk a drága bort! Elfolyik a pénz, mert a hatékonyságot garantáló tulajdonosi érdekelttség nem lesz jelen, mert az ár- és támogatási rendszer még mindig rengeteg torzítást tartalmaz, és nem lesz tartós hatása a tőkebevonásnak – marad a nyakunkon viszont az adósságteher. Ezeket a nézeteket olyannyira magáévá tette a rendszerváltó konzervatív politikai elit, hogy önálló fejezetként szóról szóra belekerült az 1990-ben nyertes párt választási programjába. Az akkori MDF tehát nem utasította el a tőkebevonást, nagyon is szükségesnek tartotta a technika, technológia-import behozatala szempontjából. Ugyanakkor azonban a pénzügyi-gazdasági reformokat is elkerülhetetlennek vélte, méghozzá, a nagyobb arányú tőkeimport *előtt*. E koncepció a tőkeimportot *nem a hazai tőke helyettesítőjének*, hanem *katalizátorának* szánta. Nem hitelben, hanem termelőtőke-bevonásban gondolkodott.

A rendszerváltó közgazdák abban a hitben voltak, hogy a demokratikusan megválasztandó országgyűlés hatékony korlátozó erő lesz a költségvetési túlköltekezéssel szemben. Kevés tapasztalatuk s nagyon idealizált fogalmaik voltak a polgári demokrácia intézményeinek működéséről. Arra a legkisebb mértékben sem számítottak, hogy a lobby-törekvések és egyéni érdekek képviselői olyan túlköltekezésre fognak ösztönözni, amely adott esetben akár nagyobb hiányokat is eredményezhet, mint amekkora a szocialista tervgazdálkodás idején volt. Annak, hogy a könyvben és a programban vázolt elképzelés megvalósulhasson, az volt a feltétele, hogy legyen az országban kellő mennyiségű hazai magántulajdonú tőke. Vagyis a privatizáció ne kizárólag külföldi magántulajdonosokat jelentsen.

A privatizáció azonban megnyitott egy újabb forrást az állami devizaadósságok rendezésére: készpénz, elsősorban deviza ellenében, külföldieknek történő vagyon-értékesítést. Ez nagyon kedvezett a külföldi tőke-tulajdonosoknak. A hitelezők megkapták a törlesztést, az új tulajdonos meg a vagyont...

Sokan vetik fel mind a mai napig, hogy egyáltalán, miért kellett az öröklött államadósságot tovább fizetni? Nem lett volna helyesebb az adósságok fizetését arra hivatkozva megtagadni, hogy azt a szocialista rendszer vette fel?

Nehogy azt higgyük, hogy csak populista szólamokról van szó. Nagy Pongrác, külföldre szakadt magyar honfitársunk, aki a rendszerváltozás után hazatérve, a Pénzügyminisztérium szakértőjeként dolgozott, könyvet is írt a témáról. (Nagy P., 2004) Ebben bemutatta, hogy igenis, a világon voltak adósságmegtágadások (Brazília, Mexikó), és akkor valami „modus vivendi” mégis talált a pénzügyi világ a hogyan továbbra.¹³ Azt sugallta írása, hogy az Antall-kormány részéről a nemzetközi nagytőkének tett engedmény volt az adósságfizetési készség kinyilvánítása... Hát nem erről volt szó.

Még mielőtt a kormány felállhatott volna, a magyar bankrendszerből eltűntek a rövidlejáratú betétek. *Helyesen mutat rá Szabó Gergely*, hogy a magyar devizastatisztika fogalmaiban jókora kavardást jelent, hogy a külföldi betéteket is „tartaléknak” tekintették. (Mint ahogy az IMF-belépés előtt „bevételnek” könyvelte az államháztartás a külföldről felvett hitelekbeli származó forrásait. Annak idején az IMF nálunk járó szakértői megdöbbenve tapasztalták, hogy Magyarországnak *vannak* külföldi hitelei, de *nincsenek* hazai adóssai, végső felhasználói... A vállalatoknál nem volt nemzetközi hitel, a lakosság pedig forintban nettó megtakarító volt. Ki hát akkor az adós? Ugyebár, a hitelnek két oldala van, és világos volt, hogy az államháztartás hiányait kellett finanszírozni forintban, hiszen saját államháztartási bevételeink nem voltak elegendőek, például a fentebb

idézett export-támogatási programok finanszírozásához. A költségvetést viszont egyen-súlyban lévőnek mutatták ki. Az IMF azonban rámutatott a téves fogalomhasználatra.) Hasonló a helyzet a devizataralékoknál is. Ezeket a devizabetéteket valóban felhasznál-ták, ha kellett, „átmeneti” devizafinanszírozásra, *holott nem volt a miénk*. Ha kivonták volna, az ország napokon belül fizetéképtelen lett volna. (Ezt a legjobban Boros Imre tudja, aki erről többször is nyilatkozott, hogy mennyire nem volt az MNB-ben a rend-szerváltozáskor deviza...)

Itt kell visszautalnunk a pénzügyi és reálgazdasági folyamatokat együttes szemléle-tére. A magyar termeléshez folyamatos tőkés import kellett. Ha nem biztosítottuk volna az import finanszírozását, akkor az ország nyomban termelés- és exportképtelenné vált volna. Hiszen még a legmagyarabb terméknek, a *gabonának* is nélkülözhetetlen volt a Degussa cégtől behozott kis mennyiségű, ámde nagy értékű, drága fertilizáló szer! Ennek hiányában a teljes gabonakészlet tönkremehetett volna! És aztán se szocialista, se tőkés export nem lett volna belőle! De olajimport se, hiszen azt gabonáért és húserért cserébe kaptuk!

Ezt kellene egyszer már megérteniük mind a handabandázó populistáknak, mind a pusztán a pénzügyi szakterület ismeretére támaszkodó szakembereknek. Akiknek a magyar *reálgazdaságról* csekély ismeretük van. *Felelős politikus nem kockáztathat-ta meg az ország teljes leállítását*. Ami, ismétlem, akkor napok kérdése lett volna. Másrészről, egy adósságmegtágadás esetén mi kis hal vagyunk csak a nemzetközi pi-acon. Megzsarolhatnak (meg is tették) anélkül, hogy ez nekik túlzottan fájna, míg egy Mexikó-méretű gazdasággal kapcsolatos kinnlevőségek elvesztése már a hitelezőknek is nagy érvágás lenne. Ezért kérte az MDF vezetése, hogy még a választások előtt, a nem-zetközi közvéleményt megnyugtatóan, ilyen nyilatkozat hangozzék el a televízióban...

Az a kényszerűség, amely az adósságszolgálat fizetésére kényszerítette az első szaba-don választott kormányt, ahhoz vezetett, hogy elkezdődött – intézményi szempontból jól-rosszul – készpénzért, devizáért történő privatizáció korszaka. Hiszen a devizabevételre égető szükségünk volt, s a készpénzes vásárlásra is leginkább külföldiek álltak készen. Mondhatjuk úgy is, hogy a külföldi hitelezők úgy tekinthettek az állami vagyonra, mint hiteleik fedezetére... Az alulértékelt forint miatt ráadásul valóban számukra olcsón jutot-tak a magyar tulajdonokhoz. A 90-es években tehát a külföld felé történő értékesítés lett az egyik legfontosabb privatizációs forma. (Bár a 90-es évek második felében azért meg-jelentek a nagy magyar tulajdonosok is. De most nem a privatizáció bemutatása a témánk.)

Igen fontos, hogy mi történjék az állam által megszerzett pénzzel, ezen belül, a devizával? Két nézet állt egymással szemben. Az egyik: az állam pénzre átváltott vagyona tegye lehetővé a belső folyamatok bizonyos felpörgetését. A másik: a kapott devizát használjuk fel az adósság törlesztésére. Az utóbbit képviselte a szociállibe-rális második kormány, elsősorban az akkori MNB vezetésének hatására.¹⁴ A nagy infrastrukturális értékek privatizációja meg is valósult, külföldi kézbe juttatván a vállalatokat. Így írt erről a privatizáció egyik legalaposabb ismerője, Mihályi Péter: „Amikor pedig az eladósodottság már a pénzügyi összeomlás szélére sodorta az or-szágot – 1994/1995 fordulóján –, már minden készen állt a nagy privatizációs tranz-akciók megkezdésére. *Így a privatizációs bevételekből törleszteni lehetett a külföldi államadósságot.*” (Mihályi 2010, 231. o. – kiemelés tőlem.) Ugyanakkor, látni kell, hatalmas devizális kockázatot jelentett a jövőre nézve a Horn-kormány részéről azok-nak az infrastruktúráknak a külföldi kézbe adása, amelyek gyakorlatilag csak hazai valutában tesznek szert bevételre. Hiszen a hasznot nem tartják az országban, hanem kiviszik azt. Mégpedig devizában...

Az adósságállomány valóban csökkent is, bizonyos mértékben. A Magyar Statisztikai Évkönyvek adatai szerint az 1991-ben 21,3 Mrd dolláros bruttó adósság ugyan 1995-re 31,8 Mrd dollárra nőtt, de ez aztán a második kormányzat alatt hozott döntések hatására 1997-re 23,7 Mrd dollárra csökkent. (A KSH-évkönyvek adatai 1998-tól kezdve euróban tartalmazzák az adatokat.) 1999-re az adósság már csak 20,1 Mrd euró, de ezután ismét emelkedésnek indul, abszolút értékben. 2005-re már 62,1 Mrd, 2010-re pedig 107,1 Mrd euró. Vagyis, a rendszerváltáskor meglévő adósságállomány a folyamatos hiányok külső finanszírozása következtében csaknem *ötszörösére* nő... Az ország külső eladósodottságának *relatív mutatói* viszont, amelyek a nemzetközi szervezetek, hitelminősítők szempontjából is nagy fontossággal bírnak, az első Orbán-kormány idején lényegesen javultak. A GDP-hez viszonyított arány csökken a 90-es évek második felétől (részben a nagyarányú privatizációk bevételei segítségével, majd azért, mert a gazdaság 1999-től növekedésnek indult). Sajnos, a 2006-ot követő időszakban ismét dinamikus megemelkedik az adósság relatív aránya is, hiszen a Gyurcsány-kormány alatt az államadósság s a külföldi adósság, mint láttuk, emelkedett, a növekedés meg ezen időszakban szerény volt. Az adósságmutatónk így *fajlagosan a rendszerváltáskor elért szint fölé ment*. Ezt azóta is lassan, nehezen tornássza lefelé a gazdaságpolitika.

Ennek az adósságnak a *vagyoni fedezete* sokkal alacsonyabb, mint a rendszerváltás előtti időszakban. Az állam pénzügyi eszközei a rendszerváltás előtt még kötelezettségeinek 250%-át tették ki; 2007-re már csak 30%-ot. (MNB, 2008) Fizetőképességünk ekkorra már – és azóta is – döntően a lakosság megterhelhetőségén múlt. Vagyis, arról aligha lehetett szó, hogy az államadósságokat az állami vagyon értékesítéséből fizessük ki.

Ugyanezt a jelenséget bemutatathatjuk más oldalról is. Ami a vállalati szektor *tulajdonosi szerkezetét* illeti, a vállalatok tulajdonosa 1989-ben még jellemzően *az állam* volt. Az államháztartás tulajdonossága a rendszerváltás előtti 85%-ról 2007-re visszaesett 7%-ra. Jól mutatja ez a szám, hogy az állam lényegében elvesztette vállalati vagyonát. *A lakosság* részaránya 20%-ot tett ki 2007-re. Látványosan növekedett a külföldi tulajdonosi jelenlét. *A külföldi tulajdonosok* részesedése a 90-es évek közepére elérte a 25%-ot. Ez 2007-re megduplázódott. *2008-ra már a vállalkozások tőkéjének fele külföldi tulajdonban van.* (MNB 2008, 63. o.) A kormányzat viszont a 2010-es váltás után számos, korábban értékesített infrastrukturális vállalatot visszavásárolt. Ezzel csökkentette az esetleges eredmény külföldre áramlása miatti fizetési mérleg nyomást, bár nyilván a visszavásárlás nem volt olcsó művelet. (E nélkül azonban nehezen tudta volna megvalósítani a társadalom számára fontos rezsicsökkentést.) Ma már a külföldi tulajdon nagy része nem a privatizáció eredménye, hanem a nyereség újra-befektetéséből, és új, zöldmezős beruházásokból származik. Nyilván a napjainkig tartó erőteljes FDI-bevonás következtében növekednie kellene a külföldi vállalati vagyonnak. Ez a tranzakciók alapján meg is valósult. Ugyanakkor a közelmúltig az átértékelési veszteségek csökkentőleg hatottak. Ennek hatására az állomány napjainkra – az MNB 2017-es adatai szerint – gyakorlatilag alig haladja meg a 2007-es szintet.

Ami az államadósságokat illeti, jelentős eredmény, hogy 2010 után a külgazdasági függés csökkent, a belső forrásokra való átállás folyamatával. A belső adósság-generáló magánnyugdíjpénztári rendszer megszüntetése ugyancsak enyhítette az államadósság-növekedés irányába ható nyomást.

(*Összefoglalás*) A magyar eladósodás kezdetei a Kádár-korszak gazdaságpolitikájára vezethetők vissza, amelyet mindenképpen megrázott az olajárrobbanás. Az akkori politikai vezetés látta, hogy korszerűsítésre, modernizációra lenne szükség. Ebből a célból be is

kívánt külföldi forrásokat vonni. A viszonylag szerény összegű forrásbevonás azonban rövidesen sokszorosára növekedett, mert egyrészt sose tudtuk értékesítésből származó többlettel törleszteni, sőt, a kereskedelmi és fizetési mérlegek alakulása miatt minden évben még tettünk is hozzá, másrészt, mert az adósságok valutanem-megválasztása miatt az adósságunk *felértékelődött*. Ha magyarázatot keresünk e sorozatos melléfogásokra, akkor a lebegő árfolyamok bevezetése, melynek kezelésére nem igazán volt kialakult gyakorlat, a *váratlan világgazdasági fejlemények* (pl. Volker kamatemelése) és a hazai gazdaságpolitikai döntések *politikai befolyásoltsága* jöhet szóba. („Megállítjuk az inflációt a határainkon...”; Felértékelés – leértékelés helyett...) Figyelemre méltó, kevesek által ismeretes tény, hogy a foglalkoztatáspolitikától vezetett akkori kormánydöntések a szocialista exportot a magyar feldolgozóiparban csak jelentős tőkés import-tartalom „felkeményítésével” tudták megvalósítani. Beépítettek ugyanis a gépekbe jelentős import alkatrészeket, know-how-t, így burkolt dollár–rubel konverzióra került sor. S ugyancsak kevéssé ismert a rendkívül nagy devizaigényt jelentő *beruházási hozzájárulások* szerepe a korszak eladósodásában.

A 90-es évek szociálliberális kormánya aztán eladta külföldi kézbe hazánk jelentős infrastrukturális létesítményeit, s a 2000-es évek szocialista-liberális kormányai pedig a folyamatos deficitekkel és az alacsony növekedéssel ismét magasra vitték az eladósodás abszolút és fajlagos mutatóit.

A 2010 óta regnáló kormányzat viszont kifejezetten törekedett az adósságmutató csökkentésére. A 2014 után megnövekedett gazdasági ütemmel javított is valamit a fajlagos adósságmutatón, de a forintleértékelődés miatt államadósságunk mértéke lényegesen nem tudott csökkenni. Jó hír viszont, hogy *külső függésünket* az adósságok belföldi forrásra való átváltásával *óriási mértékben enyhítette*.

IRODALOM

- Antalóczy Katalin – Botos Katalin: Lesz-e konvertibilis a forint? Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1990.
- Boros Imre: Az államadósság nagysága és kezelése közügy. Magyar Nemzet, 2005. április 5.
- Botos József – Botos Katalin: Energiapolitika. Kihívás és válasz(ok). In Schlett (szerk.) 2008, 109.
- Bozzai Rita – Farkas Zoltán: Hitelválság. (Adósságaink története). Budapest, Codex Rt., 1990.
- Bózsó Péter: Az IMF hitele. (Mong Attila: *Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990*. Budapest, Libri Kiadó, 2012) Eszmélet, (25. évf.) 2013, 98. sz. 157.
- Cseszka Éva: Lefagyott a rendszer, a mechanizmus befejeződött. Magyar gazdaságtörténet 1968–1978 között. In Schlett (szerk.) 2008, 91.
- Cseszka Éva: Rendszerválság. Magyar gazdaságtörténet 1978–1989 között. In: Schlett (szerk.) 2008, 138.
- Földes György: Az eladósodás politikatörténete, 1957–1986. Budapest, Maccenas Kiadó, 1995.
- KSH-évkönyvek, 1990–2016.
- Mihályi Péter: A magyar privatizáció enciklopédiája. Pannon Egyetemi Kiadó, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 2010.
- MNB: Magyarország pénzügyi számlái, 2008; 2014.
- Nagy Csaba: Kényszerek szorításában. A világgazdasági fordulat következményei Magyarországon. In Schlett (szerk.) 2008, 123.
- Nagy Pongrác: Mindenkinck: A rendszerváltás gazdaságpolitikája. Második, bővített kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- Schlett András (szerk.): Alap és felépítmény. Gazdaságpolitika a Kádár-rendszerben. PPKE, Heller Farkas Füzetek, (VI. évf.) 2008, [web:] <https://jak.ppk.hu/uploads/articles/11269/file/2008.pdf>
- Szakolczai György: Rendhagyó recenzió egy rendhagyó szerzőről. Közgazdasági Szemle, 2005. október.

JEGYZETEK

- 1 Szabó Gergely: Így keletkezett a magyar államadósság. Portfólió, 2016. január 22. A teljes szöveg: Szabó Gergely: A magyar államadósság keletkezése (1973–1989). Pénzriport [www.penzriport.hu], 2016.
- 2 Köztiük van azonban a legilletékesebb, aki nem pusztá elméleti alapon írt és beszélt erről, hanem mint a történet aktív szereplője. Ő aztán valóban tudja, miről van szó: hiszen az MNB Arbitrázsosztály egykori vezetője volt. (Boros, 2005) Aki, csakúgy, mint Szabó Gergely, a rossz döntéseket az MNB devizaügyeit egy személyben irányító Fekete János felelősségének tekinti. (Hogy az első elnökhelyettes valóban döntő szerepet játszott a helyzet alakulásában, azt Bozzai Rita és Farkas Zoltán közvetlenül a rendszerváltozás után készített, a bankár-társadalmat faggató interjúkötete részletesen bemutatta. (Bozzai–Farkas, 1990) Erre bőven támaszkodott Szabó Gergely elemzése is. Értelemszerűen alapul veszi Szabó tanulmánya a MNB 1993-ban készített elemzését is, a magyar eladósodás történetéről.
- 3 Például egy ifjú pénzügyi szakember, Zsiday Viktor, aki kollégáira, így Jaksity Györgyre hivatkozik, mint akik ajánlották neki e könyvet. (Zsiday Viktor befektetési oldalán olvashatunk erről.)
- 4 1976-ban megjelent a Pénzügyek a KGST-ben című könyv (Botos, KJK), amely bemutatta a naturálgazdálkodáson alapuló árucserre még akkor is érvényes, gyakorlatilag alig változó állapotát – erre irodalomjegyzékében utal Szabó Gergely. Ausch Sándor pedig már korábban, a hatvanas évek végén leírta az akkori helyzetet. (Ausch: A KGST-együttműködés helyzete, mechanizmusa, távlatai. KJK, 1969). Erdemes lett volna azonban elolvasni a Pénzügykutató Intézet munkatársai, Botos–Szalkai–Patai: Pénzügyek és nemzetközi gazdasági kapcsolataink c. könyvét (KJK, 1981). Ebben elég részletes elemzést lehet olvasni arról, milyen okokból halmozódott fel a hetvenes években a fizetési mérlegek hiánya, hogyan hizott fel az eredetileg valóban csekély tőkebeáramlás hatalmas, kezelhetetlen tartozássá. Meg lehet találni benne, milyen volt a KGST-mechanizmus működése az adott időben, és főképp, ehhez hogyan igyekezett alkalmazkodni az új gazdasági mechanizmusban bevezetett magyar külgazdasági szabályozás, az árfolyam- és támogatási rendszer.
- 5 Andropov 15 hónap múlva bekövetkezett halála után a tilalom feloldódott. 1983-ban a Pénz – nemzetközi pénz c. kötet (Botos Katalin, KJK) már ismét bemutathatta a keleti és nyugati pénzügyi integrációs törekvéseket, gyakorlatilag a KGST pénzügyi együttműködés kudarcát, a forintkonvertibilitás hiányát. 1988-ban, a magyar reform 20 éves évfordulóján pedig Glasgowban egy konferencia felidézte az ún. új gazdasági mechanizmus felemás eredményeit. Ennek keretében megjelent Botos Katalin elemzése a konvertibilitás hiányáról, a hibás árfolyam-politika miatti eladósodásról is.
- 6 A beruházási hozzájárulások kérdésével foglalkozott Botos Katalin Beruházási koordináció a KGST-ben című – az Akadémia által *titkosított* – kandidátusi értekezése, 1973-ban.
- 7 Minderről természetesen nyilvánosan nem eshetett szó. Hosszú évekig téma volt azonban a magyar zsurnalisztikában a kivitelezők közötti súlyos megbetegedési arány, mert az mégiscsak kiderült, és nem lehetett teljességgel a szőnyeg alá söpörni.
- 8 Mert, példának okáért, az USA-ban pontosan ezekben az években akkora munkanélküliség lett az infláció letörését célzó magas kamatoktól, hogy rengeteg ember vesztette el a munkahelyét. Az USA szerszámgépipara soha nem nyerte vissza a versenyképességét a japán importtal szemben.
- 9 Hacsak nem Fekete János, aki a szakmai anekdota szerint egyedüli KGST-bankár volt, aki a dollár leértékeléséből „jól jött ki”... Mindenki más, aki dollártartalékokat gyűjtött, nagyot vesztett rajta... Ezt az anekdotát természetesen maga Fekete János terjesztette, magam is a környezetéből hallottam.
- 10 Yergin–Stanislaw írja, hogy Volker kinevezése utáni lépése akkor az elnököt magát (Cartert) is teljesen meglepte, s azt kívánta, bár sose ismerte volna meg az addig általa nem ismert FED-es tisztviselőt... Hiszen olyan politikai helyzet állt elő, amelybe belebukott...
- 11 A magas kamat az USA számos vállalatát vitte csődbe, – amint az előbb utaltunk rá – nagy amerikai munkanélküliséget okozva. Határozottan mondom, erre nemcsak a szocialista táborban, de magában az USA-ban sem számolt senki! A dollár váratlan erősödése a japán termékeket verhetetlenül versenyképesé tette az amerikai piacon. Az amerikai kereskedelem tartósan deficitessé vált... Ennek ismét lett az árfolyamokra kihatása.
- 12 Igaz ugyan, hogy a dollárnak, mint kulcsvalutának a megingására számítani kellett, vagy lehetett volna. Triffin akadémiai körökben már a hatvanas évek elején konferenciákon tárgyalta azt az abszurditást, hogy a világvaluta a kereskedelmi mérleg-hiányok következtében kerül ki a nemzetközi piacra. Ami mégis csak a versenyképesség csökkenését jelzi. És valóban! Az USA gazdasága költségoldalról a hatvanas években egyre versenyképtelenebbé vált. (Botos József, 1983)

Meg is kezdődött az IMF-ben az SDR (Special Drawing Rights), mint kompozit valuta bevezetése, 1969-ben, a dollár részleges felváltására. Úgyhogy azért *valamit* lehetett tudni a valuta jövőjéről. Legalább azt, hogy ingatagabb lesz...

- 13 Mi több, a jelen tanulmány szerzőjét (BK) könyvében még azzal is megvédolta, hogy szerinte BK akkor kijelentette: „Az adósságokat akkor is fizetni fogjuk, ha beledöglünk.” És ezért „az Antall-kormány felfelé buktatta” (!), államtitkárból miniszterré léptette elő. Ez szinte becület-sértést súroló megállapítás, amit évtizedeken át nehéz szívvel viselt el a jelen tanulmány szerzője. Egyrészt a kijelentés nem saját ötlete volt, a kormány kérte fel rá, másrészt *nagyon alapos közgazdasági okai voltak*. Ezekről több tanulmányban írt is BK, de itt is kifejtjük. Megjegyzendő, a Nagy Pongrác könyvében foglaltakat nagyon helytálló-

an értékelte Szakolczai György a Közgazdasági Szemle hasábjain (Szakolczai, 2005).

- 14 Itt az oral history-ra való támaszkodással élek. 1996-ban Horn Gyula titkársága összehívott néhány magyar közgazdát, köztük az előző kormány néhány prominensét is. Kormányhivatalnokokon kívül Rabár Ferenc, Botos József, Botos Katalin és Kopátsy Sándor is jelen volt a megbeszélésen. Azt a miniszterelnöki kérdést kellett megválaszolni, hogy mi legyen a privatizációs devizabevételek sorsa. Surányira hivatkozva idézte Tóth András az adósságtörlesztés alternatíváját, míg a konzervatív közgazdák az „is-is” mellett voksoltak. Legyenek a pénzeszközökből gazdaságfejlesztést szolgáló alapok. (Hasonlóan, mint az NSZK-ban a Marshall-segélyből.) Mint azonban a későbbiekben látható, ebből nemigen lett semmi.

Brassó és a szász világ Adolf Meschendörfer két regényében

(*Bevezetés*) Adolf Meschendörfer szász író-költő neve és munkássága a hazai olvasókörzség számára még a Kárpát-medencében élő és alkotó többi nem magyar anyanyelvű íróhoz képest is meglehetősen kevésbé ismert. Ez részben azzal magyarázható, hogy a trianoni békét követően Magyarországon és az utódállamokban a nemzetépítés jelszavával megszervezett közoktatás olyan irodalmi kánont alkotott meg, mely a korábbi sok évszázados együttélés dacára a környező népek kultúráját, művészetét csupán érintőlegesen mutatja be. A megismerés szándékának hiánya és a köztudatban a „másik” létezését kizáró múltszemlélet¹ sok tekintetben ma is jellemző. Az erdélyi szászság kulturális örökségét még sűrűbb homály fedi, hiszen egy olyan – alacsony lélekszámú – nemzeti közösségről beszélünk, melyet felőröltek az elmúlt évszázad katalizmái, és amelynek életéről, civilizációs alkotásairól a mai Erdélyben szinte már csak a rideg köépületek és – szerencsésebb esetben – a múzeumi gyűjtemények mesélnek.

Meschendörfer és a teljes szász irodalom ismeretlenségéhez feltehetőleg ezen etnikum hagyományos zárkózottsága is hozzájárult: a városfalak között, saját *universitasukban* megbúvó, tradícióikhoz, társadalmi hierarchiájukhoz ragaszkodó, önellátásra berendezkedő szászok körében is kevesen törekedtek arra, hogy sajátos kultúrájukat megmutassák a világ számára. A tanulmányban bemutatott író életpályáját éppen az a – saját népe meggyőzéséért vívott – küzdelem foglalja keretbe, melyet a nemzetiségeket elválasztó falak lerombolása érdekében, a szászok interetnikus kulturális kapcsolatainak kiépítéséért folytatott. E zárt világ megismerésére ugyanakkor magyar részről sem mutatkozott jelentős igény, hiszen együttélésünk évszázadai során kevés olyan alkalom adódott, amikor a szászok – mint harmadik erdélyi rend – és a magyarok szövetségre léptek egymással: a történelmi konfliktusokban a két nép rendszerint szembekerült egymással.

Ez a nemzeti kultúra és irodalom felvirágzásának korára, a 19. század második felére még inkább igaz, hiszen a szász politikai elit a dualizmus idején elsődlegesen arra törekedett, hogy az Eötvös-féle nemzetiségi törvény által papíron megadott jogokat érvényesítse – és bővítse –, a budapesti kormány akarata ellenére. Így következett el aztán 1918 decembere, a gyulafehérvári román nemzetgyűlés Erdélyt elszakító határozata, majd az impériumváltás, mely események során a szászok Románia mellett nyilvánították ki szolidaritásukat. A szászság és a magyarság viszonyát tehát a kölcsönös sértettség, cserbenhagyottság érzése határozta meg.² Meschendörfer alkotóként ennek meghaladására törekedett, elsősorban azért, mert úgy vélte, a szászság fennmaradása, a társadalmukat hanyatlásba taszító válság leküzdése egyedül a nyitás révén lehetséges.³

(*Adolf Meschendörfer életpályája*) Az író 1877-ben, Brassóban látta meg a napvilágot: azon város szülőtte, melyet legjelentősebb műveiben egyszerre mutatott be kíméletlen kritikával és túlradó hazaszeretettel. Módos kereskedőcsaládban nőtt fel, így először a város neves középiskolájában, a *Honerus Gimnáziumban* tanulhatott, majd az érettségi megszerzése után számos német és ausztriai egyetemen – például Strasbourgban, Bécsben, Berlinben és Heidelbergben is – megfordult. Teológiát, filozófiát és irodalmat hallgatott, ám – a *Coronában* is bemutatott tradicionális értelmiségi pályafutás helyett – nem lépett

egyházi pályára, hanem a művészet és a művelődésszervezés mellett kötelezte el magát. Cinzia Franchi tanulmányában már Meschendorfert disszertációjának témaválasztásában is az irodalmár „lázasát” véli felfedezni, ugyanis e munka a 19. század elején élt drámaíró, Heinrich von Kleist prózáját vizsgálta.⁴ Valóban kézenfekvő párhuzam, hogy a modernizációért síkra szálló fiatal író éppen annak a művésznek a munkásságát kutatta, aki egy évszázaddal korábban, az 1800-as években – újtóként – a német romantikát megtestesítő írófejedelemmel, Johann Wolfgang Goethével került konfliktusba. Mindazonáltal kettejük ellentétét a későbbi generációk erőteljesen felnagyították.

„Lázadó” volta ellenére Meschendorfert íróként azt a nemzetmentő és -megtartó küldetést vállalta, mely az idősebb generációk irodalmárait is motiválta, ám – miként ezt Balogh F. András is kiemeli – a módszerek tekintetében el kívánta hagyni a tradíciókat.⁵ Túl azon, hogy esztétikai alapon is bírálta a *Blütezeit* örökségét,⁶ a szász irodalmi alkotások legjellemzőbb műfaját, a történelmi drámát sem tartotta alkalmasnak a szélesebb közönség megnyerésére. Úgy látta, a „frontális oktatás” nem inspirálja a szászokat: hiába helyezték a kortársak politikai programterveiket történelmi díszletek közé, hazafias szövegekkel – szerinte – nem érték el a megfelelő hatást. Meschendorfert peregrinációs tapasztalatai alapján úgy látta, hogy a birodalmi németiség közömbösen – Magyarországra belügyeként – tekint a szász létküzdőre, a külső támogatás híján provincializmusba torkolló nemzetiségi elzárkózást pedig – a szászok alacsony lélekszáma miatt is – zsákutcának tartotta. Íróként és irodalomszervezőként ezért a kettős módon értelmezhető – és értelmezendő – „megismerés” jelszavát hirdette: hitte, hogy nemzete fennmaradásához a szász néplélek feltárása, az önismeret, illetve a környező népek felfedezése egyaránt elengedhetetlen.⁷

Az 1907–14 között működő *Karpathen* folyóirat – mely a hasonló szemléletet képviselő maroknyi szász értelmiség alkotásai mellett román és magyar művek fordításait is közölte⁸ – Meschendorfert szándéka szerint kulturális hídként próbálta fejleszteni az erdélyi interetnikus kapcsolatokat, de szépirodalmi munkáit is az önmarcangolás határát súroló önvizsgálat jellemezte. A tanulmányban is bemutatott *Leonóra* (1908) című regény, majd az első világháború végnapjaiban megírt *Michael Weiss* (1919) kíméletlenül, a szász olvasóközönséget is megosztó módon tárta fel a maroknyi nemzet társadalom-lélektani problémáit. Meschendorfert tehetségét mutatja, hogy sajátos – kevesek által értett és elfogadott – alkotói hitvallását a történelmi dráma műfajába is képes volt átültetni: az utóbbi alkotás ugyanis – mely a Báthory Gábor erdélyi fejedelemmel szembeszálló 17. századi brassói városbíró tragikus sorsát mutatta be – Michael Weiss bukását nem az ellenség erejével, hanem a szászok széthúzásával indokolta.⁹

Mint ismeretes, az impériumváltás nem teljesítette be a szászok várakozásait, sőt, a megváltozott nemzetközi és állami környezetben a román uralom – korábban elképzelhetetlen módon – még a magyarnál is rosszabbnak bizonyult. A maroknyi nép túlélési reményei jószerével szertefoszlottak, hiszen azzal egy időben, hogy hagyományos közösségeit és művelődési intézményeit széttűzták, vagy megcsonkították, annak realizálása is elveszett, hogy a világháborúban legyőzött Németország bármiféle védelemben részesíti távoli rokon nemzetét. Meschendorfert ez a történelmi szituáció egyszerre tette a szász nemzet elmúlásának prófétájává és a fennmaradásért vívott reménytelen küzdelem fáradhatatlan harcosává. Személyes és alkotói tragédiája abban a megállapításban összegezhető, hogy látta önmaga tehetetlenségét, a művelődésszervező munka csekély mozgósító erejét, de az alkalmatlannak talált eszközökkel is harcolt tovább, miközben szembe előtt lezajlott nemzetének elkerülhetetlen hanyatlása.¹⁰ De nem adta fel, verses-és elégiakötetet jelentetett meg, szindarabokat írt, az 1920-as években *Klingsor*¹¹ néven

kulturális folyóiratot indított, és 1927 után a *Honterus Gimnázium* rektoraként is szolgálta a szász művelődés ügyét.

Legjelentősebb írói sikerét az 1931-ben kiadott *Die Stadt im Osten* – magyarul: *Corona*¹² – című regényével aratta, mely a szászságról adott jellemrajza miatt ismételtlen megosztónak bizonyult, ugyanakkor esztétikai értékével mégis felkelte a német nyelven olvasó közönség figyelmét. E műért a *Német Akadémia* ezüstéremmel jutalmazta, majd 1937-ben a boroszlói egyetem díszdoktori címét is elnyerte. Ezzel részben teljesült Meschendorfer azon régi célkitűzése, hogy a szász irodalom kitörjön Erdély hegyei közül, öröme azonban mégsem lehetett felhőtlen, mert idővel felismerte, hogy az anyaországi érdeklődés mögött propagandacélok húzódnak meg.¹³ A Harmadik Birodalom kelet-európai expanziójának ideológiai megerősítését kereste Meschendorfer – és más szász írók – munkásságában, az író azonban nem exponálta magát a nemzetiszocializmus oldalán.¹⁴ A második világháború előestéjén – kiábrándultan és a soron következő kataklizma előszelét megérezve – visszavonult az érdemi alkotástól, és hazáját a természeti környezetben, Erdély és különösképpen Brassó szépségében igyekezett megtalálni.¹⁵ Adolf Meschendorfer 1963-ban fejezte be életét, így tanúja lehetett nemzete lassú fogyásának, a szász világ hanyatlásának.

Jelen tanulmányban azt szeretném elemezni, hogy az író két legjelentősebb regényében, a *Leonórában*, illetve a *Coronában* hogyan jelenik meg a szász világ: milyennek látja nemzettestvéreit, milyen tulajdonságokat társít hozzájuk, és egyáltalán, hogyan rétegződik az az identitás, melyet alkotásai tükröznek? Hogyan definiál Meschendorfer egy olyan közösséget, mely hagyományosan szigetszerűen szerveződő, bizonyos tekintetben egymástól is elzárt mikrotársadalmak mozaikjaiból tevődik össze? Miként egyezteteti össze ezt a tradicionális struktúrát a századforduló és a 20. század kihívásaival, hogyan látja az elzárkózó, tradícióihoz ragaszkodó szászság jövőjét a rohamosan szűkülő és egyre nyitottabbá váló modern Európában?

(*Meschendorfer és az általa teremtett hősök viszonya*) Miután Meschendorfer mind a *Leonóra*, mind a *Corona* történetét a főszereplő szemszögéből meséli el, és az általa megformált *hanyatló* hősök nevében fogalmazza meg kritikáját a szászsággal, illetve a brassóiakkal kapcsolatban, úgy vélem, először azt kell tisztáznunk, hogy a megalkotott karakterek mennyiben képviselik őt, világnézetük, felfogásuk, személyiségük tekinthető -e az író sajátjának? Ez azért is izgalmas kérdés, mert a *Leonóra* főhőse – a világlátott és magát gazdagnak mondó Dr. Svend –, illetve a *Corona* narrátora, a remeteéletet választó – vagy inkább magányos sorsába beletörődő – Fritz teljesen ellentétes személyiséggel rendelkeznek, és a beállítottságuk között húzódo szakadékot jellemfejlődésük sem hidalja át.

Az első férfi egy „*Erdélybe vetődött idegen*”, tipikus önelégült világpolgár, aki a *Leonóra* kezdő fejezeteiben olyan göggel tekint az ismeretlen Brassóra és vonzalma tárgyára, mint ahogy a gyarmatosítók tekinthettek a primitívnek tartott bennszülöttekre a távoli kontinensek mélyén.¹⁶ Am ahogy a történet halad előre, és a 18 esztendő leány egyre inkább egyenrangú *alánya* lesz a főhős érzelmeinek, a misztikumba öltöző városka is úgy válik a marcangoló érzések díszletévé, előbb a kitörő öröm, majd a végtelen keserűség festi át arcukat.¹⁷ Dr. Svend esetében Meschendorfer a jellemfejlődést egyértelmű kontúrokkal rajzolja meg: az önelégült óriás a cselekmény előrehaladtával egyre jobban eltölpül a kezdetben lenézett Leonóra mellett, majd vereséget szenved a szerelmi csatában, a végső csapást azonban saját büszkesége méri rá, amikor Brassó elhagyása mellett dönt annak ellenére, hogy szerelmi riválisa a tervezett esküvő helyett szintén elutazik. Dilemmája a női emancipáció szemszögéből is megközelíthető,

de Dr. Svend házassággal kapcsolatos öröklődése mögött a hagyományos, ősi szokásoktól vezetett „biztonságos” régi világ és a modern kor ellentéte is megragadható. Ennek kapcsán ugyanakkor nem Meschendorfer vívódását láthatjuk, életpályája, személyes elvei alapján legalábbis erre következtethetünk.

Fritz története ettől jelentős mértékben különbözik, ráadásul a *Corona* elsősorban nem a főhős életét, hanem egy generáció történetét, a város és általánosságban a szászok hanyatlását kívánja bemutatni. Az ő sorsa a megfigyelés, amire a periodikusan ismétlődő, valósággal végzetserű bukások predesztinálják.¹⁸ Természetesen éppen ez teszi „ideális narrátorrá” a remeteségbe visszavonuló főhőst, hiszen így kívülállóként számolhat be Harald és Hans, a radikalizmust és tradicionalizmust megtestesítő két városi „titan” küzdelméről.¹⁹ Személyes modernitás-dilemmája – mely inkább a hagyományok javára dől el, szemben Meschendorfer krédójával²⁰ – másodlagos szerepet játszik ebben az élethosszig tartó küzdelemben. Kívülállása, magánya természetesen saját döntéseinek végeredménye, ám mégsem állítható párhuzamba Dr. Svenddel. A *Corona* főhőse a társadalomba integrálódott személyként, Brassó megbecsült polgáraként jelenik meg – gyűjteményt és múzeumot szervez, presbiteri rangot kap és a városi pap bizalmasává válik, választási küzdelmet dönt el stb. –, alárendeli magát a társadalmi hierarchiának és a szász hagyományoknak, ami Dr. Svendről legfeljebb külsőségekben – és így is ritka esetekben – mondható el. Mindazonáltal Fritz karaktere is olyan tragédiákon és jellemfejlődési fázisokon megy keresztül, ami – a történetbe szőtt számos önéletrajzi elem ellenére – nem azonosítható kielégítő módon Meschendorfer életpályájával.

Mindennek okán úgy tűnik, hogy Dr. Svend és Fritz alakja az író aktuális önképének radikális, végletekig eltúlzott megjelenési formája: a peregrinációból hazatérő fiatalember jó eséllyel tekinthette magát „*Erdélybe tévedt idegennek*” a *Leonóra* megírásakor, és a két világháború között jószerével magányosan küzdő férfi lelkiületétől sem állhatott távol a szászok felett strázsáló remete alakja. *E karakterek vívódása ugyanakkor nem Meschendorfer dilemmája, sokkal inkább a nemzetet feszítő sorskérdések konkrét, vagy absztrakt kifejeződése.* Érdekes kapcsolódási pont, hogy a főhősök a drámai beteljesületlenségig sok tekintetben rátartiságot sűrülő önérzetük miatt jutnak el, nem elv, hanem telenségük okozza kudarcukat. Sorsuk bizonyos szempontból a tragédiánál is rosszabb, mivel a regények – az ő szemszögükből – nem tragikusan végződnek: bukásuk nem látványos, a maga drámai módján hősies megsemmisülés – mint Harald öngyilkossága a lelkészválasztás elvesztése után a *Coronában* –, hanem apátia, a múlton való öröklődés és az események rezignált megfigyelése jut számukra osztályrésül. Ez már sokkal inkább párhuzamba állítható Meschendorfer előzetes félelmeivel és későbbi személyes sorsával: a lassú, feltartóztathatatlan hanyatlás prófécija és a beletörődés olvasható ki a regények lezárásából.²¹

Bár Dr. Svend és Fritz nem azonosítható az íróval, dilemmájuk átérezhető, és annak dacára, hogy nem tekinthetjük őket pozitív hősöknek, Meschendorfer írói tehetsége szimpátiát ébreszt irántuk. A *Corona* hitelesen mutatja be a hierarchikus rend, az ősi berendezkedés által diktált tradíciók és a modernitás között öröklődő szász polgárok lelki vívódását, a *Leonóra* pedig nem csupán azért bámulatos irodalmi vállalkozás, mert egy kívülálló szemszögéből tart tükröt a brassóiak elé, hanem azért is, mert a regény írója kora környezetében egy wertheri szenvedéstörténetet alkot meg. Az író által gyakran ellenpólusokként bemutatott két stílusirányzat,²² a Goethe által szimbolizált romantika és a modern naturalizmus egyesül tehát ebben a műben.

Úgy vélem, Meschendorfer a főhősök dilemmáján keresztül, absztrakt módon azt a feszültséget mutatja be, amit a hierarchikusan felépített, zárt szász világban a 20. századi modernizáció keltett. Ugyanakkor csalódnunk kell, ha az író „iránymutatására” hiába várunk.

Sem Dr. Svend, sem Fritz életútja – sem a regények többi karakterének pályája – nem ad választ arra a kérdésre, hogy a történelem által válaszut elé kényszerített százságnak – a teljes társadalomnak és az abban élő individuumnak – merre kellene haladnia. Mert ki lehetne az a cselekvő hős, aki viszonyítási pontot nyújthatna jó és rossz, helyes és helytelen megítélésében? Leonóra, akit a róla szóló regényben csak a főhős ambivalens érzelmeinek tükrében, szélsőséges jellemzésekből ismerhetünk meg? A leány mérnök vőlegénye, aki látszólag a tradicionális szász élet megtestesítője, majd a regény csattanójaként mégis elhagyja menyasszonyát? Leonóra édesapja, aki az egyoldalúan múltba forduló szászok archetípusát jeleníti meg? Vagy a *Corona* esetében a becsvágy által felemészített, szerelmét, sok tekintetben elvi, erkölcsi meggyőződését is feladó Harald? Esetleg Hans, aki boldogulása érdekében – riválisától eltérő úton haladva – hideg számításal rendezti életét, a középszerűségbe süllyed, és így válik Brassó megbecsült lelkészévé? Möckel, a festő, akinek az érvényesüléshez, a művészi kibontakozáshoz el kell hagynia szülőhazáját? A két regényben hiába keresünk olyan személyeket, akik irányítóként szolgálnának, akik segítségével állást foglalhatnánk – legalább erkölcsi dimenzióban – a világot felőrlő dilemmákban.

Meschendörfer a sorsok felvázolása után – az egyes irányzatok előnyeinek és hátrányainak bemutatását követően – „magára hagyja” az olvasót a rezignált főhősökkel, ami véleményem szerint részben tudatos írói döntés, és „nemzetnevelői” módszerét is tükrözi. A kikristályosított tanulságok közvetítése helyett önvizsgálatra akarta ösztönözni kortársait: a narrátorok és a többi hős szerepe nem a példamutatás, sokkal inkább a figyelmeztetés, ám a történelmi kataklizmák eredményeként e karakterek bukása, vagy hanyatlása végül profécianak bizonyult.

(*Németek, szászok és brassóiak – Rétegelt identitás és „bifurkáció” Meschendörfer műveiben*) Annak eredményeként, hogy Meschendörfer ambivalens módon rajzolja meg a regények karaktereit, a szász népről is kettős – ellentmondásos – képet alkot meg, mely ugyanakkor az utókor számára mégis számos tanulsággal szolgál. Biztos kiindulópontként egyedül azt fogalmazhatjuk meg, hogy a szász nemzeti identitás rendkívül rétegelt: vitathatatlan, hogy ez a maroknyi nép a nagy németiség egyik távolba szakadt törzsét képezi – Fritz a *Coronában* kacérkodik is egy ideig a pángermánizmus ideológiájával²³ –, ám a közös „etnikai” jellemvonások mellett az erdélyi városok lakói között is jelentős különbségek fedezhetők fel. Ezt a sokszínűséget Meschendörfer az őshazára,²⁴ illetve az erdélyi tájra és az éghajlatra, a természeti környezetre vezeti vissza.²⁵ Érdekes párhuzam, hogy pályafutása végén a reményvesztett író – az emberi közösség helyett – ugyanígy a természetben, a sziklákban és erdőkben azonosította a szászok otthonát.²⁶

A regényekben a brassóiakat a szélsőséges időjárás és a város zárt fekvése – ugyanis egy völgykatlanban található – teszi ingerlékennyé és fogékonnyá a szabadság, valamint a művészetek iránt; a *Leonóra* főhőse emellett a közlekedés kiépülésével, a vasútvonallal is indokolja a városlakók szabadabb szellemét. A szászok tehát *elsősorban* brassóiak, szebeniek, vagy medgyesiek – ezek a dimenziók jobbára csak a *Coronában* jelennek meg –, és a fenyegetettség érzete kovácsolja őket összetartó nemzetté. Olyan nép tagjai, melyet a múlt, a küzdelmes erdélyi „honfoglalás” alkotó munkája²⁷ nem csupán megedzett, de egyben szélsőségesen individualistává is tett: ez egyszerre járul hozzá boldogulásukhoz és tragédiájukhoz. Mintha csak Meschendörfer azt üzenné, hogy az egyéni becsvágy túlzott érvényesülése a *hübrisz* bűnét hordozza magában²⁸ – miközben a személyes ambíciók visszaszorítása, ahogy Hans esete is sugallja, az ugyancsak kritizált középszerűséghez vezet.

A regényekben alkalmazott két eltérő szemléletmód – melyeket az író a narrátorok személyiségén keresztül érvényesít – a százság leírása kapcsán azért figyelemre méltó, mert gyakran ugyanazt a jellemvonást, népi tulajdonságot más megközelítésből, ha úgy tetszik, *pro és kontra* mutatják be. Ennek tükrében (1) az önfeladás és az ambíciók korlátlan érvényesítése, (2) a földhöz, valamint a tradicionális „szász hivatáshoz” való ragaszkodás és az elvagyódás, a kitörni akarás, illetve (3) a puritán, konzervatív esztétika és a szabadság, a modern művészetek iránti rajongás egyaránt elfogadható választásként jelenik meg. Dr. Svend modern felfogása és a társadalmi konvenciók elleni lázadása, illetve Leonóra hozzátartozóinak és vőlegényének tradíciókhoz való ragaszkodása mellett – és szemléletmódjuk ellenében – egyaránt számos érv sorakoztatható fel. Meschendörfer nem foglal egyértelműen állást: hőseinek világnézeti vitái – például a „zöldek” és a „feketék” politikai küzdelme a *Coronában* – éppen azért hozhatnak valódi feszültséget a regényekbe, mert nem kapunk iránymutatást arra nézve, hogy kivel kellene szimpatizálnunk. E példához illeszkedve, nem tudjuk, hogy a szerző a „feketéssel” ért egyet, akik illúzióikba feledkezve a szász hierarchia, a püspöki tekintély, a hagyományok és az izoláció maradi hívei, vagy a „zöldekkel”, akik energikusabbak, tette készbebbek konzervatív ellenfeleiknél, forradalmi hevületükkel mégis a százság létének alapjait veszélyeztetik.

A *Corona* narrátora, Meschendörfer „hangja”, Fritz még származása tekintetében is tökéletesen megtestesíti ezt az értékválasztási dilemmát. Apja régi vágású városi polgár, aki azt vallja, hogy a százság virágzását a szigorú hierarchia biztosítja, és aki élete példájával is arra tanítja fiát, hogy a közösség java minden tekintetben előnyt élvez a személyes érdekekkel szemben.²⁹ A főhős édesanyja és nagyapja ugyanakkor a tradíciókkal és társadalmi konvenciókkal szembeni lázadást adja örökségül, ami elsősorban a művészet szeretetében és a szabadságvágyban nyilvánul meg. Fritz e kettő példa között ingadozik,³⁰ és Brassó, az egyszerre imádott és gyűlölt város a főhős aktuális lelkiállapotának megfelelően változtatja arculatát. A szilárd falakban, ősi intézményekben és eszmékben megtestesülő monumentális város és a természeti környezet, a sziklakkal körülölelt völgykatlan – Brassó, de általánosságban a széttagolt, mégis egészt alkotó szász világ is jellemezhető ezzel a leírással – egyszerre jelenik meg meleg otthonként és zord börtönként.

Bár a *Leonóra* szűkebb dimenzióban játszódik, a narrátor, Dr. Svend szemüvegén keresztül ugyanilyen kettős képet láthatunk Brassóról. Egyfelől kiszámítható, biztonságos boldog életet, meleg családi tűzhelyet ígér, másfelől viszont börtöncellaként tornyosul a főhős fölé, és valósággal homályba borítja elméjét. Az édenkertként ábrázolt lugasok, az elegáns utcák, kirakatok és szalonok fénye együtt jár a piszkos sikátorok, koszos ivók sötéttségével és a mézárszékek mocskával. A Brassó felett tornyosuló Cenk-hegy és a környező völgykatlan egyszerre védelmezője és fogva tartója ennek a kis közösségnek, ahol a tavasz ezernyi szépségét³¹ a forró nyár követi, mely örületet bocsát a – Meschendörfer szerint beltenyészettől is szenvedő – szerencsétlen városlakókra.³²

Elemzésünket azzal a megállapítással összegezhethetjük, hogy a *Leonóra* és a *Corona* ambivalens költői képei és a regényhősök megoldatlan konfliktusai egy bifurkációs állapotban mutatják be a szász nemzetet: ahogy a társadalom a haladás és tradicionalizmus között öröklődik, a karakterek rendre a menni, vagy maradni dilemmával kerülnek szembe. Meschendörfer naturalizmusa és több szempontú elemzése azonban egyúttal jó adag pesszimizmussal is párosul. A sorsok és jellemrajzok alapján tűnik, hogy sem a múlt, sem annak antitézise nem kínál járható utat a szász nemzet számára, a város és lakói – kollektív nemzet és individuum – között egy feloldhatatlan konfliktus húzódik,

kapcsolatukat egy megoldhatatlan dilemma határozza meg. Ami ennél is aggasztóbb, hogy e történetek hősei úgy szenvedik el tragédiáikat – gondoljunk például az esküvő előtt elhagyott Leonórára, aki ezzel a boldog, tradíciókra épülő családi élet reményét is elveszíti, vagy a püspöki székért vívott harcban elbukó és öngyilkosságba menekülő Haraldra –, hogy bukásukban nem rejlik értelem, nem marad tanulság az utókor számára. Veszteségük értelmetlen, és a túlélő narrátorok egy harmadik úttal szembesülnek, a lassú enyészettel, amit tehetetlenül kell szemlélniük. Bár közvetlenül csak Fritz sorsa kapcsolható össze a szász nemzet lehetséges – komor – jövőjével, Dr. Svendet érzelmei ugyanilyen „harmadik útra” vezérlik, ami véleményem szerint nem tekinthető véletlen párhuzamnak.

Miután tehát elvégezteti karaktereivel az általa oly sokszor szorgalmazott önvizsgálatot, bizonyos tekintetben maga Meschendörfer is tanácsatlanná válik: a szélsőségek alternatívájaként egyedül a kivonulást tudja megjeleníteni.³³

(Kapcsolatteremtési kísérlet légyüres térben – A környező népek Meschendörfer műveiben) Ha a szászságot egy fizikából vett hasonlattal nyugalmi állapotban lévő inerciarendszerként képzeljük el – ami ebben az esetben semmiképp sem tekinthető pozitívnak –, akkor kézenfekvőnek tűnik, hogy ebbe a rendszerbe a környező nemzetek révén vihetünk valamiféle dinamizmust. Meschendörfer írói és művelődésszervezői célkitűzését így is megfogalmazhatjuk, hiszen felfogása szerint a tradicionalizmus és modernizmus ellentétéből fakadó szász dilemmákat az interetnikus kapcsolatok fejlesztése révén, egy multikulturális közösségben lehetne – lehetett volna – leküzdeni. Ennek tükrében jogosan merül fel a kérdés, hogy az itt elemzett művek mennyiben járultak hozzá az áhított „híd” felépítéséhez? Regényeiben mennyiben törekedett a Kárpát-medencében élő más népek kultúrájának megismertetésére, hogyan ellensúlyozta azt az ellenséges, sztereotip képet, mely az évszázadok során a szászok körében kialakult?

A *Leonóra* és a *Corona* kapcsán ebben a tekintetben lehet leginkább jogos a hiányérzetünk. Az előbbi regénnyel szemben érthető módon szerényebb elvárásokat támaszthatunk, ám a cigányprímásokkal mulatozó, részegeskedő magyar kurtanemes,³⁴ vagy a barbár szépségként megjelenő román leány jellemzése már sok tekintetben előrevetíti a *Corona* sztereotip ábrázolásmódját. Miként Cinzia Franchi is kiemeli, Meschendörfer 1931-es műve sok tekintetben párhuzamba állítható a korszak más erdélyi identitásregényeivel – például Tamási Áron *Ábel*-trilógiájával és Liviu Rebreanu *Ionjával* –, ám azoktól eltérő módon nem mutat be interetnikus konfliktusokat, de olyan élethelyzeteket sem, amikor különböző nemzetiségű emberek között valódi interakciókra kerülne sor.³⁵ Meglepő módon ebben a tekintetben a *Leonóra* nyújt gazdagabb képet, mivel Dr. Svend, a főhős a fentebb említett magyar nemből vásárolja meg lovait – melyekkel a meghódítani kívánt leányt és Brassó lakóit szeretné lenyűgözni –, de ez a kapcsolat is egy végletesen sztereotipizált figurával létesül.

Bár a magyar kormányzat, a dualizmuskori politikai elit sokszor megjelenik a *Coronában* – a magyarországi olvasókban elsősorban a Trianon előtti időszak kedvezőtlen bemutatása keltett ellenérzést³⁶ –, e konfliktus alapja nem a nemzeti jellemkülönbségekben fedezhető fel, és a politikáról vitázó hősokeket sem a magyar–szász együttélés kérdései foglalkoztatják. A „zöldek” és a „feketék” eltérő politikai stratégiája általánoságban mutatja be a kisebbségi lét dilemmáit. Melyik a célszerűbb választás: lojálisnak maradni, és rábízni magunkat egy láthatóan ellenséges és gyanakvó hatalom jóindulatára, vagy az kecsegtet nagyobb eredménnyel, ha erődemonstrációval, nyílt konfliktus révén próbálunk javítani léhelyzetünkön?³⁷ Ez a kérdés az impériumváltás után sem

vesztette el aktualitását; véleményem szerint Meschendörfer a regényben azért elnagyolt vonalakkal ábrázolja a dualizmuskori nemzetiségi küzdelem főbb állomásait – az időbeli különbséget homályban hagyva említi meg Árpád Cenk-hegyi szobrának felállítását a millenniumi ünnepségsorozat keretében, az 1898-as magyarosító helynévtörvényt, illetve a közel egy évtizeddel később kiadott oktatási törvényt, a *Lex Apponyit* –, mert, a magyar olvasók gyanújával ellentétben, a konkrét konfliktusok másodlagos szerepet játszottak valós mondanivalójában.

Általánosságban is elmondható, hogy az írót meglehetősen kevéssé foglalkoztatja a magyarság. Bár a *Corona* cselekményének döntő része a dualizmus korszakában játszódik, a román etnikum sokkal veszélyesebb ellenfélként jelenik meg, mint a szászságot nyelvéből, identitásából kiforgatni akaró magyar államhatalom.³⁸ Meschendörfer az erre irányuló budapesti törekvéseket lehetetlennek, sőt, valósággal gyermekteleg próbálkozásoknak állítja be.³⁹ A szász városokba betelepülő románok népszaporulatában, illetve abban a szervezettségben, melyet a görögkeleti egyház biztosít számukra, sokkal komolyabb fenyegetést lát.⁴⁰ A régi Brassó alapjait nem az oktrojált magyar tannyelvű népiskola, vagy a Budapestről küldött hivatalnoksereg kezdi ki, hanem a külvárosi románság, mely szimbolikusan és tényleges módon elkezd teret hódítani a falakon belüli szász világban. A két etnikum küzdelme a román legények felvonulását bemutató jeleneten keresztül látható meg leginkább, amikor a városi karhatalom féltékenyen ügyel arra, hogy a barbár menetként lefestett ünneplők ne juthassanak be Brassó falakkal övezett belvárosába.⁴¹

A környező népek Meschendörfer regényeiben egy távoli egzotikus világ lakóiként jelennek meg, hús-vér emberként nem léphetnek be abba a mágikus közegbe, ahol a németajkú városi polgárok és a falusi parasztok dolgos hétköznapjaikat élik. A szászság ezekben a művekben valósággal légüres térben, a külvilágtól hermetikusan elzárva tölti napjait: a korszak valóságos Brassójával ellentétben az idealizált város macskakövein, vagy a környező falvak földútjain nem járnak sem románok, sem magyarok, a betelepülők csupán vészfelhőkként tornyosulnak egy letűnő világ horizontján. A gimnázium, a piac, a kocsmás és a társadalmi élet számos más színtere egy zárt, kompakt egészt alkot, ahova legfeljebb csak beszűrődnek a történelmi Magyarország, majd az Erdélyt elfoglaló Román Királyság, mi több, az európai kontinens fényei és árnyékai.⁴²

A szászok és a környező népek szinte tökéletes elkülönültségben való ábrázolása véleményem szerint nem a regények cselekményét elbeszélő főhősök, hanem Meschendörfer szemléletmódjára vezethető vissza. Arra utal, hogy bár az író a nemzetek közötti kapcsolatok erősítését szorgalmazta, valójában ő sem tudott túllépni azon a sok évszázados paradigmán, hogy a „mi” csoportot és „mindenki mást” – a hagyományos szász hierarchia, a sajátos szokások és a nemzeti egyházszerkezet miatt – a fizikai együttélés dacára áthatolhatatlan falak választják el – *kell*, hogy elválasszák – egymástól. Egyes megjegyzések arra utalnak, hogy törekvései ellenére Meschendörfer sem tudott megszabadulni attól a számos generáció által továbbörökített félelemtől, hogy a keveredés az alacsony lélekszámú szász nemzetiség számára a beolvadás és identitásvesztés első lépésőfokát jelentené.⁴³ Ezzel a meggyőződéssel is magyarázható, hogy idős korában a multiethnikussá váló városi közeg helyett a stilizált természeti képekhez, elsősorban a Brassót körülvevő hegyekhez menekült, melyek minden kataklizma ellenére meg tudták őrizni ősi szász jellegüket.

Mindazonáltal méltánytalanság lenne, ha ebből a gondolatból Adolf Meschendörfer írói és művelődésszervezői törekvéseinek őszintétlen voltára következtetnénk. Ahhoz, hogy a nemzetmentésre vállalkozó irodalmár naturalizmusa a maga valóságában

mutassa be a szászok mindennapi életét meghatározó multietnikus környezetet, túl kellett volna lépnie azon a paradigmán, ami nem csupán saját korának gondolkodásmódját határozta meg, de napjainkban is erős befolyással bír. Ideg az európai integráció és a globalizáció előrehaladtával is ragaszkodunk ahhoz az ideálhoz, hogy a nemzetek jól behatárolható, etnikailag homogén országterületen, kompakt közösségekben élnek, hogy a magyar, a román, vagy akár – történelmi dimenzióban – a szász tér között szilárd választóvonalak húzódnak. Természetesnek vehetjük, hogy Meschendörfer, aki egy csökkenő lélekszámú, elszigetelt és ellenséges környezetben túlélni próbáló közösséghez tartozott, még inkább ennek a 19. századi romantikából fakadó idillnek a bűvöletében élt.

Kitűzött célját tehát nem egy elhibázott koncepció, vagy a progresszív gondolkodás hiánya miatt nem érthette el; bár Adolf Meschendörfer pályafutását ugyanúgy remeteségben, csendes megfigyelőként fejezte be, mint regényhősei, esetében – Dr. Svenddel és Fritzcel ellentétben – a személyes kudarcok mögött nem hibás döntések sorozatát, hanem egy véres katalizmákkal terhelt évszázad tragédiáit kell meglátnunk.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALOGH F. András: „*Csak Isten szele fűj örökké*” – *Adolf Meschendörfer írói útja nemzetek és nemzetiségek határán*. In (uő.): *Német–magyar irodalmi együttélések a Kárpát-medencében*. Budapest, Argumentum, 2009, 66–86. p. (a szövegben lásd: **Balogh 2009**)
- BALOGH F. András: *Migráció, emigráció és kényszermigráció*. In (uő.): *Német–magyar irodalmi együttélések a Kárpát-medencében*. Budapest, Argumentum, 2009, 66–86. p. (a szövegben lásd: **Balogh 2009a**)
- FRANCHI, Cinzia: *Az ember és a Másik három erdélyi regényben*. In: *A modern regény Kelet-Közép-Európában*. Szeged, 1994, 94–106. p. (a szövegben lásd: **Franchi 1994**)
- KORPONAY Mária: *Corona*. In: *Széphalom*, 1933. 66. p. (a szövegben lásd: **Korponay 1933**)
- MESCHENDÖRFER, Adolf: *Corona*. Erdélyi Szépművészeti Céh, Kolozsvár, 1933, I–II. kötet (a szövegben lásd: **Meschendörfer 1933**)
- MESCHENDÖRFER, Adolf: *Leonóra – Egy Erdélybe vetődött idegen regénye*. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1978. (a szövegben lásd: **Meschendörfer 1978**)
- SZÁSZ János: *Adolf Meschendörfer nyomában*. In (uő.): *A fennmaradás esélyei: Esszék*. Gondolat, Budapest, 1986, 395–416. p. (a szövegben lásd: **Szász 1986**)
- SZEMLÉR Ferenc: *Brassó I.: Corona*. In: *Nyugat*, 1932/22., 434–435. p. (a szövegben lásd: **Szemlér 1932**)

JEGYZETEK

- 1 E témakörben részletesebben lásd: Kiss Gy. Csaba: *Nemzetek és előítéletek: esszék, tanulmányok az Adriától a Balti-tengerig*. Nap Kiadó, Budapest, 2013.
- 2 Ez a sértettség a *Corona* című Meschendörfer-regény recenziójában is tetten érhető, melyet Korponay Mária a *Széphalom* kulturális folyóirat hasábjain közölt azután, hogy a mű Kós Károly fordításában magyarul is megjelent. Korponay elsősorban azért bírálta a szász szerzőt, mert regényében negatívan mutatta be a dualizmus kori magyar állam nemzetiségpolitikáját, miközben 3
– megállapítása szerint – a román uralom sokkal 4
súlyosabb elnyomást jelentett a nemzeti kisebbségek számára. A recenzió írója nem a mű meg- 5
írását, csak annak magyarra fordítását ellenezte, 6
mivel „*az erdélyi szászok ezerszer tanújelét adták, most és a múltban és ebben a könyvben, – hogy semmi közösséget nem vállalnak velünk. Se régen, mint többséggel, se most, mint testvérkisebbséggel.*” Korponay 1933, 66. p. Reményik Sándor – aki a *Corona*t eredeti nyelven olvasta – magánlevelezésében „termékenyítőnek” nevezte a regényt, mégis úgy nyilatkozott róla, hogy „*jobb lett volna ezt le nem fordítani, magyarul ki nem adni.*” Szász 1986, 399–400. p.
Balogh 2009, 71. p.
Franchi 1994, 95. p.
Balogh 2009, 73. p.
Meschendörfer úgy vélte, hogy a századforduló

- szász irodalmi életében a mennyiségi szempontok váltak elsődlegessé, ezért „minőségi forradalmat” hirdetett. Nyíltan kimondta, hogy a maroknyi százság körében kevés a színvonalas alkotásra képes tehetség, és kritikusabb szemléletmódot követelt meg az írókkal szemben. Úgy vélte, a kultúra valódi fejlődéséhez nem elég a pozitív szándék, ezzel a szemléletmóddal csupán „a dilettantizmus oltalmazásához” lehet eljutni. Franchi 1994, 95. p.
- 7 Balogh 2009, 71–72. p.
- 8 A folyóiratban többek között Ady Endre, Arany János, Molnár Ferenc, Kosztolányi Dezső és Juhász Gyula művei is megjelentek fordításban. Szász 1986, 410. p.
- 9 Balogh 2009, 76. p.
- 10 Vö. Balogh 2009, 79. p. Cinzia Franchi megfogalmazásában Meschendorfer munkásságát ebben az időszakban már „a közelítő vég érzése, az elkerülhetetlen hanyatlás tudata hatotta át.” Franchi 1994, 96. p.
- 11 Klingsor a középkori német irodalom egyik mitikus alakja, aki a különböző művekben varázslóként, jósként és költőként is megjelenik. A folyóirat címe azért is volt különösen találó, mert Klingsor a történetek szerint Magyarországról származott.
- 12 A kiadó a mű első – 1933-as – magyar fordításának előszavában a sajátos címválasztást az eredeti cím „lefördíthatatlan” voltával indokolja meg. Véleményem szerint a változtatás inkább azzal magyarázható, hogy a *Die Stadt im Osten* cím sajátosan német nézőpontot jelenít meg abban az értelemben, ahogy ezt Meschendorfer is megfogalmazza: regénye azokról a németekről szól, akik a „kelet kapujában” küzdenek a fennmaradásért. Brassó latin neve tompitani tudta ezt a pángermannak is értelmezhető üzenetet, és a címváltoztatásnak köszönhetően csökkenhetett a könyvvel szembeni ellenzés. Meschendorfer 1933, I. kötet 8. p., ill. I. kötet 164. p.
- 13 Balogh 2009a, 173–174. p.
- 14 Balogh 2009, 68–69. p.
- 15 Balogh 2009, 81–82. p.
- 16 „Ti nők, amint azt Magad is jól tudod, mind ostonbák, de még inkább hiúk vagytok; következőképpen könnyen azt hihetnéd, hogy a szemed, vagy a száad, vagy másvalami Veled kapcsolatos tart engem itt; újfent biztosíthatlak azonban, hogy csak a járásodról van szó, és minden egyébre fűtyülök.” Brassóval kapcsolatban első megjegyzése az utak rossz minőségére vonatkozik, és viszolyog attól, hogy „nyakig merüljön a plebs közé.” Meschendorfer 1978, 6., ill. 10. p.
- 17 Meschendorfer a *Leonóra* és a *Corona* esetében egyaránt él azzal az írói eszközzel, hogy a történetet narráló főhősök lelkiállapotát a városkép leírásának segítségével érzékelteti. A szereplők a falakon belül valóságos szimbiózisba kerülnek a várossal, ami természetéből adódóan kétirányú kapcsolatot: nem csupán Brassó változtatja meg arculatát az őrlődő főhősök hangulatának megfelelően, hanem a lakók személyisége is formálódik ebben az épített és természeti környezetben. Meschendorfer a *Coronában* a várossal ápoltt szoros kapcsolatot a korallok életéhez hasonlítja. Ennek jelentőségéről később még lesz szó. Meschendorfer 1933, II. kötet 132. p.
- 18 Fritz sorsát és pályáját – miképpen arra Cinzia Franchi is rámutat – már a regény első fejezete kijelöli, amikor egy ártatlan gyermekjátékból származó konfliktus során egyszerre veszti el egyenrangú státusát Haralddal szemben, és a reményt arra, hogy Hilde szerelmét elnyerhesse. Bár előmenetelében, magánéletében számos további kudarcélmény jelenik meg, valójában ez a trauma löki a főhóst a partvonalra, a tehetetlen szemlélő szerepébe. Franchi 1994, 104. p.
- 19 A regényben rivalizáló két vezéralak, Hans és Harald származását és jellemét tekintve is jól szimbolizálja azt a választatot, mely a modern kor küszöbén a szászokat választotta. Az előbbi férfi paraszti környezetből érkezik Brassóba, és személyes ambícióit minden tekintetben alárendeli a közösség hagyományainak: a hierarchia és a szokások tisztelete mindennél előbbre való számára, a szászokban azokat a „kemény, szijas munkásokat” látja, akik évszázadokkal korábban telepesként megalapították a várost. Harald a külvilágot reprezentálja, Ausztriából bevándorolt szülők gyermeke, aki személyes felemelkedése, érvényesülése érdekében hajlandó áthágni a közösségi élet szabályait, sőt, jegyese elhagyásával és érdekházzásával erkölceit is levetkőzi. Életpályájukat ugyanazok a jellemvonások alakítják, mint amelyekkel Meschendorfer az egymással hadakozó szász politikai pártok, a konzervatív „feketék” és a radikális „zöldek” esetében felvázol. Az egyik oldalon – Hans – az opportunizmus, a tehetetlenség és a középszerűség jelenik meg, míg a másik oldalon – Harald – az öncélú konfliktuskeresés, a társadalom létét kockáztató vakmerőség és az identitásvesztés veszélyét láthatjuk. A regény végén diadalmaszkodó Hans sem arat valódi győzelmet: az ő világa fenntartható, de korántsem üdvözítő, a férfi személyében elfogadható, de jelleme miatt nagy tettekre mégis alkalmatlan.
- 20 A regényben Fritz is azzal a nézettel azonosul, hogy „a [szász] vért megváltoztatni nem lehet.” Meschendorfer 1933, II. kötet 50. p.
- 21 „Őszi vihar dühöng az erdélyi erdőkben, minden beteg óriást kidönt, ezenként hasadnak el az őserdőben [...] Megvénültem én is. Szemem nem ősméri meg az embereket, akik ott túl a Szentlélek utcai kapun mennek keresztül. A kapuzártsza

- megvénült, és használhatatlan már. Elbúcsúzott már: Történetíró lehettem volna, tudós. Költő lehettem volna, álmodozó és világuató. Boldog ember lehettem volna.” Meschendorfer 1933, II. kötet 163–164. p.
- 22 Példaként lásd: Meschendorfer 1978, 25. p.
- 23 Meschendorfer 1933, I. kötet 177–180. p.
- 24 „Fő-Nagyszebenbe, a Czibin vize mellé a neme-sebb fajta került, mely még a régi hazában tanult úri beszédet és előkelő szokásokat. Segesvárra jőzük hollandusok vetődtek az Alsó-Rajna mellől, akik táncban és búcsúkor tele torokkal kacagnak [...] Maradt még egy csepp Champagne véréből Medgyes leányaiban, s mint a szarka, kapkodnak minden csillogó portéka után. A beszterceiek, a maguk északosabb vidékén, kicsit savanyúra sikerültek [...] Brassó csupa kemény koponyájú és nagy öklü embert vállalt, aki csak azt tudta mondani: igen-igen és nem-nem, és ettől nem tágitott. Leginkább a verekedőket kedvelte és a konokul gyűlölkedőket, mert a napkelet felé és a napnyugat felé vezető nagyút mentén épült, és két hegyszorosot kellett mindenféle pogány népség ellen védelmeznie.” Meschendorfer 1933, I. kötet 34–35. p.
- 25 „Novembertől májusig tart Brassóban a tél, májustól novemberig a nyár meg az ősz. A nyár borzasztó meleg, a tél pedig rettenetesen hideg. Aki a meleget szereti, félve át szibériai kinokat szenved itt, aki meg a hideget kedveli, csaknem megőrül a nyári hőségtől. [...] A világ leg-idegesebb klímája. Következésképp a brassóiak a legkövetkezetlenebb, legindulatosabb embe-erek, rendkívül ingerlékenyek és muzikálisak...” Meschendorfer 1978, 12–13. p.
- 26 Balogh 2009, 81–82. p.
- 27 „Fejszével és késsel vergődtek keresztül átkozott hegyeken, nyomultak lápokba és ezerestendős őserdőbe. Furcsa hangok süvöltöztek fülük kö-rül, áramló népeken vágták magukat keresztül, sodró folyóvizeken emelték által nehéz, nagy kerekű szekereiket. Jeges hegyszakadékok szikláit és barlangjait kutatták át, és bányákat nyitottak. [...] Ahol megpihentek, sarjadó városok bölcsője maradt minden folyó mellett...” A szász–magyar hagyományos szembenállás véleményem szerint abból is adódott, hogy – miként ezt az idézet is mutatja – e nemzetiség magyarországi letelepe-désére mint *honfoglalásra*, önálló területszerzésre tekintett, miközben a magyar történelemszemlélet meghívásukra helyezte – és helyezi – a hangsúlyt. A szászok nem adományként tekintettek új otthonukra, ezért elutasították a magyar szupremáciát. Meschendorfer 1933, I. kötet 33. p.
- 28 „A föld szeretete sok mindent megmagyarázhat, de nem mindent. Ez a szeretet bizonyára páro-sult azzal az alkotni akarással, mely az egé-szen akar alakítani, formálni és építeni, még ha az csupán egy néptöredék is, mint a szá-szok. [...] A dicsőségvágy nálunk, Brassóban már sok embert tönkretett.” Meschendorfer 1933, I. kötet 118. p.
- 29 „Hogy nemzetünk még kasztokban él, amelye-ket egykönnyen nem lehet áttörni, azt helyesnek és igazságosnak tartotta. Berendezettségnek és alárendeltségnek lennie kell, hogy az összesség virágozhassék. [...] A bátya [akit a nagyszü-lőknek volt pénze kitaníttatni, ellentétben a főhős édesapjával] egy osztállyal magasabbra jutott, és ezt feltétlenül el kellett ösmernünk.” Meschendorfer 1933, I. kötet 44–45. p.
- 30 „Gyönyörű az, ha szülők egymást kiegészítik, de jaj a fiúnak, aki mindkettőjük véré-t össze nem keveredve hordozza magában!” Meschendorfer 1933, I. kötet 177. p.
- 31 Példaként lásd: Meschendorfer 1978, 16. p.
- 32 „Félelmetessé vált most már számomra ez a város. Naponta hallok egy-egy halálesetről, öngyilkosságról, vagy szerencsétlenségről; ha két hétig állandó a forróság, valaki biztos meg-őrül.” Meschendorfer 1978, 96. p.
- 33 Valójában Meschendorfer szászokról alkotott képe pontosan az ellentéte annak, amit Szemlér Ferenc a *Nyugatban* közölt 1932-es recenziójá-ban láttatni akart: a regény nem a maroknyi nemzeti kisebbség erejét, önfenntartó képessé-gét és „fényes elszigeteltségét” mutatja meg a világ számára, hanem a reménytelen, elnyújtott agóniát. Persze, érthető, hogy Szemlér miért akart pozitív üzenetet társítani a *Coronához*, minden bizonnyal optimizmust akart ébreszteni a trianoni Magyarország közvéleményében a határon túlra szakadt nemzetrészek sorsát illetően. Szemlér 1932, 464–465. p.
- 34 Meschendorfer 1978, 28–30. p.
- 35 Franchi 1994, 105–106. p.
- 36 Az 1933-as magyar kiadásban egy lábjegyzet figyelmezteti az olvasót, hogy a következő ol-dalakon a magyar nép és a dualizmuskori mag-yar kormányzat kedvezőtlen színben jelenik meg. A kiadó *Erdélyi Szépműves Céh* igencsak aggodott a *Corona* magyarországi fogadtatása miatt, mivel egy külön utószóban is fontos-nak látta kiemelni, hogy Meschendorfer „nem ment[es] túlzásoktól és tévedésektől, amikor a magyar múltat ítéli meg.” Meschendorfer 1933, II. kötet 90. p., ill. II. kötet 165. p.
- 37 A szászok nemzeti gyűlése a regényben végül is azt a pragmatikus döntést hozza meg, hogy az „arany középúton” fognak járni: a „zöldek” által kitűzött autonóm célokat a „feketé” óvatos politikájával küzdenek majd. Ez az elha-tározás ugyanakkor holt betű marad, a szászság életkörülményeinek később bemutatott a magyar kisebbségpolitika enyhülésének és nem a – gya-korlatban kevésbé megnyilvánuló – módosuló

- éredkvényesítési taktikának lesz köszönhető. Meschendorfer 1933, II. kötet, 96. p.
- 38 Ugyancsak a magyar államhatalom és nem a magyar „átlagpolgár” jelenik meg a *Corona* azon jelenetében, amikor Fritz a nemzetiségi politika elleni küzdelem jegyében összehívott *Sachsentag* ülésére utazik Nagyszebenbe. A főhős a vonaton találkozik egy bizonyos „Gróf B.-vel”, aki arról beszél neki, hogy a maroknyi szász nép sorsa az asszimiláció, az önálló identitás elvesztése. A gróf szerint természeti törvény, hogy a magyarság magába fogja olvasztani ezt a nemzetet, amit Meschendorfer irracionális, haszon nélkül való törekvésnek tart. Meschendorfer 1933, II. kötet, 92–94. p.
- 39 Figyelemre méltó, hogy az „enyhülés korszakának” bemutatásakor – nem egyértelmű, hogy Meschendorfer vajon a Bánffy Dezső bukását követő időszakról, vagy pedig Tisza István miniszterelnökségéről beszél -e ilyen kontextusban – az író a magyarokkal szemben is barátságosabban nyilvánul meg. A nemzetállami törekvések kapcsán azt említi meg, hogy a magyar államhatalom kényszeresen próbálja uralmi jelképeit ráerőltetni az országban élő nemzetiségekre, de ez is inkább afféle hóbort, ami a franciák politikájához hasonlatos. „*A magyar ember kellemesen élénk, örökre sustorgó tűzijáték, mint előkelő francia nagybátyja; nem olyan okos, és nem olyan művelt, de becsületesebb, kevésbé kiélt, naivabb és egészen gyerekes, ha fixa ideálját érintik: a veres-fehér-zöld globust.*” Meschendorfer 1933, II. kötet 155. p.
- 40 „*De együtt élünk még több románnal. Falvaink széléről lassan, de magabiztosan a piac térre nyomulnak be, még puliszkán és sajton élnek,* meggondolás nélkül szaporítják gyerekeiket, olcsó munkaerejükkel leszorítják az elkényeztetett szászokat és magyarokat. Meddig? Ortodox egyházuk védőfalként keríti őket, nem tudjuk, pópáik mit gondolnak, csak azt tudjuk róluk, hogy titokzatos tömeg, mely a gyújtó szikrát várja csak.” Az író által megfogalmazott sztereotip kép a zárt világban élő, „ugrásra kész” románokról egybecseng a dualizmus kori magyar politikai elit féltelmeivel. Meschendorfer 1933, II. kötet 155–156. p.
- 41 „*Ha a román lovasoknak sikerülne a belső városba hatolniok és a régi szász tanácsházat háromszor megkerülniök – a város az övék.*” Meschendorfer 1933, II. kötet 86–88. p.
- 42 Egyedül a *Leonóra* egyik első fejezetében derül ki a szerző – pontosabban Dr. Svend – leírásából, hogy Brassó soknemzetiségű város, ahol a magyarok a *hatalmat*, a románok az *erőt*, a szászok pedig a *hagyományt* képviselik. Meschendorfer 1978, 11. p.
- 43 Meschendorfer a *Corona* utolsó fejezetében radikálisan fogalmaz: akik vegyes házasságra lépnek, renegáttá válnak, „*akiket az Úristen az ítélet napján még egyszer fog agyonütni*”; ezt a bekezdést a regény második, 1983-as kiadásából a szerkesztők már cenzúrázták. Ugyanilyen szigorúan fogalmaz – Fritz nevében – az egyik országgyűlési képviselő kapcsán, aki a regényben kormánybiztságot fogad el a magyar államtól. „*Ezzel dr. Zack meg is halt. Nevét a szász névsorokból kitörülték.*” Meschendorfer 1933, II. kötet 163. p., ill. II. kötet 105. p.

Vitéz Szügyi Zoltán a Don-kanyarban Az előkerült frontnapló (részletek)

A legendás híru Szent László hadosztály parancsnokáról, Vitéz Szügyi Zoltánról (Huszt, 1896 – Budapest, 1967) talán kevesen tudják, hogy megjárta a Don-kanyart, sőt a januári áttörés idején részt vett az utóvédharcokban, azok irányításában. Az viszont még kevésbé ismert, hogy Szügyi vezérezredesnek készült egy hadinaplója is az ott átéltekről, amely az egyik legrészletesebb ilyen jellegű kordokumentum, ami készítését követően majd 70 évvel később került elő. A Szent László hadosztály tisztjeinek bírósági ügyeit kutattam (Valóság, 2016/10.) az Állambiztonsági Levéltárban, amikor váratlanul kezembe került a mondott irat, annak írógéppel átir és fénymásolt változata. A napló a periratok között volt, nyilván a koncepciók per előkészítéséhez akarták fölhasználni, nem sok sikerrel, hiszen Szügyi Zoltán ellen semmilyen konkrét bizonyítékot, háborús bűncelekményt nem tudtak felmutatni. Mégis elítélték életfogytiglanira, amiből 8 évet ült le és 1956-ban kegyelemmel szabadult, persze „feltételesen”. Egyszerűen a kommunisták féltek tőle, féltek a profi katonától, és féltek mindattól, amit ő eszmeiségben és jellemében képviselt. Először észre se vettem, mi került a kezembe, csak a jegyzetelés során jutott eszembe, hogy ezzel a naplóval a Hadtörténelmi Levéltár és Irattár (HMI) anyagában nem találkoztam. Miután ellenőriztem gyanúmat, bizonyossá vált, hogy előkerült Szügyi Zoltán évtizedekig lappangó orosz harctéri naplója. Igen terjedelmes, közel negyvenoldalas írásműről van szó, és aki kicsit ismeri a vezérmagy elszánt tisztit, és „fanatikusan magyar” mentalitását, az gondolhatja, hogy rendkívül érdekes írásról van szó.

A Szügyi-napló akkori megnevezéssel: Harctudósítás, ugyancsak eltér a később, 1945 után, a kommunista diktatúrában készült visszaemlékezések borongós, szánombánom vagy éppen siránkozó hangvételétől. Természetesen, a „szánombánom” hangulat alapvetően a szovjet megszállásnak volt köszönhető, hiszen senkinek sem hiányzott a rendőrségi végzés. De ez a mű hangvételében eltér a többi magyar katonatiszt még az események idején készült naplójától is, mert Szügyi nemcsak parancsot teljesített a visszavonulás embert próbáló időszakában, de kért, követelt, amikor úgy látta, hogy emberi, katonai hiányossággal találkozik, és ennek írásában is hangot adott.

Szügyi naplóformában vezetett Harctudósításában beszámolt arról, ami 1943 elején a szovjet frontáttörést követően a 43. gyalogezreddel és a Szügyi-csoporttal történt. Szügyi Zoltán naplója egy magasabb rangú tiszt, egy ezredparancsnok szemléletében napról napra történő bontásban mutatja be a visszavonulni kényszerült ezredének, és egyben a magyar 2. hadsereg legdélebbi részeinek küzdelmeit. A „Harctudósítás” pontosan ismerteti az ellenség és a mostoha időjárás kiváltotta nehézségeket, amelyekkel a magyar katonáknak szembe kellett nézniük 1943. január–február hónapokban, egyben kemény kritikát fogalmaz meg a magyar tisztikar morális gyengeségével kapcsolatban. Szügyi eleinte a 43. ezredével visszaverte a kisebb szovjet támadásokat, majd parancsra visszavonult, ennek során az összegyűjtött alakulatöredékekből Novij Oszkolban egy új ezredet állítottak fel. Ez a harccsoport („Szügyi ezred”) a Vargyassy-csoport keretében részt vett a város körüli védelem megszervezésében és példát mutatott arra, hogyan kell a felbomlott alakulatokat megállítani és a védelmet újrászervezni.

A dokumentum szkennelt másolata megtalálható a budapesti Állambiztonsági Levéltárban a 3.1.9. - V-122262/1. jelzet és csatlakozó részek a 3.1.9. - V-122262. jelzet alatt. Ugyanakkor a Hadilevéltárban a magyar 2. hadsereg iratai, azon belül a

VII. hadtest anyagai között nem volt megtalálható. Valószínű, hogy a Szügyi ellen indított koncepciós bírósági per idején kiemelték onnan, de nem küldték vissza. A hiányt utóbb dr. Bonhardt Attila, a HMI korábbi igazgatója pótolta.

Szügyi Zoltán alezredes 1941-ben irodai munkát végzett, amely nem igazán felelt meg az egykori rohamosztagosnak, ezért amikor Bertalan Árpád halálával megüresedett a pápai ejtőernyősök parancsnoki helye, azt megpályázta és 1941. október 1-jével ki is nevezték oda. Szügyi egyetlen nap alatt négy ejtőernyős ugrást teljesített 45 évesen, hogy az „eje” kitűzött viselhesse, és amely tett mindmáig páratlan sportteljesítménynek számít. A rátarti, elit státuszukra méltán érzékeny pápaiak benne megtalálták Bertalan méltó utódját. Szügyi fontosnak tartotta, hogy tisztjei és az altisztek frontszolgálatot lássanak el, de ezt az elvárást magával szemben is érvényesítette, így került ki 1942 októberében a 43. gyalogezredhez. Szügyit 1942. november 1-jével ezredessé nevezték ki. A 43. gyalogezred parancsnokságát november 15-ével vette át, és hadműveleti területen tartózkodott 1943. február 13-áig, ez a napló utolsó dátuma, február 18-án már Pápán volt. A Szügyi-csoport állománya 1943. február 5-én 33 tiszt, 725 főnyi legénység volt.¹

Vitéz Szügyi Zoltán személyében egy vezérkari tudással és szemlélettel rendelkező csapatot került az orosz frontra, aki egy szélesebb látókörű katonateoretikus (talán nem túlzás így nevezni) képességével bírt. Szügyi fölismerte a magyar vezérkar hibáit, tudta és gyakorlatban ki is próbálta, hogy milyen elvek alapján kellene a honvédséget átnevelni a nagyobb harcok érdekében. Mint fogalmazott: „Katonai pályafutásom alatt a régi magyar katonai erények felújításáért dolgoztam, kidolgoztam azokat a kiképzési elveket, amelyekkel ennek felújítása elérhető, s mely a magyar katonai lelkületének a legjobban megfelel. Már csapattiszt koromban kipróbáltam azokat a módszereket, nevelési elveket, amelyek a magyar legénységet egybeforrasztják a magyar tisztjeivel s megszüntethető az az óriási szakadék, mely elválasztotta a legénységet tisztjeitől. Ez a szakadék éppen azért keletkezett, mert a zömében germán származású tisztikar sohasem volt képes a magyar legénység lelkéhez férközni.”² Szügyi tehát azért is a kérte kinevezését az ejtőernyős fegyveremhez, mert példát mutatni saját csapatszervezési elképzeléseinek hatékonyságáról.³ Ugyanakkor a Don-kanyarban történtek Szügyiből éles és elítélő reakciókat váltottak ki a hadsereg magatartásának egészét illetően. Egy öntudatos és harcos szemléletű tiszt számára kétszeresen is fájdalmas volt látni a pánik hatása alatt fegyverét eldobó magyar katonatömeget, miközben ő maga is pontosan ismerte az elégtelen feltételeket.

Szügyi úgy ítélte meg, hogy az általa az „eje” ezrednél alkalmazott „magyar” kiképzéssel „még a hiányos felszerelés mellett is meg tudta volna menteni a 2. magyar hadsereget, mert a szellem és belső fegyelem folytán a visszavonulás veszteség nélkül végre lett volna hajtható.”⁴ Ez talán túlzás, hiszen az anyagi-technikai fölényű szovjetek is győzni akartak. Tény mindenestre, hogy a magyar királyi 2. hadsereg a szovjet támadás hatására felemás módon viselkedett, sokan a végsőkig kitartottak, mások viszont pánik hatása alá kerültek. A magyar 2. hadsereg parancsnoka, Jány Gusztáv a németek időhúzása miatt sem rendelte el időben a visszavonulást, így a magyar alakulatokból utóvédek lettek és ez katasztrófát okozott. Az utóbbi évtizedek kutatása bebizonyította, hogy a magyar katonai alakulatok tartottak ki a legtovább a Don-vonalon, amikor az olasz és a német egységek már hátravonultak.⁵ A visszavonulás során a honvédeket sokszor már nem is a pánik, de a fogságba eséstől és a megtorlástól való kettős félelem hatotta át.⁶ Szügyit leginkább mégis az idegesítette föl, hogy azok az alakulatok, amelyek pánikszerűen visszahátráltak, többnyire nem is akarták, hogy újraszervezzék őket és újra harcoljanak, hanem

minél távolabb akartak kerülni az ellenségtől. Szügyi a Népbíróság előtt, igaz a Szent László hadosztálybeli időkre vonatkozóan, de így fogalmazott: „... azok közé a magyar katonák közé tartóznak éreztem magamat, akik lehetetlent nem ismernek, ha a magyarság életbevágó érdekeiről van szó.”⁷ Mint életrajzából tudható, már a Don-kanyarban is ezzel a szemlélettel rendelkezett, és a maga hatáskörében mindent meg is tett, hogy érvényt szerezzen elveinek, egyben a magyar katonai becsületet is megmentse, helyreállítsa.

A miskolci VII. hadtest ezredei fölött az irányítást január 19-én a IV. hadtestparancsnok vette át a Budennij körüli védelem hatékonysága érdekében. A 43. ezred ezzel a 19. könnyű hadosztálytól átkerült a 23. könnyű hadosztály Vargyassy vezérőrnagy alárendeltségébe. Az alakulatoknak Novi Oszkolba kellett eljutniuk.⁸ Szügyi a 43. gyalogezred irattárát – a napló kivételével – január 18-án elégette, mivel a visszavonulás során még a legszükségesebb fegyvereket, lőszert, ellátmányt sem volt könnyű biztosítani. Erre azért is lehetett szükség, mivel az ezred gyakori Don-vállalkozásai során jelentős veszteségeket okozott a szovjet erőknek, és az ezredparancsnok nem akarhatta, ha a vállalkozásokban résztvevők, még élő katonák névsora az ellenség kezébe kerülhessen.

A napló több helyen olvashatatlanul elmosódott részt tartalmaz, általában egy-egy szót, de olykor mondatrészek is nem, vagy nehezen beazonosíthatók. A napló a szkennelés során fordított sorrendben került digitalizálásra, többnyire összekeveredve voltak a napok bejegyzései, szinte hátulról kellett előrehaladni, volt, hogy másik anyagból kerültek elő oldalak, ezek a tényezők igen megnehezítették a feldolgozást, mert folyton keresgélni kellett egy adott oldal folytatását. Célszerűbbnek tűnt nem az eredeti oldalszámokat feltüntetni, hanem az adatfeldolgozás során kapott számozást. Az oldalak összekeveredése miatt, az oldalszámok is időnként követhetetlenek, de mivel a napló több példányban is megmaradt, azokat helyenként mégis ki lehetett teljessé egészíteni. A harccselekményeket összefoglalóan leíró naplót annak írója formailag két részre osztotta („A” és „B”), mivel az első „A” részben a 43. gyalogezred még a 19. könnyű hadosztály alárendeltségében volt. Különösen figyelemre méltó Szügyi Zoltánnak az új ezred felállításakor (1943. január 25-én), az alakulat előtt elmondott beszéde, annak erőteljes eszméisege, mely a magyar katonai becsület megmentését célozta, amely viszont a naplóba nem került bele. Viszont a napló toldalékának tekinthetők olyan részek, mint a 19. könnyű hadosztály katonáinak orvosi jelentése, valamint a Szügyi által a 2. magyar hadsereg összeomlásának okait felsoroló tényezők. Ezek:

1. A gyalogságnál túltengő nemzetiségiek.
2. A komoly páncélelhárító fegyverek elégtelensége; különösen mozgó hernyótalpas páncélvadászok hiánya.
3. Az aránytalan nagy kiterjedésű és mélység nélküli védőállások, melyekben a megszálló leharcolt és kis létszámú zászlóaljok a hosszú hónapok alatt alig pihentetve, testileg és lelkileg kimerültek a terhes állászolgálatban, a nagy kiterjedés okozta megerőltetés a műszaki munkálatokban és állandó bizonytalanságban.
4. Az ellenséges támadás és visszavonulás alatt a tisztikar zömének és részben a magasabb parancsnokságoknak passzivitása, kötelességérzetének és harcos szellemének hiánya.
5. A részleges mozgósítás sajátosságából kifolyó és a legénység nagy többsége előtt nem egészen érthető káros befolyás, mely ama tényből termelődött ki, hogy ők hónapokig harcolni voltak kénytelenek otthonaiktól távol, nehéz viszonyok között hagyva családjukat, lassan tönkremenő üzleteiket, műhelyeiket és földjeiket, míg falubeli ismerősei nagy része, aki a részleges mozgósítás által még érintve nem voltak, otthon gyarapodhatnak és vagyonosodhatnak.⁹

Szügyi részletezte is az okokat. Elsőrendű problémának tartotta, hogy a veszteségek miatt a legénység pótlása nagyrészt a visszacsatolt országrészek nemzetiségeiből került ki (ruszin és román), amely végül 60%-ot tett ki.¹⁰ Mert mint írta: „A Don-vállalkozások sikerének titka ugyanis az volt, hogy azokat mindig önként vállalkozó, magyar nemzetiségű legénység hajtotta végre.”¹¹ Ennek megfelelően a veszteségek is inkább őket érték. Második nagy problémának az elégtelen minőségű-súlyú páncélelhárítást nevezte meg. Az anyagi-műszaki nehézségeken túl viszont a legnagyobb bajnak a hadseregben uralkodó gyenge szellemiséget tartotta, pontosabban azt, hogy a tisztikar az első nagyobb ellenséges siker hatása alatt megfutott, ahelyett, hogy hátrébb újraszervezték volna a kötelékeiket. Többnyire nem így történt. És nem csak az alantas tisztikar gyenge moralitását emelte ki, de a magasabb parancsnokok (a vezérkari tisztek) magatartását is kifogásolta, akik nem voltak jelen az egységek visszavonulásának irányításánál, ahogy ez az előző világháborúban valóban megtörtént. Kiemelte viszont Jány Gusztáv hadseregpapancsnokot, aki „a legveszélyesebb helyeken Alekszejevkanál, Ilinkánál és Bugyennijnál” mutatott példát, ami a csapatokra nézve is kedvező hatású volt, ha a helyzeten nem is változtathatott.¹² Hogy ez a gyenge morál miért alakult így, az több tényező együttes hatásának tudható be, mint a nagy távolság az otthontól, az otthon erkölcsi támogatásának hiánya, a rossz seregszervezési módszerek és a javíthatatlan frontkörülmények, elégtelen ellátás stb.

Szügyi Harctudósítása szerint több alkalommal (január 15-ei, és 22-ei bejegyzések) is előfordult, hogy a szétesett, de fölfogott csapatok néhány órával később egyszerűen tovább menekültek, vagyis a csapatok rendezése az adott körülmények között gyakran lehetetlennek látszott.¹³ Mint a VII. hadtest naplója is megállapította: „A visszaözlők akkor sem állnak meg, ha lelövik őket.”¹⁴ A visszaözlők által alkalmanként elkövetett fosztogatások és bajtársiatlan viselkedés (sebesültek hátrahagyása) stb., úgy gondoljuk, joggal váltotta ki a tisztikar egy részének rosszallását, ha ezt az egész magyar 2. hadsereg nem is lehetett vonatkoztatni és inkább az egyéni helyállásra vannak példák.

Az 1943. január 12-én az urivi, majd a scsucseji hídfőkből meginduló szovjet offenzíva áttörte a Don-mentén álló magyar 2. hadsereg arcvonalát, és ezzel felborította a gyenge lábakon álló védelmet. A frontvonalban álló „könnyű” (két ezredből álló) hadosztályok többsége rövid, néhány napos kemény ellenállás után visszavonulni voltak kénytelenek az egyenlőtlen küzdelemből, amely viszont több helyen visszaözléssé fajult. A merev arcvonalvédelem áttörése miatt a magyar csapatok számára a német magasabb parancsnokság (Heeresgruppe B, illetve Hitler) taktikázása miatt csak későn, január 17-én lehetett elrendelni az általános visszavonulást. A vereséget elszenvedett alakulatokat a Dontól 100 km-re, Novij Oszkolig kellett visszavonni, hogy ott rendezni tudják őket. A több tízezer katona visszavonulásának biztosítása érdekében a még harcképes csapatoknak utóvédharcokat kellett folytatniuk. Az egyik ilyen ezred a 43. gyalogezred volt, amely ikerezredével, a 13.-kal a 19. könnyű hadosztályhoz tartozott, és a miskolci VII. hadtest alárendeltségében állt. A bekövetkezett szovjet támadás miatt Szügyinek a szétszóró csapatrészek rendezése közben a Marki körvédelmét is szerveznie kellett. Ezzel kapcsolatban a VII. hadtest Harctudósítása megállapítja: „Január 15. A Szügyi csoport kemény ellenállása, a Jevdakovo-i reteszállás megszállása és a Kolibelka-nál körülrárt védők harca és kitartása meghiúsította az oroszok előretörését a Marki völgyben. Ezzel a hadtest biztosította a Cramer hadtest térbeli csoportosítását a I. 16-i támadáshoz.”¹⁵ Mivel a Cramer-hadtest¹⁶ támadása nem volt eredményes, a Marki körüli utóvédharcok értelmetlenné váltak és meg kellett kezdeni a visszavonulást Filipybe. Szügyi az utóvédharcok alatt több alkalommal is találkozik nála magasabb rangú személyekkel, mint Legeza János¹⁷ vagy Cramer hadtestparancsnokokkal, utóbbival először január 15-én,

és Horváth Ferenc vezérőrnaggyal.¹⁸ Ekkor hiába javasolta Cramernek, hogy a készülő támadást célszerűbben hajtsa végre, a nagyobb szovjet csoportosítás helyett inkább a már áttört részek ellen, de a német altábornagy a kapott parancsot merev módon hajtotta végre, nem is ért el megfelelő eredményt. Szügyi mint a viszonyokat jobban ismerő harctéri parancsnok nyilván jobban átlátta, hogy mit lehet még tenni, mint az éppen csak beérkező Cramer.

Szügyi tehát Marki körül határozottan kézben tartotta az őalá rendelődött, visszahát-ráló alakulatokat is, és külön harccsoportot alakítva folytatta a harcot, sikeres ellentámadásokat indított a szovjetek föltartóztatása érdekében. A gyorsan mozgó szovjet támadóékek átkarolási szándékát viszont lehetetlen volt sokáig elhárítani, ezért január 17-én Marki védelme is felborult. Szügyi csoportjával kénytelen előbb délre, Jugyinóba kitérni, majd onnan Kondencovóba menni és onnan megkezdeni a visszavonulást. Szügyi január 18-án oszlopával Kondencovót elhagyva a rosszosi úton, Goncsarovka közelében átélte, amikor szovjet harckocsik¹⁹ beérték és megtámadták menetoszlopát, melyben körülbelül kétezer, fegyverrel alig rendelkező katona és ötven jármű volt. A támadás és a kitört pánik közepette, mintegy száz főt maga köré szervezve, harccal, gyalogosan verekedte ki magát az ellenséges bekerítésekben.

A naplót olvasva egy olyan magyar tiszt karaktere bontakozik ki, akinek olykor túlzásnak tűnő elvárásait, követeléseit az általa irányított Szent László elit hadosztálynak az átlagot messze fölülmúló haditettei fogják visszaigazolni. A számtalan kisebb érdekes megfigyelése mellett talán a legnagyobb értéke ennek a frontvonalban, szinte állandó mozgásban készült Harctudósításnak, hogy egy olyan csapattiszt megfigyeléseit rögzíti, aki a lehetetlen viszonyok között is igyekezett megmenteni, megőrizni a magyar katonai becsületet. Ez nem volt könnyű feladat, hiszen a demoralizálódott, átfagyott és éhező, fegyverét elhajító katonákat kellett újra szervezett erővé formálni. Szügyi „legmegrendítőbb tapasztalata” volt az újjászervezések során, hogy a tisztek „a sorakoztatásoknál felszólításra nem álltak elő, hanem a fegyver nélküliek csoportjában állottak, hogy tovább menekülhessenek.”²⁰ Ezek a tisztek már a rangjelzésüket is levágták, annyira féltek a fogságba eséstől, vagy, hogy újra támadást kell vezetniük. Ilyen körülmények között találkozik Szügyi ezredének I. zászlóaljával (43/I.), és annak megmaradt tisztjeivel, akiket a megfutamodó legénység magával ragadott. Mint írta: „A zászlóalj tisztjeit – a kik a Don vállalkozásokban a magyar virtus és hősiesség csodálatos példáit szolgáltatották – válogatatlan szavakkal a sárga földig lehordtam.”²¹ Vagyis a fogságba esési pánik annyira erős volt az első napokban, hogy még a kipróbált tisztek sem tudták azt elfojtani, ők is a hatása alá kerültek. Szügyi nyilvánvalóan látta, értette a körülményeket, de nem tehetett másként, hiszen katonáit továbbra is vezetni kellett. A Don-kanyarban még érthető és szükséges szigorúsága azonban a hátszországban is megmaradt, amelyet az eseményeket túlélőkkel szemben alkalmazva mégis túlzásnak tarthatunk.²²

Vitéz Szügyi Zoltán azon harctéri parancsnokok közé tartozott, aki nem akart beletörődni az ellenség katonai fölénye kiváltotta összeomlás tényébe, az általános letargiába és „pánikolás”-ba, hanem ő is lehetőség szerint megállította, és újrászervezte a szétvert csapatrészeket. A VII. hadtest ezredei fölött az irányítást január 19-én a IV. hadtestparancsnok vette át a Bugyennij körüli védelem hatékonysága érdekében, így a 43. ezred maradványa a Vargyassy vezérőrnagy vezette 23. könnyű hadosztály alárendeltségébe került. Az alakulatoknak Novij Oszkolba kellett eljutniuk.²³ Szügyi megtépázott csoportjával január 22-én ért ide, ahol Legeza János hadtestparancsnok megbízta a város „közvetlen” védelmének megszervezésével, amit az ezredes a tőle elvárható alapossággal hajtott végre. Szügyi január 25-én körülbelül 22 különböző alakulatból

megalakítja harccsoportját, a „Szügyi ezredet”. Az új ezred megalakuláskor beszédet mondott, melyben mindenkit emlékeztetett az egyéni felelősségre, a rend és a fegyelem megtartására, és az ellenséges győzelem okozta veszélyes következményre, amely a kárpáti magyar határokat érheti. Mint fogalmazott: „Ez a veszély még elhárítható, de csak úgy, ha beismerjük, hogy vereségünk okozói elsősorban mi magunk vagyunk. A magyar hadsereget alárendelt orosz erők verték meg, azért mert a magyar hadsereg tagjai elvesztették szívüket és megfélemltek katonai esküjükről, legszembetűnőbb kötelességükről... sokszor 1-2 orosz járőr megjelenésekor elhánták fegyvereiket, elhagyták parancsnokait és fejvesztett futással menekültek, prédául otthagya az ellenségnek óriási értéket képviselő hadianyagunkat és felszerelésünket. Pedig az ellenség nem is volt olyan félelmetes, mint azt a lelket vesztett menekülők gondolták, ott ahol lelkes, katonai kötelességüket teljesítő kis csoportok szembefordultak az ellenséggel, mindenütt megtorpant az ellenség, sőt a legtöbb helyen azonnal meg is adták magukat.”²⁴ Ez utóbbi állításra a naplóban is felmutat ugyan több példát²⁵, de ő is tudta, hogy ezek a haditettek csak a csapatokat felőrlő veszteségekkel lehetségesek, vagyis időlegesek. Szügyi véleménye és szemlélete akkor is lényeges, ha tudjuk, az „alárendeltnek” mondott szovjet erők felszerelése, szervezettsége és motivációja magasban a magyar csapatok fölött volt.²⁶ A Szügyi-féle új ezred felállításával (január 25.) egyidejűleg az ezredet kivonták Novij Oszkolból, ezt követően a város védelmében rendkívül nehéz, veszteségteljes utóvédharcokat folytatott harccsoportjával Kiszjeljevka-Mihajlovka térségében (január 27. – február 5.).

A Szügyi-harccsoport a 23. könnyű hadosztály kötelékéből február 5-én lépett ki, ez alkalomból Vargyassy Gyula²⁷ hadosztályparancsnoki parancssal ismerte el a csoport teljesítményét. „A harccsoport hatalmas nehézségek, – emberfeletti teljesítményt követelő téli menetek, szakadatlan utóvédharcok, a legzordabb időjárás, hiányos felfegyverzés – ellenére a magyar katonai hagyományokhoz illő módon, minden reá rótt feladatot megoldva, vitézül és keményen harcolt. E bátor helytállással itt is becsületté tette a honvéd nevet. A Mihajlovka-i harcok példaként fognak világitani. Az az óriási erőfeszítés, amit itt a magyar csapatok tettek, a történelem. A harccsoport minden honvéde azzal a felemelő érzéssel térhet vissza, hogy megette kötelességét.”²⁸ Novij Oszkolt az ellenség gyakorlatilag körbezárta, a gyűrűt 1943. február 5-én felnyitották a német–magyar erők a szovjetek minden igyekezete ellenére, és így megkezdődhetett a kivonulás.

Szügyi Zoltán 1943. február 15-én Szumiban búcsúzott el harccsoportjának felsorakozott tisztjeitől, mint Erdélyi Béla százados ezzel kapcsolatban megjegyezte: „Pontban 10.00-kor ért elének Szügyi ezredes úr, a mindannyiunk által elismert parancsnok. Zömök alakja erőt sugárzott, lépései határozottak, tekintete tiszteletet parancsoló.” Szügyi ekkor rövid búcsúbeszédében így fogalmazott: „Tisztjeim! Hadseregünk utóvédharcait az Oszkol folyó völgyében eredményesen befejeztük. A Don menti nagy dráma után két hétig tartó, szünet nélküli, véres küzdelmekben, bátor helytállással, sajnos ezrek halálával, sebeivel újra kifényesedett a honvéd név. A magyar katona erénye, hírneve olyan szép lett, amilyen volt. Súlyos, véres áldozatokkal adóztunk ezekben a harcokban. Hadseregünknek olyan maradékai vagyunk, akiket a doni harcok meggyötörték, mégis, ti és a jövőnkben megrendült bátor katonák önfeláldozással állították meg a túlerőt. Mint parancsnokotok a helytállást nektek, minden tisztnek és katonámnak köszönöm!”²⁹ Szügyi Zoltán Novij Oszkol védelme idején több alkalommal honvédek felkoncolására adott parancsot, amire az adott körülmények, a rend gyors helyreállítása érdekében szükség lehetett.³⁰ Ezzel együtt Erdélyi hadnagy, akit pedig kis híján hadbíróvá állított, érdekes megállapítást tett: „Főként azon rágódtam, hogy erről a főtisztről rosszat még

nem hallottam. Mindenki tiszteli, és bízik benne. Miért nem veszi kézbe a hatalmat? Akik megmaradtunk a hadseregből, mellé állnánk. Kiáltványban kellene felhívni a századokat, sorakozzunk fel a vezérlése alá!”³¹

A miskolci 43. gyalogezred védőkörletnek kiterjedése 13 km volt a Don-mentén. A védelmi szakasz egy meredekebb, helyenként sziklás folyóparton húzódott, amelyet harcokcsival nem lehet leküzdeni. Az ezred feladata a védőkörletnek minden ellenséges támadással szembeni megtartása volt, amely és a védőállásban való szolgálat a rajlétszámok folyamatos csökkenése miatt egyre nehezebb lett. Szügyi a napló elején felvázolta a saját és a velük szemközti csapatok helyzetét, alakulatszámát (a szovjet 219. hadosztály), a Don vállalkozásaik eredményeit és az akkor keletkezett veszteségeket (813 fő), és közli azt is, hogy január 12-e után számítottak egy nagyobb arányú ellenséges támadásra a scsucseji hídfőből. Szügyi az ezredet riadó rajok szerint szervezte meg 4-5 fős golyószórós és 2-3 fős géppisztolyos, vagy géppuskás létszámmal. Helyzetjelentéséből az is kiderül, hogy az ezred védőkörletében 21 löveget helyeztek el, de ebből csak 6 volt páncéltörőnek mondható (német) 50 mm-es, a többi belga 37, és szovjet 45 mm-es („csim-bum”). A 75 mm-es páncéltörő ágyúkkal kapcsolatban elmondja, hogy azok „a hadosztály páncéltörő ágyú századában voltak egyesítve és csak az ellenséges támadás súlyterületére volt tervezve bevetésük, a hadosztály tartalékot képező német páncéltörő vadász századdal együtt.”³² Részletek a dokumentumból:

Harctudósítás, a 19. könnyű hadosztály kötelékében küzdő 43. gyalogezred 1943. I. 14-től 19-ig, majd a 23. könnyű hadosztályparancsnokság alárendeltségében a 2. magyar hadsereg visszavonuló részeiből alakított Szügyi-csoport 1943. I. 20-tól II. 11-ig tartó utóvéd harcairól.

1943. I. 14.

...6h-tól 8h-ig Scsucsej hídfő felől igen erős ellenséges pergőtűz hallatszott... Az Embrió-erdő védőkörletét az ellenség erős aknavető tűz alatt tartotta.

... 9h-kor már jelenti, hogy az ellenség támadása a tüzérség és védőállás nehéz fegyvereinek tüzeiben összeomlott, az ellenség visszafutott az erdőbe. A Marki-völgygel és a D-i alvédő körlettel szemben ellenséges mozgás és tűztevékenység nem volt egész nap.

A nap folyamán a 19. könnyű hadosztálytól csak annyi tájékoztatást kapott az ezred, hogy a 12. könnyű hadosztálynál az ellenség tényérése nagyobb mérvű, mint azt várni lehetett volna, a 13./III. zászlóalj vitéz Felcsiki Gábor őrnagy³³ parancsnoksága alatt Novij Gran-Hresztiki-től ÉK-re reteszállásba rendelte, a Zendy ezredes³⁴ csoportja Jekatyerinovka É-on reteszelt. ...

1943. I. 15.

Az éjjel teljes csendben telt el, ellenséges járőr és tüzérségi tevékenység nélkül. Hideg -42 fok éjjel, nappal -25. -30 fok.

8h körül az ezred alvédő körletparancsnokom jelenti, hogy a 13./I. és 13./III. zászlóalj vonatai Szvobodán, rajta keresztül vonulnak vissza az Ilinkai völgyből.

Gépkocsival személyesen kimentem Szvobodara. 9h körül már a 13./III. zászlóaljból és a 13./II. zászlóaljból /Medlits alezredes³⁵/, is érkeztek visszavonulók és jelentették, hogy az orosz harcokcsik Novij Gran-Hresztiki irányából hátba és oldalba támadták őket és nagy veszteséget okozva, az Ilinka- völgyben Kolibelka felé közelednek. Ugyanekkor az ellenséges gyalogság a Don-on keresztül arcban is támadták őket.

A visszaözlő 13. gyalogezredbelieket Szvobodán felfogtam és összegyűjtöttem. ...

12h-ra gépkocsival Markiba visszaérkeztem harcálláspontomra. 12h után már Petrovszkaja felől egyre nagyobb csoportokban érkeztek a 12. könnyű hadosztály ezreideiből visszaözlők részint fegyverrel, részint fegyver nélkül. Ezeket a nálam jelentkező 12. könnyű hadosztálybeli tiszteket összegyűjtöttem egységekbe, megétkeztettem és elszállásoltam Markiban, mert teljesen össze voltak fagyva, ... Összegyűjtött és elszállásolt 12. könnyű hadosztálybeli egységek másnap reggelre tisztjeikkel együtt eltűntek.

...Kb. 13h-kor érkezett Márkiba vitéz Lóskay ezredes³⁶ és közölte velem, hogy a 19. hadosztályparancsnoka átvette a parancsnokságot a Zendy ezredes csoportja felett és a 23. hadosztálytól rendelkezésre bocsátott kb., 2 zászlóalj és 1 üteggel együtt feladata lesz a ...

Lóskay tájékoztatott arról, hogy holnapi nap folyamán megindul a páncélos hadosztály egységeinek ellentámadása, melyet a német Cramer hadtest részei is támogatnak. Ezt a hírt azonnal közöltem alparancsnokaimmal, kitartásra buzdítva őket. ...

14h körül az ellenség nyomása Kolibelka és Jekatyerinovka felől erősödött. Kolibelka felől kb., 12-16 harcokosi, Jekatyerinovka felől kb., 3 harcokosi közeledett. ...az Ilinka-i völgynél reteszelő 13. gyalogezred erői harcolva (eközben az 50 mm páncéltörő ágyúk 3 orosz harcokosit lőttek ki a ...) részben előkészített reteszállásba jöttek vissza. A Csipkés százados parancsnoksága alatt álló védőkörlet tartalékot Szvobodától D-re rendeltem, alárendelve neki 2 darab 50 mm páncéltörő ágyút, hogy Koski felé reteszeljen. Csipkés százados csoportját eltolódás közben ellenséges harcokosi és gyalogsági támadás érte. Csipkés százados nem vesztette el a fejét, 2 páncéltörő ágyúját tüzelő állásba rendelte, melyek 2 harcokosit azonnal kilőttek, ő pedig századával minden körülményeskedés nélkül rohamra indult. Az ellenséget a váratlan ellentámadás annyira meglepte, hogy foglyok hátrahagyásával hanyatt homlok visszavonult.

14h 30-kor a Szvobodától D-re levő 30.5 mozsárüteg és a 121. messze hordó üteg parancsnokának elrendeltem, hogy a sötétség beállta után lövegeiket vonják ki és Markitól D-re vigyék állásba. A 30.5 cm lövegparancsnoka jelentette, hogy üzemanyaga nincsen, vontatót rosszak, a parancsot végrehajtani nem tudja. Miután lövege már erős gyalogsági tűz alatt feküdt, a löveg felrobbantását rendeltem el. A 121. messze hordó üteg parancsnoka a parancsot végrehajtotta, azonban az oroszok Koskiban éjjel rajtaütöttek menet közben és egy lövege ottmaradt.

16h-kor a 43. gyalogezred sí-századát Marki közvetlen biztosítására rendeltem ki és Marki között lévő gerincre rendeltem. A reteszállást hótlanították, tüzgépeiket beállították, majd figyelő és biztosító őrségek hátrahagyása mellett a gerinc mögött előkészített fűthető fedezékben éjszakáztak.

18h körül a Jekatyerinovka-Koski úton harcálláspontomra érkezett vitéz Pálos Ferenc ezredes³⁷, a 13. gyalogezred törzsével és a 13. gyalogezredek egy részével. Vele érkezett Lészay Ferenc százados³⁸, a 48. gyalogezred parancsnoka teljesen összefagyott állapotban, lázasan. Jelentése szerint Petrovszkaja már elesett, a 12. könnyű hadosztály parancsnoksága általa ismeretlen helyre vonult vissza, őt a német páncélvadászok vágták ki. Jekatyerinovka É-on a Zendy ezredes csoportja még kitart. Lészay századost és tisztjeit megétkeztettem és meleg szobába elhelyeztem, hogy kialudhassák magukat.

Vitéz Pálos ezredessel rendeztük a parancsnoksági viszonyokat. Vitéz Pálos ezredes átvette a parancsnokságot a 13. gyalogezrednek a 43. gyalogezred balszárnyán és Koski közé visszajött részei felett, vitéz Felcsiki őrnagyot bízta meg a parancsnoksággal. A Koski és Marki között levő gerincre rendelt 4 sí-századot vitéz Pálos századosnak rendeltem alá. Vitéz Gáll³⁹ és Medlits alezredek megbíztam a még mindig szivárgó 13. gyalogezredbeliek gyűjtésével és egységekbe való szervezésével, melyeket Marki ÉK-i csücskében vont össze.

1943. I. 16.

Az éjjel aránylag nyugodtan telt el. Harcálláspontomat vitéz Pálos ezredes 13. gyalogezred parancsnoka foglalta el, Marki ÉK kijáratánál. A hideg éjjel -44 fok, nappal -30.

2h-kor jelentkezett harcálláspontomon Molnár Pál őrnagy, aki jelentette, hogy a 23. hadosztálytól 2 század / 54./III. zászlóaljtól / és Szelepcsényi főhadnagy parancsnoksága alatt egy sí század menetben van azzal a parancsal, hogy Markiba érve parancsnokságom alá lépjen. 7h-ra be is érkeztek. Molnár őrnagyot a 2 századdal Marki DK-i kijáratához rendeltem, mint tartalékot ama feladattal, hogy biztosít Koski felé és a Koski völgyből esetleg kibontakozó ellenség támadása esetén ellentámadást hajtson végre. ...

9h körül a Jekatyerinovka-Marki út mentén kb., 400-500 fős 12. könnyű hadosztálybeli vegyes csoport özönlött vissza és jelentette, hogy az ellenség Jekatyerinovkát elfoglalta. Eme úttól kb., 2 km-re NY-ra lévő utón Zendy ezredes csoportjával szintén visszavonulóban. A visszavonulókat tisztjeimmel felfogtam és egységekbe tömörítve Markitól északra a Jekatyerinovkából Markiba vezető utak között előkészített reteszállításba beállítottam. Ettől Ny-ra Lóskay százados a visszavonuló Zendy csoportot és a 23. könnyű hadosztálytól rendelkezésére bocsájtott erőket személyesen és segédtsíjtje, Szilágyi főhadnagy /ő éppen hadiakadémikus/ segítségével helyezte el a reteszállításban. Harcálláspontomra visszaérkezve Lészay ezredest megkértem /rangban idősebb nálam/, hogy vegye át a parancsnokságot a 12. könnyű hadosztálybeli részek felett és fogja össze tisztjeivel a Marki házaiban melegező és már éjjel visszaszívárgott legénységet. Lészay ezredes bár már kialudta magát, úgy nyilatkozott, hogy a lába el van fagyva és betegnek érzi magát. Erre gépkocsira ültem és kimentem a reteszállításba, ahova Jekatyerinovka felől akkor vonult be vitéz Nyáry alezredes⁴⁰ a 12./I. zászlóalj romjaival/ kb., 300 ember/ fedezve a Zendy csoport visszavonulását. Alárendeltem neki a 12. könnyű hadosztálybeliek arcvonalát és őt a megmaradt erőivel mögéjük állítottam, mint tartalékot. Ezután Zendy ezredest kerestem fel, aki személyesen rendezte csoportját a reteszállításban. Közöltem vele a helyzetet és azt, hogy a neki alárendelt 12./I. zászlóaljat hova állítottam be. Egyetértett intézkedéseimmel és igen dicsérte Nyáry alezredest hogy teljesen friss menet zászlóaljával kitűnően harcolt Jekatyerinovkanál.

Védőkörletem tüzéségét /Badits⁴¹ tüzér alezredes/ tüzér osztályparancsnok parancsomra Márkitól D-re úgy vitte tüzelőállításba, hogy É és K felé is hatni tudjon.

10h-kor már a Jekatyerinovka-Marki Ny-i út mentén és a Jekatyerinovka K és Koski K közötti horhosban ellenséges erők és harckocsik közeledését jelentették. Előbbi helyen kb., 1 zászlóalj és 4-5 harckocsi, utóbbi helyen kb., 2 zászlóalj és 12-14 harckocsi közeledett. A védőkörlet tüzésége igen hathatósan késleltette az előregyülekezést, de megakadályozni nem tudta.

11h-ra Markitól É-ra az ellenség a reteszállást kb., 600 m-re megközelítette, a második erősebb ellenséges csoport pedig Koski ... gyülekezett be, 14 harckocsival. Az ellenséges harckocsik közül a zöm t-34-es, kisebb része ismeretlen típus volt. Közben jelentkezett Lóskay ezredesnél egy német páncélvadás századparancsnok és jelentette, hogy Petrovszkjáról vonult vissza, mert a gyalogság otthagya. Lóskay ezredes egy-egy lövegével a Jekatyerinovkából Markiba vezető út lezárására a reteszállításba rendelte, három lövegével pedig Marki K-en a Koski-i völgy lezárására.

11h után jelent meg harcálláspontomon Horváth Ferenc vezérkari ezredes, páncélos hadosztályparancsnok és Cramer német hadtestparancsnok, helyzettájékoztatót kértek úgy tőlem, mint Lóskay ezredes úrtól és közölték, hogy a páncélos hadosztály az általános

helyzetre való tekintettel nem intéz egységes ellentámadást a betört ellenség ellen, hanem csak részeivel korlátozott célú támadást hajt végre az ellenséges élekre. /Lobanovkáról, illetve Verh-Marki-ból a Volcsjéra/. Javasoltam, hogy a páncélos hadosztály, ha már egységes támadást nem hajt végre, ne menjen neki arcban a Volcsjénál levő ellenséges páncélosok zömének, hanem válassza a sokkal hatásosabb irányt Márkiból a Volcsjei zöm hátába, részeivel pedig intézzen támadást a Koskiba gyülekezett ellenséges erőkre és harcokocsikra ÉNY-ről átkarolólag, mert ha ennek az ellenséges csoportnak sikerülne betörnie a Marki völgybe, az egész reteszállás felborul és következményei beláthatatlanok lesznek. Lóskay ezredparancsnok csatlakozott a javaslatához, de Cramer nem fogadta el és az eredeti parancs szerint rendelte el a támadást Horváth ezredes páncélos hadosztályparancsnoknak. Eközben erős Sztálin orgona és tüzérségi tűz feküdt Markin, több ház égett.

Az ellenség támadásának kifejlődését a védőkörlet tüzérsége igen hatásosan késleltette, de szétszórni nem tudta.

14h-ra mindkét Jekatyerinovkába vezető út mentén rohamtávolságra közelítette meg az ellenség a reteszállást ép a 12. könnyű hadosztály részeiből összedetett egységek előtt.

14h 30' körül az ellenség már Marki NY felett tört be a reteszállásba. Eme ellenséget vitéz Nyáry alezredes a 12/I. zászlóaljnak Jekatyerinovkáról visszavonult részeivel, ellentámadással azonnal kiverte.

14h 40' körül a Koskiból Márki É-ra vezető út mentén tört be az ellenség. Itt az ellentámadást Szelepcsényi főhadnagy a 23. könnyű hadosztály sí-századával hajtotta végre, eredményesen. Már-már úgy látszott, hogy a helyzet megszilárdul és az ellenség visszahúzódik. Lóskay ezredes harcálláspontját Lobanovkára helyezte át.

Közben Volcsje irányából igen nagy harci zaj hallatszik, a páncélos hadosztály részeinek támadása folyamatban volt. Egy saját bombázó raj is beavatkozott a Volcsjei támadásba, leszórt bombáiknak robbanása kellemes zene volt füleinknek, de hatásukat tőlünk nem lehetett megfigyelni. Az ottani helyzetről semmi értesítést nem kaptunk.

A távbeszélő összeköttetés már reggel óta minden irányban megszakadt, a rádiók, a befagyott akkumulátorok miatt igen keserves [sic!]. Az É-i alvédő körlet parancsnokával, Tornahy alezredessel⁴² csak tisztí járőrrel tartottam az összeköttetést.

15h körül Studenok felől harcálláspontomra érkezett vitéz Asztalossy vezérőrnagy⁴³, a 19. könnyű hadosztályparancsnok úr, közölte velem, hogy Volcsjeról ... alatt kellett visszavonulnia, s a behavazott utakon Kamenyka... csak ma délben érkezett be a hadosztályparancsnokság részeivel K. Drushnijba, ahol az új harcálláspontja lesz. Tájékozódott a helyzetről, további kitartásra buzdított és visszament Drushnijba. A 19. könnyű hadosztályparancsnok úr a beteg ...Ferenc ezredest és segédtsíjtjét, Csanády Ferenc századost gépkocsival magával vitte.

15h 15' körül harcálláspontomra érkezett Legeza vezérőrnagy, a VII. hadtestparancsnok úr, tájékozódott a helyzetről és tovább ment Lobanovkára Lóskay csapatjához. A hadtest és hadosztályparancsnok urak megjelenése igen megnyugtató volt, de a bekövetkező eseményeket már megállítani nem tudta.

15h 30' körül a Koskiba gyülekezett 16 ellenséges harcokocsi a Koski völgyön keresztül betört Marki völgybe. /A három nappal előbb megkezdett völgylezáró harcokocsi árok csak félig volt kiemelve/ A völgy lezárására rendelt három német páncélvadász és Bacsó százados parancsnoksága alatt levő 3 db 75 mm páncéltörő ágyú/19. könnyű hadosztály páncéltörő század/. 3 db harcokocsit kilőtt, a többi azonban legázolta őket és megállás nélkül a reteszállás hátába Ny felé betört. A betörést azonnal követte az ellenség gyalogság általános támadása.

Molnár Pál⁴⁴ őrnagynak azonnal írásbeli parancsot küldtem, hogy két századával hajtsa végre a megbeszélt ellentámadást. Hogy ennek az elküldött írásbeli parancsnak mi lett a sorsa, kideríthetetlen. Molnár őrnagyot még az éj folyamán súlyos sebesülten megfagyva látták állítólag Studenokban egy ház tővében.

A helyzet pillanatok alatt felborult. A reteszállás jobb szárnyán a 43. gyalogezred sí-százada és Szelepcsényi főhadnagy 23. könnyű hadosztálybeli sí százada körbefogva védekezett és kitartott, ellenben a 12. könnyű hadosztály részeiből reteszállásba vitt kb., egy zászlóaljnyi erő percek alatt világgá futott. Feltartóztatásukra kirendeltem Marki D-i völgybe vitéz Gáll és Medlits alezredeseket (13./I. és II. zászlóaljparancsnok.) egy-egy általuk összeszedett századdal, magam és vitéz Pálos ezredes pisztollyal kényszerítettük az embereket megállásra s újabb reteszállás elfoglalására. Az eredmény az volt, hogy míg az egyik csoportot állásba vittük, a másik már megállított csoport megszökött s a pánikban levő tömeg vitéz Gáll és Medlits alezredesek századait is magával sodorta.

A Marki D-en elhelyezett 43. gyalogezred törzs, közvetlenek és a három zászlóalj vonatának elrendeltem az azonnali visszavonulást Studenokba.

A védőkörlet tüzéségét Badits tüzér alezredes osztályparancsnok javaslatára Gran és Drushnij É vonal mögé vontam vissza.

A még mindig eredeti védőállásában lévő É-i alvédő körlet parancsnoknak, Tornhay alezredesnek tisztí járőrrel küldtem parancsot, hogy a sötétség beálltával gyülekezzen a védőálláson D felé és .... É-on és attól Ny-ra a D-i alvédő körletre támaszkodva... vonja magával vitéz Felcsiki őrnagy parancsnoksága alatt lévő ezredbeli részeket is. Tartson összeköttetést a D-i alvédő körlet parancsnokával, Czike⁴⁵ alezredessel, akinek útján távbeszélőn parancsot kap.

Lóskay alezredes, amint később megtudtam, a Zendy századosát Lobanovkára reteszállásba rendelte, illetve szárnyát bekanyarította.

Harcálláspontomat 20h-tól Jugyino É-ra helyeztem, ahonnan az alvédő körlethez csatlakozó Gyurka⁴⁶ százados a 23. könnyű hadosztályhoz tartozó ... közvetlen távbeszélő vonal nélkül Czike alezredeshez, az alvédő körlet parancsnokhoz.

Drushnijon keresztül jelentettem a helyzetemet Asztalossy vezérőrnagy 19. könnyű hadosztályparancsnok úrnak, aki közölte velem, hogy ő is Jugyinoba érkezik törzsével és onnan keres összeköttetést a ... parancsnoksággal, mert Drushnijból még nincs sehova összeköttetése. Vitéz Pálos ezredes 13. gyalogezred parancsnok részére Studenokot jelölte ki harcálláspontul, s elrendelte, hogy az oda visszavonult és az éj folyamán Tornhay alezredes csoporttól elvont 13. gyalogezredbeli erőkkel Drushnij É-on szervezze meg a védelmet.

20h után érkeztem Jugyinoba, ahonnan távbeszélőn azonnal kapcsolatba léptem D-i alvédő körletem parancsnokával. Jelentette, hogy az É-i védőkörlet csapatainak D-re való gyülekezése folyamatban van, Tornhay alezredes nem látta. A nap folyamán az ... védőkörlet és a hozzá csatlakozó vitéz Felcsiki őrnagy a ...beli erőkkel több harcokocsikkal történő ellenséges támadást vert vissza, ... harcokocsit kilőttek, de azért az ellenség fokozatosan rászorította őket a 191. magaslatra. Vitéz Felcsiki őrnagyot ellenséges harcokocsik elfogták. Felcsiki őrnagy az elfogás pillanatában állítólag agyonlőtte magát. Az ellenséges harcokocsik Markin keresztül Lobanovka felé ÉNY-nak törtek előre. Markiba az ellenséges gyalogság bevonult. Marki Ny-i szegélyén nagy harci zaj, a Czike zászlóaljjal szemben csak járőr lövöldözések vannak.

Eme jelentéssel kapcsolatban bizakodó hangulatban még mindig a páncélos hadosztály támadásának sikerében reménykedtünk s hittük, hogy a következő napon a helyzet tisztázódik, s Markit vissza tudjuk foglalni.

21h körül beérkezett Jugyinoba a 19. könnyű hadosztályparancsnok úr is. A 23. könnyű hadosztállal érintkezésbe lépve /Szaguny/ megtudtuk, hogy Rosszos felől az olaszok D felé térnek ki, Rosszost az ellenség elfoglalta s ellenséges harckocsik megjelenésével D felől minden pillanatban számolhatunk.

1943. I. 18.

Hideg kb -40 fok, hófúvással.

2h-kor a 43. ezredet és közvetlenekkel felzárkózva a 23. k. hadosztály csapatainak menetoszlopához megindultunk Karpenkovo felé. kb 3h-kor, 1 km-re érve a Karpenkovo-Rossos-i útkereszteződéshez, Karpenkovo felől nagy harci zajt hallottunk. A 23. k. hadosztály oszlopának végéről a vonatrészek vágóban jöttek vissza magukkal hozva egy tüzér főhadnagyot és egy zászlóst súlyosan sebesülve. Jelentették, hogy az útelágazást az ellenséges harckocsik megszállva tartják, végigtaposták az oszlopot és ott nagy lövöldözés és harc van.

Oszlopotat visszafordítottam Kondezovoba, kb. 4h-re érkezünk vissza. Rövid térkép tanulmány után /1:100.000:/ elhatároztam, hogy Schümelkin keresztül próbálok Olchov—Log felé kitörni. Feltételeztem, hogy ez az út nem lévén hótalanítva s nem forgalmas, a Schümelki-i útkereszteződést nem fogják ellenőrizni az ellenséges harckocsik.

Kb 4h 30'-kor jelentkezett nálam egy orvos százados és jelentette, hogy a VII. hadtest egy egészségügyi oszlopával itt maradt a községben és kérte, hogy csatlakozhasson az oszlop végéhez. Ugyanakkor jelentették meg, hogy a községben visszamaradt kb. még 800 ember, különböző alakulatoktól, tisztek nélkül, fegyver nélkül. Ezeket is az oszlop végére soroltam be. Előzőleg az ezred irattárát a napló kivételével elégettettem. A puskával és géppuskával felszerelt embereket az élre vontam. A helyzet szomorú volt. Csak a saját ezredtörzsemnek és közvetlen embereimnek volt fegyvere és néhány, a VII. hadtest eü. oszlopból, összesen kb. 110 db puska, golyószóró egy se, géppuska két db heveder és lőszer nélkül.

Az első visszavonulási nap mérleget: 43. gyalog ezredből a 16. III. zászlóalj / Czike zlj/ ottmaradt a Don-állásban fogságban, a 12. zászlóalj /Nyáry alezredes/ roncsai, biztosítva a 19. hadosztály északi oldalát felmorzsolódtak. 53. /I. zlj/Tornhay alezredes/ részei a 3 zászlóalj vonatával Karpenkovon, sorsuk bizonytalan. Velem az ezredtörzs és közvetlenek 110 puskával és kb 900-1000 fő idegen alakulatbeli fegyvertelen tömeggel és kb 50 db járművel. Csipkés százados századával nem érkezett be, később tudtam meg, hogy Beresovajan német és olasz csapatok közé keveredve Gontscharovka felé tört ki.

Kb 5h-kor indítottam el az oszlopot. Vezető egy VII. hadtestbeli tüzér szakaszvezető volt, már hat hónapja volt Kondezovon állásban és ismerte az utat Schümelkin keresztül Olchov Log-ba.

Az út igen nehéz volt, különösen járművek számára, mert teljesen kitaposatlan volt és néhol sejteni sem lehetett, merre vezet. A vezető is csak bizonytalanul tapogatózott és az út hollétét illetőleg csak a terepalakulás és egyes kolchos-épületek nyomán tájékozódott tudott.

Kb 8h-kor érkezünk fel a Schümelkitől É-ra levő 217-es hrp [háromszögelési pont?] gerincére. Távcsővel figyelve a Rossosi utat, semmi mozgást nem észleltem. A látási viszonyok a reggeli köd miatt elég rosszak voltak, miért is egy járőrt küldtem előre. A járőr kb 800 m-el ment előttünk, és eltűnt a faluban. Amikor a község szélétől kb 500 m-re értünk Ny felől a Rossosi útról és D-ről a Gontscharovkai útról igen erős

harckocsi löveg és géppuska tüzet kapott az oszlop. A találatok igen jól feküdtek, a vonatoszlopból nagyon sok ló kiesett, percek alatt felfordult az oszloprend. Az oszlop végén levő fegyvertelen emberek ész nélkül futottak vissza, ahelyett, hogy a géppuska tűz elől fedezték volna magukat. Láttam, hogy a vonatoszlopot, amely az úthoz volt kötve, megmenteni nem tudom, a mögöttem fekvő ezredtörzs és közvetlenek embereihez futottam, felszólítottam őket, hogy aki nem akar fogságba kerülni, vagy itt pusztulni, az kövessen, át fogjuk magunkat vágni az ellenségén, csak kövessék parancsaimat.

Egyenkénti gyülekezést rendeltem el a Schümelki K-en levő kiserdőben. Magam azonnal megkezdtem a szökkelést kb 15 perc múlva a kiserdőben Papváry András ezred segédtiszt, dr Emődy Tamás orvos százados, Mészáros főhadnagy árkász százados s egy általam ismeretlen hadnagy, aki hozzánk csatlakozott és kb 100 fő legénység gyülekezett össze. Az úton maradt vonatrészek vágtaiban egymást taposták az úton.

A kiserdőben tájékozódva láttam, hogy a Gontscharov... Olchov-Log és a Rossos-Karpenkovoí útkereszteződésnél kb ... [olvashatatlan rész] attól K-re a Gontscharovkai úton kb 600 m-re még 3 harckocsi áll. Közben csak két gépvontatású löveg volt felkapcsolva. Elhatároztam, hogy a gépvontatású-lövegeken keresztül Gorjanovjy ...sady község É-i szegélyére fogunk áttörni. A 100 fő legénységet az erdő szélén tüzelő állásba helyeztem és vezényszóra hatalmas összefogott puska és géppisztoly tüzet zúdítottunk a lövegekre. Az ellenség lövegkezelő legénység egyrésze elesett, a többi szétfutott. Erre azonnal rohamot vezényeltem és teljes futásban megrohmoztuk a lövegeket. A roham alatt a harckocsik igen erős géppuska tüzet zúdítottak ránk, sokan el estek és megsebesültek, de zömmel elértük a község szegélyét. A lövegeknél csak annyit időztünk míg az irányzékat a velünk levő légvédelmi szakaszvezető puskatásával össze nem törte. A községbe beérve azonnal a NY-i szegélyre gyülekeztünk, onnan láttam, hogy a Rossosi úton velünk szemben csak egy gépvontatású löveg van, attól D-re kb 800 m-re a 231.4 hrp környékén van két harckocsi. Az előző módszert ismételtük. Tüzünkre a löveg legénysége nem futott el, hanem fedezte magát és visszalőtt. Azonban amikor rohammal elértük őket, azonnal megadták magukat. A löveget ismét megrongálva az ellenséges sebesülteket otthagytuk és 7 sebesületlen foglyot magunkkal vittünk. Utunk sürgős volt, mert a 231.4 hárp felől a két harckocsi folytonos lövöldözéssel közeledett felénk. A harckocsik ellen a 231.4 hárp-tól É-ra levő horhosba futottunk be és a fenekén levő kiserdőben húzódtunk meg. A harckocsik vagy 15 percig a horhos szélén mozogva lövöldöztek reánk, majd Schnümelki felé eltávoztak. A mély hóban való futás teljesen kimerített bennünket, miért is 10 perc pihenőt rendeltem el és számba vettük, hogy kik maradtunk meg. Papváry százados segédtiszt, Emődy Tamás, Mészáros főhadnagy, és az idegen hadnagy megvoltak. Papváry százados a lábán meg volt sérülve. Gergics Jóska, az eje legényem is eltűnt. Ez nagyon fájt, mert mióta eje lettem, állandóan mellettem volt s ragaszkodó hűségével nagyon szívemhez nőtt. Nem tudom, mi lehetett vele, az első roham után még ott géppisztolyozott mellettem /2 hónapi orosz fogságban volt gépkocsivezetőmmel együtt az orosz páncélosokhoz, mint gépkocsivezető volt beosztva, Charkov visszafoglalásakor megszöktek, útban vannak hazafelé/.

Emődy orvos százados bekötözte a sebesülteket. Mind könnyebb kar és felsőtest sérülések voltak, menetképesek. Papváry százados láblövése aggasztott, de megnyugtató, hogy bár fájdalmai vannak, menni tud. A pihenő után felmászunk a horhos szélére és figyeltük a Rossosi utat, de semmi mozgást nem észleltünk.... A nagy izgalomban csak most jutott eszünkbe megnézni az időt. 9h 30 volt. Alig értünk fel az útra, egy ellenséges tehergépkocsi jött velünk szemben. Rálövöldöztünk, mire megállott, a két vezető kiugrott és az úttól Ny-ra levő horhosba futottak. A gépkocsik, melyben harckocsi lőszer

volt, felgyújtottuk, és mentünk tovább. Még nem értük el az Olchov-log-i útelágazást, amikor egy 10 fő erejű járőr bukkant fel velünk szemben az úton. Tüzelésünkre megadták magukat. Jelentették, hogy az úton sok harcokosi és gyalogság jön utánuk, miért is, bár igen nehéz volt a mozgás a terepen, az Olchov-Log-i úttól É-ra húzóódó horhosban folytattuk utunkat. 10h 45'-kor érkeztünk a horhosba Olchov-Log-tól DK-re 2 km-re, ahol át kellett lépnünk az utat, ha a menetet a horhosban akartuk folytatni. Olchov-Log-ot már az ellenség kezén gondoltuk, s a községet D-ről megkerülve szándékoztunk Tatarinot elérni. A nagy hó taposásban teljesen ki voltam merülve, ezért újabb pihenőt rendeltem el és étkezést. Érdekes volt megfigyelni, hogy emberek nagy része a sikeres kitörés hatása alatt teljesen bizakodó volt és minden parancsamat szó nélkül követte, egy kis rész azonban tiltakozott a pihenő ellen arra való hivatkozással, hogy ha eddig sikerült megúsniuk, nem akarnak már fogságba kerülni, azonnal tovább akart menni. Tudtam, hogy még nagy út áll előttünk s ha pihenő és étkezés nélkül folytatjuk eddigi rohanásunkat, valamennyien ki fogunk dűlni. Eltekintve attól, hogy sebesültjeinket támogatni kellett, mert már alig vonszolták magukat. Nem vitatkoztam velük, hanem azt mondtam, hogy aki velem akar jönni, az itt marad és teljesíti parancsaimat, aki nem, az mehet tovább, senki nem ment el. S a menet siettetéséről a továbbiakban nem esett szó.

Közben az Olchov-Log-Rossoch-i úton kb egy század erejű oszlop tűnt fel. Ellenségnek gondoltuk, de később távcsövön figyelve megállapítottuk, hogy egy zsidó munkaszolgálatos oszlop század menetel vígan az ellenség felé. Egypár géppisztoly sorozatot utánuk eresztettünk.

Egy félórai pihenő után folytattuk utunkat, s kb 12h körül értük el Olchov-Log D-t. Miután a falu D-i szegélyén semmi mozgást nem észleltünk, készültünk átlépni az utat, Friedfeld felől egy tehergépkocsi közeledett. Ellenségnek gondoltuk és éppen el akartam rendelni a tüzelést, amikor kihajlott a vezető mellől egy magyar gépkocsis főhadnagy és meglátva Papváry századost rákiáltott: „Szervusz András! Honnan jöttök?”

Az emberek, mint a bolondok kezdtek ugrálni és ordítani: Hurrá! Magyarok! Magyarok!”

A főhadnagy /nevét nem tudom/ elmondta, hogy a VII. szállító gépkocsi oszlophoz tartozik. Két gépkocsival Jurassovkara lett kiküldve valami rombolófeladattal. Feladatát nem tudta megoldani, mert ellenséges harcokosik rajtaütöttek, egyik kocsiját kilőtték. Olchov-Log még német kézen van. Matrjono-Gesovoba megy, mert az oszlopa oda vonult vissza. A visszavonuló csapatok mind Budannyjba vannak irányítva. A gépkocsira első sorban a sebesülteket rajtuk fel, majd azokat akik alig bírtak a fáradtságtól járni. Kb 25-en fértünk fel a gépkocsira. A többieket Mészáros főhadnagy parancsnoksága alá helyezve utasítottam, hogy a foglyokat Olchov-Log-ban adják le a németeknek, s menetelnek Budennyjbe.

Az embereim hálásan búcsúztak tőlem, hogy kihoztam őket a biztos fogságból. Segédtiszem valamennyinek felírta a nevét.

Nem tudtam örülni a kiszabadulásnak, mert állandóan ezredem fogságba került részére gondoltam. Reménykedtem azonban, hogy Tornahy alezredes a Karpenkovi pánikból ki tudta hozni zászlóaljának részeit és a 3 zászlóalj vonatot.

12h 40' körül a gépkocsival Olchov-Log-ba érkezve, ott már csak a Cramer hadtest utóvédei és páncél vadászait találtuk, a német oszlop vége akkor hagyta el Olchov-log NY-i kijáratát.

A Tatarinói úton a kikényszerített visszavonulás legborzasztóbb képét lehetett látni. Rengeteg tönkrement, árokba fordult gépkocsi, harcokosi, döglött lovak az út közepén. Német, magyar, olasz egységek összekeveredve. Az úton és attól jobbra-balra három oszlop is menetelt egymás mellett. A Cramer hadtest gépkocsi oszlopai igyekeztek

a tumultusban előzni, de minduntalan megállott a tömeg. Egy-egy híd előtt valóságos közelharc folyt, hogy ki előzze meg a másikat. Forgalm szabályozás sehol sem működött. A hideg kb. - 30 fok, hófúvással. A világháborúban sok visszavonulást csináltam végig, de ilyen szomorú képet ott sem láttam. Napolón hadai vonulhattak vissza így a Berezinai csata után.

Ahogy lassan furakodott előre a gépkocsink, mindenütt a visszavonuló tömeget figyeltem, s igyekeztem felfedezni ezredemnek Tornhay alezredes által vezetett részeit. 3h körül érkezünk a Katrjonc-Gesovo-i hídhöz, de eddig a 43. gyalogezredből senki sem sikerült felfedeznem.

A Katrjono-Gesovo-i híd le volt zárva, a gépkocsik százai várakoztak összeturódva az átbocsájtásra. A lezárás okairól tudakozódva megtudtuk, hogy Nikolajevkanál az ellenség már elzárta az utat és a magyar páncélos hadosztály ellentámadással igyekszik felszabadítani.

Érdeklődés közben találkoztam vitéz Asztalossy vezérőrnagy 19. k. hadosztályparancsnok úrral. Jelentkezem. Első kérdése az volt, hogy hol van az ezredem? Jelentettem az éjjeli és délelőtti eseményeket, de nem engedte befejezni, hanem közbeszólva az alábiakat mondta: „Szóval nincs meg az ezreded! A többi nem érdekel, a meséket hagyjuk a háború utánra!” Igen bántott a ridegsége, de megértettem őt. Adott esetben engem is csak az érdekelt volna, hogy milyen ütőképes erők maradtak meg, melyekkel a szemmel látható összeomlását meg lehetne akadályozni. Többet nem beszéltünk a történekről. A vezérőrnagy úr ezek után tájékoztatott a helyzetről, s közölte velem, hogy Budennyjbe vannak irányítva a visszavonuló IV és VII. hadtest részei. Ott kell azokat felfogni és rendezni. Egyebekben itt vannak Cramer német és a IV. és VII. hadtest parancsnok urak, továbbá a 12. és 23. k. hadosztályparancsnok urak is. Amint Nikolajevkában az út szabaddá lesz téve a Cramer hadtest törzsével fognak átmenni Budennyjbe. Ott Legeza vezérőrnagy hadtest parancsnok úr intézkedik a további teendőkről. Felszólított, hogy tartsunk velük.”

Hogy Nikolajevkai út megnyitása hány órára sikerült, nem tudom. A német forgalm szabályozó közegek, akik itt a híd előtt kemény kézzel tartották féken a közben tengerré duzzadt visszavonuló gépkocsik és gyalogos tömeget, kb 21-22 h-kor nyitották meg a hidat és a legnagyobb rendet kényszerítették reá mindenkire. A visszavonuló áradat tovább indult Nikolajevka felé. Tőlem telhetőleg figyeltem az átvonuló tömeget, ezredem Karpenkovói részeit keresve, de sehol senki, csak idegen ezredbeliek összekeveredve németekkel a legnagyobb rendtelenségben. Segédtestem Papváry András százados a bilgerlin átlőtt lábával nagy fájdalomról panaszkodott. Segíteni nem tudunk rajta, mert sehol egy meleg zug, ahol átköthetünk volna. Emődy százados is elsodródott mellőlünk. A hideg kegyetlen volt. A 14-e óta tartó folytonos harc, nemalvás, a mai kitörés és a mély hóban való gyaloglás következményei jelentkezni kezdtek az ácsorgásban. A rajtam levő ruházaton kívül semmi holmim nem maradt. Minden porcikám reszketett a hidegtől és emberfeletti akaraterőre volt szükségem, hogy el ne aludjak és meg ne fagyjak.

1943. I. 25.

1h körül érkezett harcálláspontomra a 23. hadosztályparancsnok írásbeli parancsa a felváltásra. Vargyassy vezérőrnagy úr előző nap szóbelileg kiadott intézkedéseit foglalja össze. A készülő és az ezred megalakítását elrendelő 1. sz. ezred napiparancsba azonnal a kivonási és útba indítási intézkedést is bediktálom.

Útba indulás előtt 11h körül lejelentkezek Vargyassy vezérőrnagy úrnál. Utasít, hogy Michajlovkán készítem elő az új felvételi állásokat a Novij Oszkolból va-

lő esetleges visszavonulás esetére. Vegyem fel az érintkezést a Muzsaj⁴⁷ ezredes és Keserű⁴⁸ alezredes csoportjával, szemrevételezzem a két csoport felé vezető utakat esetleges ellentámadások végrehajtására. Derítsek fel állandóan és tartsam szemmel a Cholok patak völgyeit, egész Cholki és Golubim községekig. /N. O.-tól ÉNY-ra 8-10 km/, mert e községek területeit az Oszkol védelem leggyengébb pontjainak tartja, és nem szeretné, ha ebből az irányból valami meglepő érné.

A felváltás és ezredem kivonása 14h-ra befejeződött. Ninovka DK-en elrendelt gyülekező helyre, a Plahy főhadnagy századát kivéve, minden alosztály a legnagyobb rendben beérkezett. A Plahy századért mkp-ot[?] küldök vissza, azzal, hogy a gyülekező helyen nem várja be az ezred /-30 fok hideg/, folyamatosan folytassa menetét és Michajlovkáiig zárkózzék fel.

A menetfegyelem fenntartása a legnagyobb nehézségekbe ütközik. A Ninovka – Michajlovkai út zsúfolva visszavonuló fegyvertelen magyar és olasz csapatokkal, szemben pedig német gépkocsi oszlopok vonulnak. Minduntalan leszakadnak az ezred egyes részei a közbefurakodott idegen oszlopok miatt. A Ninovkai gyülekezés után elindítva az ezredet, elmeneteltettem magam előtt. Bizakodva láttam a megnyilvánuló rend és fegyelem jeleit. Szűcs András és Polányi főhadnagy sítalpakon rohannak előre és hátra a menetelő oszlopok mellett, nem túrva semmi rendetlenséget. A menet lassú, de folyamatos, a nagy hidegben csak 5 perces pihenőket engedélyezünk. A hideg fokozódott. A menet a hidak előtti torlódások következtében minduntalan megakadt. Oljchovatka és Michajlovka között az út tele volt megfagyott és agyonlőtt zsidó munkaszolgálatosok hulláival./?⁴⁹

Kb., 22h-ra érkeztünk be Michajlovkára. Első meglepetés, hogy a Szirányi főhadnagy zászlóaljának szállásainál sehol se találhatók. Koromsötétség. Minden ház zsúfolva visszavonult csapatokkal. Hosszas keresgélés és bukdácsolás után megtaláltuk az állomásparancsnokságot és irányító állást. A VII. hadtestparancsnokság által kirendelt hadbíró alezredes, az irányító állás parancsnoka, aki angyali türelemmel és lelkiismeretességgel igazított el a szobájában hering módjára összepréselt érdeklődő tömeg tagjait. Végre kitzszakolt mindenkit és reánk került a sor. Érdeklődésemre, hogy mit tud az itt hadosztály tartalékban levő Gyurka század és Szirányi főhadnagy zászlóaljairól, jelenti, hogy emlékszik rájuk, az elmúlt éjjel jelentkeztek nála különböző időkben és szállást kértek zászlóaljaik részére. Mivel neki parancsa van mindenkit hátrairányítani, hogy a községben torlódás ne keletkezzék, s hely már sehol sem volt, tovább irányította őket Korocsára.

A további beszélgetést szóról-szóra fogom idézni, mert ez a beszélgetés rávilágít és megmagyaráz egyes dolgokat, melyeken túl odakint nagyon sokan nem tudtunk megérteni és most utólag is gondolkodásra készteti az embert...

Szügyi: „Alezredes úr, itt valami végzetes félreértés történt, mert nem két hátrairányított fegyvertelen zászlóaljról van szó, hanem a németeknek alárendelt 23. könnyű hadosztály felfegyverzett tartalék zászlóaljairól, melyek konkrét feladattal és parancsral érkeztek ide. Ezt valószerűleg jelentették is alezredes úrnak.”

Állomásparancsnok: „Igen, mondtak ilyesfélét, sőt a főhadnagy távbeszélőn fel is akarta hívni a 23. hadosztályparancsnokságot, de nem kapott összekötést, én pedig kénytelen voltam tovább irányítani őket, mert egész eltorlaszolták a községet.”

Szügyi: „A hétszentségét, hát itt senki nem akar harcolni, csak szaladni, s az alezredes úr még azokat az egységeket is hátraküldik és szétzüllesztik, melyeket keserves napok munkájával fogdostunk össze és fegyvereztünk fel? Azonnal hívja fel alezredes úr a Korocsai állásparancsnokságot és irányítsa vissza a két zászlóaljat...”

Álláspk.: „Á, kérem tisztelettel ezredes uram, kár ezen úgy felháborodni. Úgyis vissza kell innen vonulni, ha nem ma, hát holnap, vagy holnapután. Kár minden magyar emberért, s nekünk kötelességünk minél több magyar embert megmenteni ebből a disznóságból...”

Szügyi: „Alezredes úr! Ez háború és nem népjóléti intézmény. Mi elsősorban katonák vagyunk és nem népjóléti titkárok. Nem vagyok kíváncsi az alezredes úr magánfelfogására, hajtja végre a parancsomat.”

Álláspk.: „Bocsánat ezredes uram, ez nemcsak az én véleményem, hanem mindnyájunké, akik itt vagyunk. Ezen kívül felettes parancsnoktól is ilyen utasítást kaptam.”

Szügyi: „Arra nem kaphatott alezredes úr utasítást, hogy hatáskörét túllépve, a még ütőképes egységeket is hátrairányítsa. Ki az alezredes úr felettes parancsnoka?”

Álláspk.: „Szász Ferenc⁵⁰ vezérkari ezredes úr, a VII. hadtestparancsnokság vezérkari főnöke. Itt van a faluban, itt a telefonja, tessék felhívni őt!”

Felhívtam telefonon Szász vezérkari ezredest. Jelentettem, hogy mi történt és kértem, hogy Korocsáról azonnal irányíttassa vissza a két zászlóaljat. A következőket válaszolta:

„Persze, hogy nem volt joga az irányító állásnak ezeket hátraküldeni. De hát a két nyavalyás miért ment tovább, ha konkrét feladattal küldted ide? Tégy, amit akarsz, magánvéleményem azonban az, hogy hagyd őket futni, mert ebben az özönvízben még nagyobb zavart csinálsz, ha visszairányítod őket. Végeztem.

A fenti purbárlé után a legénység elhelyezése után néztünk. Egy félórai tájékozódás után már kisült, hogy az parancsnokság nincs tájékozódva a férőhelyekről, mert Michajlovka D. és a hozzá Bogorodskoje és Barsuk néven csatlakozó községrések teljesen üresek, csak a korocsai főútvonal házai vannak elfoglalva. A legénység és tisztek között azonnal elterjedt a hír, hogy a hadtestparancsnokság innen mindenkit hátrairányít. Mi is mehettünk volna, de az ezredes úr nem engedte meg. Az eredmény reggelre jelentkezett is, a Plathy és Kondy főhadnagyk által vezetett századok parancsnokostól eltűntek, a többi alosztályok legénységének pedig kb., 20%-a. Gyurka százados, Szirányi, Plahy és Kondy századosok ellen a hadbírói kivizsgálás megindítását okvetlenül szükségesnek tartom.”

BIBLIOGRÁFIA

- Bene János: Nyíri bakák a Donnál. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle. 2013. I. sz.
 Vitéz Erdélyi Béla: Vér és acél. Keleti frontnapló – Don, 1942/43. Debrecen, 1999.
 Dr. Farkas Jenő: A Szent László hadosztály katonái írták I. kötet. (Jegyzet) 2005. k. n.
 Lajtos Árpád: Emlékezés a 2. magyar hadseregére, 1942–1943. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Szabó Péter és Szakály Sándor. Budapest, 1989.
 Martin Kornél – Ugron István: Fejezetek a Szent László hadosztály történetéből. Hadtörténelmi Közlemények 1995. 3. sz. 144. o.
 Kemendy Géza Harctéri emlékei, 1942–1943. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta: Molnár András, Szabó Péter. Zalaegerszeg, 2012.
 Szakály Sándor: A Szent László hadosztály parancsnoka Vitéz Szügyi Zoltán (1896–1967). In: Sipos ,65. Tanulmányok Sipos József 65. születésnapjára. Szeged, 2013.
 Szakály Sándor: Három dokumentum a 2. magyar hadsereg doni katasztrófájáról. Hadtörténelmi Közlemények, 1981. 4. sz. 640. o.
 Szabó Péter: Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943.) Budapest, 2001.
 Szabó Péter: Észak-magyarországi honvédek a Donnál. Adalékok a magyar királyi (miskolci parancsnokságú)

- VII. honvédhadtest történetéhez (1942–1943). = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén, 1993. 20. sz. 9–34.
- Szabó Péter: Téli hadműveletek a Donnál (1943. január 12. – február 4.). Honvédségi Szemle, 2013/1. sz. 43–48. o.
- Kanadai Magyar Szárnyak, 1982. Szerk. vitéz Ormay József. Ejtőernyőseink történetéből. Vitéz Szügyi Zoltán vezérőrnagy. 69–72. o.
- www.13.gyalogezred.hu/1f.html. (Letöltés 2017. május 14.)

Levéltári források:

- Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.
 ÁBTL (1947.) V-122262. Tanúkihallgatási jegyzőkönyvek.
 ÁBTL 3.1.9. - V-122262/1. A Don-kanyarra vonatkozó iratok.
 ÁBTL – 4.1. – A-924/1. Hunyadi páncélos SS-ek és háborús bűnösök névsorai.

Hadilevéltár

- Hadtörténelmi Levéltár. II. 1453. 28-as doboz. M. kir. 2. magyar hadsereg 1944. Harctudósítás, Az 1943. I. 1-től 1943. II. 28-ig terjedő időszakra.
- Hadtörténelmi Levéltár. II. 1453. 28-as doboz. M. kir. 2. magyar hadsereg 1944. M. kir. miskolci VII. h. hdt. műszaki parancsnok iratai.

JEGYZETEK

- 1 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 3.1.9. - V-122262/1. 135. o.
- 2 Szügyi vallomása Budapesten, 1946. november 4. ÁBTL – 4.1. – A-924/1. 110. o.
- 3 Az önként jelentkező, korábban katonai kiképzést kapott ejék eleve kiváló „anyag” voltak egy ilyen kísérlet végrehajtásához, és bár óriási veszteségarányok mellett, de igazolták a „Szügyi-elvek” helytállóságát.
- 4 ÁBTL – 4.1. – A-924/1. 104. o.
- 5 „A III. magyar hadtest a német 2. német hadsereg utóvédjévé vált, a 9. könnyű hadosztály utolsóként távozott a Dontól, vagyis a németek visszavétele után.” Itt történi említés a magyar I. páncélos hadosztályról és a Vargyassy-csoportról is, amelybe Szügyi-csoport is tartozott, melyek utóvédek voltak. Lajtos 1989. 230. o.
- 6 Lajtos Árpád: Emlékezés a 2. magyar hadseregére, 1942–1943. Budapest, 1989. 163. o.
- 7 ÁBTL – 4.1. – A-924/1. 100. o.
- 8 ÁBTL 3.1.9. - V-122262/1. 128. o.
- 9 ÁBTL 3.1.9. - V-122262/1 A második rész. 136. o.
- 10 ÁBTL 3.1.9. - V-122262/1 A második rész. 137. o.
- 11 ÁBTL 3.1.9. - V-122262/1. 46. o.
- 12 ÁBTL 3.1.9. - V-122262/1. Szügyi összefoglalója. 160. o.
- 13 A szétszaladás más ezredeknél is előfordult, főleg harcokosi megjelenésekor. „A visszavonult, fáradt és leharcolt csapatoknál a harcokosik láttán pánik tört ki, s a falu szélén lévő horhosokba futottak, magukkal rántva a 12/III. zászlóaljat is. Ismét csak nagy eréllyel lehetett az újból összegyűjtött 200–250 emberből és két géppuskából támpontokat szervezni azonban az esti újabb szovjet támadás alkalmával ezek is szétfuttak.” Bene János: Nyíri bakák a Donnál. Szemle, 2013. I. sz. 16. o. Az eset 1943. január 15-én Puhovónál történt. A nyíri bakák frissen kerültek a frontra, a tűzkeresztségen is csak január 14-én estek át, majd a legnehezebb körülmények közé kerültek.
- 14 Hadtörténelmi Levéltár és Intézet (továbbiakban: HMI) II. 1453. 28-as doboz. M. kir. 2. magyar hadsereg 1944. Harctudósítás, Az 1943. I. 1-től 1943. II. 28-ig terjedő időszakra. M. kir. miskolci VII. h. hdt. műszaki parancsnok. A 19. k. hadosztályparancsnok január 16-ai jelentése.
- 15 HL II. 1453. 28-as doboz. M. kir. 2. magyar hadsereg 1944. Harctudósítás, Az 1943. I. 1-től 1943. II. 28-ig terjedő időszakra. M. kir. miskolci VII. h. hdt. műszaki parancsnok. 152. o.
- 16 Hans Cramer (1896–1968), vezérőrnagy, 1943. január 22-től altábornagy. Az 1943. január 1-ével megalakult Cramer-hadtest parancsnoka, amely a Heeresgruppe B egyetlen hadászati tartalékát képezte. Szabó 2001, 194. és 234. o.
- 17 Legeza János (1889–1953) vezérőrnagy. Eredetileg a 19. könnyű hadosztály parancsnokául szemelték ki és 1942 szeptemberétől egészen a felmentéséig, 1943. február 1-jéig a 2. magyar hadsereg kiképző táborának parancsnoka volt. Közben 1943. január 2. és 18. között a VII. hadtest parancsnokát helyettesítette.
- 18 Horvát Ferenc (1898–1971) vezérkari ezredes, 1943. február 1-től vezérőrnagy. 1942. december

6. és 1943. március 26. között a 2. hadsereg 1. páncéloshadosztályának parancsnoka.
- 19 Minden jel szerint a szovjet 3. harcokcsi-hadsereg 15. harcokcsi hadtestének harcokcsijairól van szó. Szabó 2001, 245. o.
- 20 ÁBTL 3.1.9. - V-122262/1. Január 19-ei bejegyzés, 129. o.
- 21 Uott.
- 22 Szügyi részt vett a Vezérkari Főnök által felállított egyik Igazolóbizottságban, mint elnök. Kemendy Géza Harctéri emlékei, 1942–1943. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta: Molnár András, Szabó Péter. Zalaegerszeg, 2012. 202. o.
- 23 ÁBTL 3.1.9. - V-122262/1. 128. o.
- 24 ÁBTL (1947.) V-122262. 116. o. A Harctudósításba nem került be, vagy nem került vissza.
- 25 ÁBTL 3.1.9. - V-122262/1. Február 4-ei bejegyzés, Gálosfay Ede és Resch Rudolf alezredek ellentámadása Tatjanovka falunál. Mindketten az 1. páncélos hadosztály tisztjei. 138. o.
- 26 A Voronyezsi Front parancsnoksága „az urivsztorozsevojei hídfőben élőerőben 3,5:1, tüzérségben 10:1, Sescucsjánál pedig 3:1, illetve 7:1 fölényt hozott létre. A harcokcsifőlény teljes volt, hiszen a Front 312 harcokcsija ellen a védelem első vonala mögött a Heeresgruppe B-nek egyetlen páncélos sem állt rendelkezésére.” Szabó 2001, 203. o.
- 27 Vargyassy Gyula (1891–1958), vezérőrnagy. 1942. november 15. és 1943. június 15-ig volt a 23. k. hadosztály parancsnoka.
- 28 Idézi: Vitéz Erdélyi Béla: Vér és acél. Keleti frontnapló – Don, 1942/43. Debrecen, 1999. 179. o. (A parancs fénymásolata látható itt.)
- 29 Erdélyi 1999, 198. o.
- 30 Erdélyi 1999, 111., 151. o.
- 31 Erdélyi 1999, 180. o.
- 32 ÁBTL 3.1.9. - V-122262/1, 47. o.
- 33 Vitéz Felcsiki Gábor (1901–?) őrnagy, később alezredek, a 13/III. zászlóalj parancsnoka. A Szügyi csoport É-i alvédő körleténél harcokcsi támadás során, 1943. január 16-án esett szovjet hadifogságba, egyes források szerint 1950-ben még fogságban volt. A naplóban folyamatosan roszszul, illetve még a korábbi rangjelzések vannak feltüntetve.
- 34 Zendy Károly (1893–?) ezredek. A 23. könnyű hadosztály 51. gyalogezred parancsnoka 1942. május 7. és 1942. december 6. között, ezt követően egy harccsoportot vezet, melybe az 54/II. zászlóalj, a 13., illetve 51. gyalogezredbeli alakulatok, és 1943. január 14-től a felváltásként érkező 12/I. zászlóalj tartozott bele.
- 35 Medlits Rezső (?–1943) alezredek. 1943. január 17-én gránátalátalát következtében hősi halált halt.
- 36 Lóskay Ferenc (1892–1971) ezredek. 1942. december 14. és 1943. január 13. között Asztalosy Aladár vezérőrnagyot, a 19. könnyű hadosztály parancsnokát helyettesítette. 1943. január 14-én átadta a parancsnokságot a szabadságáról visszatérő vezérőrnagynak, de a hadosztálynál maradt, és a harcokban tevékenyen részt vett.
- 37 Vitéz Pálos Ferenc (?–1943) ezredek, a 13. gyalogezred parancsnoka. A visszavonulás során január 17-én Kondenzovonál gránátalátalát következtében hősi halált halt.
- 38 Lészay Ferenc (?) a 48. gyalogezred parancsnoka.
- 39 Vitéz Gáll Sándor (?) alezredek, a 13/I. zászlóalj parancsnoka.
- 40 Vitéz Nyáry Rezső (1896–1969) ezredek. 1941. május 1-jétől a 12/I. zászlóalj parancsnoka. 1943. január 7-én érkezett alakulatával Markiba, hogy leváltsa a 43/I. zászlóaljat, erre a bekövetkező események következtében formálisan nem került sor. Alakulatával súlyos harcokban vettek részt. 1943. január 16-án Markinál légnyomást szenvedett.
- 41 Badits István (?) alezredek. 19. tábori tüzérezred.
- 42 Tornahy János (?) alezredek, az 53/I. zászlóalj parancsnoka. 1943. január 17-én fogságba esett.
- 43 Asztalosy Aladár (1890–1956) vezérőrnagy. Mint vezetői tartalék került ki 1942 októberében a 2. hadsereg parancsnokságához, ahol megbízták a miskolci 19. könnyű hadosztály parancsnokságával, melyet 1943. augusztus 1-ig töltött be. Szabadságáról visszatérve, 1943. január 14-én vette át a hadosztályparancsnokságot.
- 44 Molnár Pál (?) őrnagy. Az 54/III. zászlóalj parancsnoka.
- 45 Czike Lajos (?) alezredek. Fogságba esett 1943. január 17-én.
- 46 Gyurka Zoltán (?) százados. A 23. k. hadosztály 31/III. zászlóaljának egyik századosa.
- 47 Muzsay Ferenc (1896–1960), ezredek. A nyíregyházi 12. gyalogezred parancsnoka, alakulatának a 6. és a 43. gyalogezred részeit kellett felváltania 1943 elején. A visszavonulás idején harccsoportot szervezett.
- 48 Keserő István (1898–1975) alezredek. A 12. k. hadosztálynak alárendelt 8/III. zászlóalj parancsnoka. 1943. január 15-én zászlóaljával feladta a kilátástalan küzdelmet és felsőbb parancs nélkül visszavonult Liskire, illetve Szvedovóra.
- 49 Lajtos említi, hogy február elején jött jelentés, hogy egy német alakulat magyar zsidó munkaszolgálatosokat munkára vitt, egy részüket pedig „egyszerűen” agyonlőtték. Lajtos 1989, 207. o.
- 50 Szász Ferenc (1898–1979) vezérkari ezredek. 1942. március 9. és 1943. február 1. között a VII. hadtest vezérkari főnöke.

A második nagy háborúból jöttem

1944 tavaszán a szegedi Dugonics téren gyülekeztek a katona-jelöltek. Köztük voltam én is. Még civilben voltunk. Irány a Dunántúl. Majd ott honvéd ruhába öltöztettek. Behívóparancsnak engedelmeskedtünk. Egy civil a járdáról ezt kiáltotta nekünk: menekültök, menekültök. Én visszaszóltam: nem menekülünk, a front jön utánunk. Élelmezésünkről konzerves kocsigondoskodott. Kaptunk Hitler-szalonnát is, azaz gyümölcsiz-szeleteket. Mindvégig éhesek voltunk. Már a kezdeti időben kialakult egyfajta együttműködés a lakosság és a katona-fiúk között. Dugtak valamit a kezünkbe, vagy az ablakból hozzánk dobtak valami ehető kincset. Egy kicsit jobban örültünk, ha leánykéz tette. Félégyháza körül járhattunk, amikor egy alacsonyan szálló repülőgépről meggolyósóztak bennünket. A felülről történő támadás nem ért meglepetésként minket. Szeged bombázott város volt. Kedves barátomat, Stumpf Ferit akkor vesztettem el, amikor a szegedi Felsővárost szőnyegbombázás érte. Az apostolok lován így cammogtunk beöltözésünk színhelyére. Katonatisztek kísérték bennünket. Egy volt tanárom is köztük volt – művelt, jó szándékú főhadnagy. Rövid ideig tartózkodtunk egy-egy helységben. Ezért nevük bizonytalanul tapadt meg emlékezetemben. Hetvenöt éve jártunk ezen a tájon. Tessék megpróbálni ilyen időmesszéségbe visszagondolni. Szekszárd utcáin úgy lépkedtem, mintha a ritmust Babits versei zengették volna cipőm sarka alatt. Aztán beszállásoltak – nem eskü alatt mondom – egy Gölle nevezetű község iskolájába. Új viseletbe öltöztünk: katonaruhába. Esküt tettünk. Néhányan ruhapénzt is kaptunk. Felállt az új tiszti- és altiszti kar is. Századparancsnokunk (csak a csúfnevére emlékszem) pipás Pista volt. Kemény, szigorú százados. Én a jóindulatát élveztem. Amit tudni kellett, azt tudtam. Ezt megjegyezte a százados. Ezredparancsnokunk M. ezredes volt. Ritkán láttuk. „Fenn lakott az égben.” Az altisztek között sok jóindulatú parasztfiú szolgált. Azonban volt köztük egy Búsi nevű őrmester. Hatalommániás, komisz ember.

Az ünnep délelőttök unalmasak voltak. Söprögetés, a körlet rendbetétele. A faluban volt egy *Hangya* nevezetű vegyesbolt. Valami szövetkezetféleként működött. Említettem már, hogy a magas fiúkra nem mindig találtak megfelelő méretű nadrágot vagy bakancsot. Ők a saját viseletükért ruhapénzt kaptak. Ezeket a pengőket költötték el a Hangyában. Nagyon szegényes volt az árukészlete. Voltaképpen csak pálinkát lehetett kapni. Az is vásárolta, aki utálta. Kialakult a tiltott italfogyasztási szolidaritás. Ha te iszod, hát én követlek elv szerint. A parancsnokság tiltotta az italozást. Büntették is. A kiszolgáló személyzetet is figyelmeztették. Történt egy alkalommal, a pult mellett állva pálinkázgattunk. Én is, pedig nem szerettem. Valaki kipillantott az ablakon és szólt: jön a pipás Pista! A segéd a poharakat gyorsan a pult alá rejtette. Volt köztünk örvezető is (a legkisebb rang), aki midőn pipás Pista belépett, elkiáltotta: vigyázz! A százados ezt kérdezte az örvezetőtől: mit csináltak itt? Százados úrnak alázatosan jelentem, beszélgetünk – füllenette az örvezető. Na, lehelj rám! Te pálinkát ittál. Állj ide balra, szólt az örvezetőre. A többiek is mind balra állították. Engem jobbra állított a százados. Pedig én minden tekintetben a bajtársaimmal együtt éreztem és cselekedtem. Részrehajlását feltehetően felkészültségemmel értem el.

Hétköznapokon délelőtt az egység a harci feladatokra készült. Lőgyakorlatokat végeztünk, és a sikeres harci mozgásokra készültünk fel. Gyakorlótéri kiképzőnk Búsi Gyula őrmester volt. Teljesíthetetlen feladatokat rótt az embereire. Mivel magas voltam,

én az élen álltam rajparancsnokként. Írja össze a raj névsorát, kaptam a parancsot. Papírt, ceruzát nem volt időm kézbe venni, Búsi máris kérdezte: kész van? Alázatosan jelentem, nem. Bukfenc előre, hátra – parancsolta. Folytassa a névsorírást! Másodperc múlva ismét kérdezte: kész van? Nem. Bukfenc előre, hátra. Alázatosan jelentem, a parancsot megtagadom. Tudtam, hogy háborús időben a parancs megtagadásáért főbelövés jár. Mi történt itt? A reális térben a végrehajtás lehetetlenné vált. A morális ítélet, a belső mérlegelés jóváhagyta a parancs megtagadását azon a címen, hogy a lehetetlennel nem lehet mit kezdeni. Titkon azt is érezte, hogy az ostoba fortély a háborús helyzetekben sem hozhat eredményt. És egyben – szoltam – alázatosan kérem magam századkihallgatásra. Pipás Pista gyűlölte Búsit, és az semmitől sem irtózott jobban, mint a százados előtt megjelenni. Az én ügyem aztán végleg elaludt, mintha mi sem történt volna.

E napoknak van egy szomorú története is. Néhány katona fiú megszökött az egységtől. Nem vitás, a hazaárulás bűncselekményét követték el. Háborús viszonyok között fejbőlövással büntetik. Elfogták őket. Sorsukról a hangadó tiszték körében vita kerekedett. Pipás Pista – a százados – a legsúlyosabb büntetést jogszerűnek nevezte. Röpké időn belül M. ezredes, az ezredparancsnok is megjelent. Türelmesen meghallgatott mindenkit. Legvégül a százados, aki a legsúlyosabb büntetés híve volt. Majd ezt mondta a századosnak: Na nem, na nem! Majd megoldjuk házilag. Az újféle büntetés sem volt fájdalommentes. De a századoséhoz képest irgalmasnak mondható. M. ezredes parancsban adta ki, hogy a fiúkat gúzsba kell kötni. Ami kevésbé fájdalmas, mint az úgynevezett kikötés. A gúzsba kötés ülőhelyzetben történik egy rúd és egy kötél felhasználásával. A részletekbe nem megyek bele. Adjuk át valamely múzeumnak. Az ezredes arra is parancsot adott, hogy tiszték és altiszték nem lehetnek jelen a gúzsba kötöttek bűnhődésének idején. Én ennek a parancsának utólagosan nevet is fogalmaztam. A súlyos ítélet humanizmusa. Értelme talán ez: közkatonák, adtam nektek egy darab időt, parancsba adtam, hogy csak sarzsi nélküli katona vigyázza a bűnhődőket. Egy kis szabadság ez. Én éltem vele. Meglazítottam a szorító kötelékeket. Tudom, nem nagy cselekedet ez, de az érintett lelkében emeleteket rakhat.

Egységünket harci terepre irányították. Nem voltunk elit alakulat, csak bakák, lövészek. Ahova a parancs és a véletlen sodort, leginkább úgy jellemezhető: a káosz terepe. Alattunk a talaj süllyedni kezdett, valamiféle lápszerű réteg volt a lábunk alatt. És fölötünk és mellettünk tűz lobogású Sztálin-orgonák füttyültek, süvítettek el. Ilyen a háború. Ez volt az alapérzetünk. Mi segít itt? A tisztafejű magatartás. A bátorság. Nem a vakmerő. A tudással telített bátorság. Ez a hősök bátorsága. Hogy miként jutottunk tovább? Amiként nagy veszélyből szokott az ember. A véletlen-isten pártfogásával.

Az iskola termében, ahova beszállásoltak, állandóan szólt a rádió. Hirtelen elhallgatott. Darab időre ijesztő csend támadt. Majd egy hang: rendkívüli híreket mondunk. A kormányzó úr őfőméltósága szólni kíván a nemzethez. Elhangzott a híres proklamáció. Az államfő közölte, hogy lemond minden tisztségéről. A legfőbb hadúri rangjáról is. Ez a középkori cím a hadsereg főparancsnoki rangját jelentette. Október közepében jártunk. A nemzet apátlanságának érzése szakadt ránk. Hirtelen belépett az ajtón M. ezredes, ezredünk parancsnoka. Ezt mondta: fiaim, hallottátok a proklamációt? A kormányzó úr minden hatalmáról lemondott, és az országból is távozik. Tragikus ez a fordulat, nem tudjuk, mi következik. Mi katonák a főméltóságú úrra esküdtünk fel. Hozzá fűzött a hűség és a becsület. Távozásával eskünk érvényét veszítette. Szabadok vagytok most már. De ez nem magasztos szabadság. A veszteség kétes szabadsága. Közületek, akinek tetszik, csatlakozhat ezekhez a szürke ruhásokhoz, s rámutatott a távolabb lévő német katonákra. Szavain éreztük a csúfolódós felhangot. Voltaképpen, mi katonák,

nemcsak a kormányzót veszítettük el, hanem följobbalóink összességét is. Pipás Pista, a százados, Búsi, a kegyetlenkedő őrmester hatalmi fedezet nélküli rangot viseltek imár. A katona a haza szolgálatában áll. A hadsereg rendszerek rendszere. A parancsolók a hatalom bizonyos hányadával bírnak. A proklamációval eltűnt a hatalmat reprezentáló és gyakorló legfőbb személy. Az ezredes szélnek eresztett bennünket. A célvesztett ember kóborolni kezd. A katona, akit ezredparancsnoka már nem biztatja semmivel, mert nem biztathatja, mivel ő is eszményt és célt veszített, az élet elcsapottjává válik. Közben nem gondol arra, hogy a „nagypolitika vegykonyháján” nagy erők dolgoznak. Hogy az országnak ne legyen sok üresjáratú napja. Nagy változásra nem gondoltam. Úticélnak Kaposvárt választottam. A város mégis csak jobb hírforrás a falunál. Erről hamarosan meg is győződtem. Egyenruhások igazoltattak. Megállapították, hogy csellengő vagyok. Veszélyes minősítés volt. A törvény szerint tizennyolc és hatvanéves kor között valamilyen katonai szolgálatot kell ellátni. Elmondtam, hogy ezredesünk a kormányzó távozása után eskünket megszüntnek minősítette. Szabadok vagytok megjegyzéssel útra bocsátott bennünket. Tehát csellengők – mondta az egyik igazoltató. Felkísértek a közelben lévő nyilas pártirodára. A tényállást elmondták a nyilas egység parancsnokának. Ő ennyit mondott: *fejbe löni!* Abban a pillanatban nyílt az ajtó. Egy pártszolgálatos elkiáltotta: itt vannak az oroszok. Felfordulás, pánik támadt. E zűrzavarban kiszöktem az ajtón, és gyors léptekkel (nem szaladva) megindultam torony irányába. Az utca is, akár a méhkas, zsongott. Én a fejbőlövésem elől menekültem. Ők a fejbőlövésük elől iszkoltak. Én a bőrömet mentettem, ők a kurta hatalmukat. Hűvös volt az éjszaka, gyér otthon-fények világítottak itt-ott. Kocsmák nem üzemeltek, ki is mert volna ilyen helyekre menni... Eszembe ütökött, a pályaudvar bizonyára nyitva van. Nagy terem tárult elém. Vagy csak fiatal szemem látta ilyennek. Félkörben, a fal mellett, padokon és székeken utasok meg csellengők ültek egymás mellett. Én, úgy a sor közepén, találtam egy üres széket. Elhelyezkedtem, nem nagy biztonságérzéssel. Nyílt az ajtó, fegyveres páros lépett be. A sor elején elkezdték az igazoltatást. El kellene illanom – gondoltam. De ha középről megindulok az ajtó felé, lecsapnak rám az igazoltatók. Kibúvó fortélyokon törtem a fejem. A legjobbat választottam. A meghajszoltak kútmély álmába merítettem magam. Az igazoltató katona sokáig rázott, ébresztgetett. A rendőr, akinek – utólagos feltételezésem szerint – nem lehetett valamely cselekvő világnézete, így szólt: hagyd a fenébe, nem látod, hogy döglük. Az igazoltatás ment tovább. Szemem résén követtem őket. Mikor a végére értek, a bal ajtón távoztak. Darab ideig vártam, nehogy megtörténjen a „katasztrófális” összefutás. Végül a terem jobb ajtaján kimentem a szabadba. Egymásból ágazó dűlőutakon megindultam, ki tudja hova. Egy bácsika mellé szegődtem útitársul. Nem sokat beszélt. A világ története túl nagy darab volt neki. Hallgatva és bölcsen lépkedtünk, mintha az igazságot akarnánk utolérni. Éjszakára egy istállóban kaptam szállást. Az alvás felért egy vallatással. A plafonról a homlokomra hideg vízcseppek hullottak. Hajnalban dobszó ébresztett. A kisbíró ezt kiáltotta: orosz parancs. Minden épkézláb férfi induljon Kaposvárra, a repülőteret építeni. Na, ezt nem – mondtam magamban. A szántóföldeken megindultam egy jónak tekintett irányba. Figyelmeztettek, hogy menjek ki az országuóra, mert a földekre belőhetnek. Sokáig nem találkoztam senkivel. Sejtettem, hogy orosz katonák jönnek velem szemben. Nagy távolban fel is tetszett valami lovas mozgás. Majd közeledvén az „egész” egység. Apró lovakon kistermetű, mongoloid ábrázatú szovjet katonák közeledtek. Elcsigázottnak, közönyösnek látszottak. Én egyedül, ők nagyon sokan. Én, a senki fia, szembekerültem egy világtörténeti alakulattal. Öltözetem már civil volt. Micisapkám megemeltem. Ők, talán az első sorok, a sapkájukhoz emelték félíg a kezüket. No, ez veszélytelen, gondoltam, bizony idő előtt. Baja

közelében megjelent a részeg, golyószórós ruszki. Három foglya már volt. Én fortélyos lelépésen törtem a fejem. Egy középmély árok mellett vitt az utunk. Mivel leghátul voltam, gondoltam, könnyű dolgom lesz. A gödörbe ugrottam. Felpillantván a mélyből, golyószóró csöve szemezett velem. Felszínre ugrottam, s a puskatus nem éppen bársonyos simogatására előre lódultam. A katona a készülő bajai pontonhídhhoz kísért bennünket.

Esteledvén, a kifliszerű hold csökkentett fényénél sikerült őrzőim elől eltűnni. Baja külterületén egy gyenge fényű ablakon bekopogtattam. Megnyílt az ajtó, pedig a környék veszélyes volt. Egy középkorú finác beinvitált lakásába. Mintha a fia lettem volna. Az ilyen kósza fiúk, mint én, mind egy szálig a nemzet gyermekei voltak. Mi nem facér, útonjáró legények voltunk. Katonák, vitézek, hősök. Vacsorát kaptam, jobb fajtát. Nem illett a szegény országhoz. De nagyon is a meleg szívéhez. Hosszabb idő után ismét ágyban feküdtem. Hajnalban a gazda megreggeliztetett. Tíz pengő útipénzt is adott. Távozásomkor ezt mondta: fiatalember, a nyakunkra telepedett Ázsia. Ezután folytattam utamat. A nyomorunk az országútra nyomult. Volt, aki biciklin menekítette kis motyóját. Más – még szomorúbb – babakocsiban tolt a léte fontos kellékeit. Valami emberi, idilli is tarkította ezt a képet. Itt az emberi kapcsolatok kurta időre szövődtek, és rögvést szét is váltak. Legtöbbször az egyik falutól a másikig tartottak.

Semmiféle bizalmatlanság nem feszélyezte ezeket az együtt-ballagásokat. A véletlen mellém is sodort egy húszéves tanítónőt. Én – érdeklődésem ártalma – az irodalomról beszéltem neki. Ady, Kosztolányi, Juhász Gyula stb. Ő egész idő alatt hallgatott. Fölmerült bennem, hogy talán unja. Am amidőn motorkerékpáros kísérője felajánlotta, hogy üljön fel, azt válaszolta: nem. A fiú elszárguldott, majd kisvártatva visszafordult, ismét felkínálta, hogy hazaviszi a tanítónőt. Újfent ezt a választ kapta a fiú: *nem*. Én az irodalom sikerének tekintem a két „nem”-et. Később arra gondoltam – nem egészen szabatosan –, hogy lám, lám, a háborúban mégsem hallgatnak a múzsák.

Karácsony hetében érkeztem haza. Lakásunkban anyám és nővérem nem vártak. Kanada felé tartottak. A ház lakói az ünnep hetében elláttak mindenféle kaláccsal.

Aztán a háborús szegénység terhe szakadt ránk. Akár a legtöbb honfitársunkra. Sok szappanízú margarint megettünk. Jól megszózva és paprikázva.

Varga Béla és a lengyel menekültek

Varga Béla, a Magyar Nemzetgyűlés egykori elnöke, balatonboglári plébános, kilenc évtizedes életútja a magyar történelem nagy korszakait ívelte át, nagy események tanúja, gyakran formálója volt. Még balatonboglári plébánosként kapcsolódott be a Kisgazdapárt munkájába, 1939-től nemzetgyűlési képviselő, majd a második világháború alatt a magyar földre menekült lengyelek egyik védelmezője, a németekkel szembeni ellenállás részese volt. Ez utóbbi miatt Magyarország német megszállása alatt bujkálni kényszerült. Budapest ostromát a jezsuita kolostorban élte át, Wallenberggel együtt részt vett az üldözöttek mentésében. A szovjet katonai hatóságok 1945 januárjában letartóztatták, de szerencsés körülmények között megmenekült a biztos haláltól. 1945 márciusában bekapcsolódott a debreceni ideiglenes nemzetgyűlés munkájába. Pártja egyik vezetőjeként elősegítette a demokratikus erőket tömörítő Kisgazdapárt 1945. novemberi választási győzelmét, amelynek bevezetője az 1945. októberi budapesti helyhatósági választások voltak. A köztársaság kikiáltása után, 1946 februárjában a nemzetgyűlés elnöke lett. 1947 júniusában emigrációba kényszerült: Kovács Béla szovjet fogságba vetése és Nagy Ferenc miniszterelnök lemondatása után letartóztatásától tartva külföldre menekült. Több mint négy évtizeden keresztül viselte az emigrációs magyar kormány szerepét betöltő Magyar Nemzeti Bizottmány elnöki tisztségét, a világ előtt képviselte a másik Magyarországot. 1991-ben hazatért, hogy – ha eljön az idő – a hazai föld fogadja be elfáradt testét.

Varga Béla 1903. február 3-án született a Győr megyei Börcsön, paraszti családból. Erre mindig büszke volt, hiszen a magyar parasztság évszázadokon át a magyar nemzet igazi fenntartója, a magyarság szellemének őrzője volt. Szülei kiváló emberek voltak, gondosan nevelték fel öt gyermeküket. Varga Béla elemi iskoláit szülőfalujában végezte, ahol felfigyeltek tehetségére, így a győri Bencés Gimnáziumban folytatta tanulmányait. Ez a nyolc év döntő volt életében, itt határozta el, hogy pap lesz. Életét nem szerzetes tanárként, hanem falusi papként képzelte el, aki a magyar parasztság szellemi és anyagi felemelésén munkálkodik. Érettségi előtt állt diákként mélyen megrázta a trianoni békeszerződés, a területi elcsatolások és a politikai-gazdasági válság. Részt vett a Sopron környéki felkelésben, társai Ausztriával szembe szállva, elcsatolt területekért harcoltak. A Lajtabánság ugyan komikus államalakulat volt, de felhívta a világ figyelmét az első világháborút lezáró békeszerződések ellentmondásaira. Ennek volt köszönhető, hogy a velencei megegyezés értelmében a Népszövetség Sopron hovatarozása érdekében népszavazást írt elő, amelynek eredményeként Sopron és környéke visszakerült Magyarországhoz. A diák Varga Béla meggyőződéses kiráypárti volt, de később a politikai realitás e meggyőződését megváltoztatásra kényszerítette. Érettségi után a veszprémi katolikus szemináriumban folytatta a tanulmányait, a papi pályán Andor öccse is követte, aki később társa lett az emigrációban.

1926-ban szentelték pappá, először Somlóvásárhelyen, majd Várpalotán volt káplán. Az utóbbi hely erős benyomást tett rá, hiszen itt találkozott a szervezett szociáldemokrata munkássággal, a magyar nép másik felemelkedésre váró rétegével. 1929-ben már Balatonbogláron volt plébános, ahol egy szegényes parasztházból átalakított templom várta az ifjú papot. Elhatározta a templomépítést, amelynek megvalósítására megnyerte Gaál Gasztont, a környék leggazdagabb földbirtokosát, a Kisgazdapárt alapítóját.

A templom felépült, míg Gaál Gaszton és Varga Béla között valóban politikai barátság szövődött: azonosak voltak a magyar parasztság felemelésével, a földosztással, a polgárosodással és a szociális feszültségek feloldásával kapcsolatos nézeteik. Mindennek a megoldatlansága egy újabb diktatúrához, nemzetpusztító konfliktushoz vezet az országot. Varga Béla engedélyt kapott Rott Nándor veszprémi püspöktől a Kisgazdapárt munkájába történő bekapcsolódáshoz, ahol olyan nagy politikai pályát befutó emberekkel kötött barátságot, mint Tildy Zoltán, Nagy Ferenc, Kovács Béla. Gaál Gaszton halála után az ő irányításuk alá került az egyre népszerűbb párt.

Az 1939. évi választásokon a Kisgazdapárt 14 mandátumot szerzett, az egyik képviselő Varga Béla lett. A magyar politikai életet alapjaiban befolyásolta Európa politikai viszonyainak átrendeződése: a hitleri Németország nemcsak a Párizs-környéki békerendszer megváltoztatását követelte, hanem Európa politikai térképének újrajzolása mellett szélsőséges indulatokat gerjesztett. A német terjeszkedésnek sorra estek áldozatul a szomszédos kisebb államok, küszöbön állt az újabb világháború. E helyzetben nehéz volt középutas, mérsékelt politikát folytatni, amikor Hitler „megigérte” az elcsatolt területek visszaadását, gazdasági segítséget stb. Csehszlovákia feldarabolása után Lengyelország következett, ami új fejezetet jelentett a magyar–lengyel kapcsolatokban és személy szerint Varga Béla életében is. A lengyel–német háborúból bátran kimaradó, következetes lengyelbarát Teleki Pál és kormánya visszaverte a nyílt és burkolt német nyomást, és Berlin határozott ellenzése ellenére nemcsak hogy befogadta a lengyel katonai és polgári menekültek közel százezres tömegét, hanem részükre olyan szociális, kulturális, művelődési lehetőséget biztosított, ami páratlan volt a korabeli Európában. Sőt, a katonai erő evakuálásának segítségével jelentős szerepe volt a francia földön újjáalakult lengyel haderő megszervezésében. Természetesen a Teleki-kormány politikája komoly veszélyeket rejtett magában, Németország bármikor megszállhatta Magyarországot, olyan németbarát kormányt segítve hatalomra, amely hűségesen követi Berlin akaratát, teljesíti követeléseit. A Teleki-kabinet tehát nem mehetett a végsőkig, hiszen a nemzetgyűlésben a jobboldal erős nyomást gyakorolt rájuk lengyelbarát politikájuk miatt. A kormány valóban mindent megtett a menekültekért, de a németek miatt bizonyos „formágokat” fenn kellett tartani – így például az internálást, a katonai táborok őrzését, az országon belüli mozgás korlátozását, a lengyelek továbbszökésének hivatalos tiltását. E feszültségek levezetésében nagy szerepet szánt az ellenzéknek, a civil szerveződéseknek, az egyházaknak stb. A menekültek gondozását, az állami és a külföldről jövő segítség koordinálását id. Antall József kormánybiztos, a Belügyminisztérium IX. osztályának vezetője, Baló Zoltán ezredes, a Honvédelmi Minisztérium XXI. Osztályának parancsnoka intézte, míg mellettük fontos szerepet játszott Kudar Lajos csendőrezredes, illetve nem kis mértékben Osváth László, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter legbelső munkatársa és tanácsadója.

A menekültügyet hosszabb távra kellett megtervezni. 1939 őszén nem lehetett látni a háború végét, kiterjedésének határait, így a magyar földre menekült lengyelek (később az itt menedéket kereső franciák, olaszok, délszlávok stb.) részére nyugodt életet kellett teremteni.

Az első menekültcsoportok megjelenése idején a magyar kormány még nem rendelkezett határozott lengyel menekültpolitikával, csak elvi jelentőségű elképzeléseket dolgozott ki. Azt határozottan kijelentette, hogy maradéktalanul betartja és betartatja a genfi egyezményeket, senkit nem ad ki Németországnak. 1939. szeptember 15-én elvi jelentőségű döntés született, amely kimondta, hogy a menekültügy szociális kérdés is, amely kérdést a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium intézi. Ez a döntés véglegesen megerősítette, hogy a lengyel menekültügy nem rendőri,

hanem szociális kérdés, egyúttal meghatározta a második világháború idején a magyar földre menekült idegenek sorsát is. A hazánkba menekült lengyelek többsége 1940 tavaszára távozott, csatlakozott a lengyel emigrációs kormány Nyugaton újjászervezett hadseregéhez. A nálunk maradt katonai és polgári személyek végleges „táborokba” kerültek, kialakultak érdekvédelmi, kulturális egyesületeik, megteremtődtek az oktatás, az egészségügyi ellátás feltételei, az egyéni megélhetés lehetőségei. 1940 tavaszától a lengyel menekültek munkavállalási engedélyeket kaptak, így mód nyílt a táborokon kívüli életük megszervezésére.

A lengyel emigráció nyugodt életének biztosítása keretében különös figyelmet kellett szentelni a fiatalok tanulási feltételeinek megszervezésére. E kérdés megoldása viszont nem tartozott a genfi egyezményekben vállalt kötelezettségek sorába, erre nem kötelezte semmi sem a magyar hatóságokat. Az iskolaszervezésben külön szerepet kaptak a magyar és a lengyel szervezetek, az egyházak, az önkormányzatok és az „egyéni” kezdeményezések. A második világháború éve alatt közel harminc lengyel elemi iskola működött magyar területen. Jelentősebb gondot okozott a középiskolások oktatása, hiszen ez szakképzett tanárokat is igényelt. 1939 októberében a Belügyminisztérium utasítására Balatonzamárdiban mintegy négyszáz lengyel fiatal számára Lengyel Ifjúsági Tábor néven lengyel tanrendű és oktatási nyelvű középiskolát állítottak fel. Ezt 1941 nyarán Balatonboglárra helyezték át. Az átköltöztetés oka nemcsak a német követség tiltakozása volt, elsősorban nem rendelkeztek megfelelő kollégiumi épületekkel, az oktatás számára sem felelt meg az átengedett épület. Már a balatonzamárdi tábor megszervezésében is nagy szerepet vállalt Varga Béla plébános, de amikor a végleges felosztás veszélye fenyegette a lengyel középiskolát, elsősorban neki volt köszönhető a Balatonboglárra való áthelyezés. A lengyel tábor megmentése érdekében igénybe vette képviselői „súlyát” is, tárgyalt Teleki Pál miniszterelnökkel, igen gyümölcsöző kapcsolatot épített ki id. Antall Józseffel is. A balatonboglári lengyel tábor nemcsak helyiségeket érintő, infrastrukturális, hanem anyagi vonatkkal is járó kérdés volt. Az akkor épült Katolikus Művelődési Ház épületét átengedte iskolai célokra, plébániai épületeket átalakított kollégiumoknak, bérbé vett ősztől tavaszig üresen álló nagyobb nyaralókat, panziókat. Ezek bérleti költségeit a Belügyminisztérium IX. osztálya biztosította, hasonlóan a gyerekek ellátását is. Varga Béla megszervezte az egyházi támogatást, ami a pénzügyi segítségen túl „természetbeni” segítség volt. (Ruházat, felszerelési tárgyak, könyvek, tanszerek stb., télen például fűtőanyag.)

A lengyel emigráció legális szervezetei, elsősorban a Lengyel Polgári Bizottság, gondoskodott a megfelelő színvonalú tanszemélyzetről, a tankönyvekről, a lengyel tanrend szerinti oktatás tárgyi és szellemi feltételeiről. A balatonboglári táborban állandóan 400 körüli fiatal tartózkodott, az oktatást két szinten – elemi és középiskolai – szervezték meg, a lengyel tantervek szerint folyt az oktatás. A tananyag a magyar nyelv és magyarság ismeretének tárgyával bővült. Ezt bizonyítja, hogy a Balatonbogláron érettségi bizonyítvány szerzett fiatalok jelentős része magyar felsőoktatási intézményekben továbbtanult, illetve a háború befejezése után gondtalanul tanulhatott tovább lengyel egyetemeken.

A balatonboglári lengyel gimnáziumban lengyel menekült zsidó gyerekek is tanultak, természetesen keresztény papírokkal. Kiváló ifjúsági élet folyt a táborban: jelentős volt a sportélet, az énekkari munka és az amatőr színjátszás. A lengyel emigráció életében fogalomná vált a balatonboglári lengyel gimnázium, amely nem csupán egy oktatási intézmény volt, hanem a lengyel hazafias szellem ápolásának és a magyar–lengyel barátság szorosra fűzésének helye is. A balatonboglári lengyel élet középpontjában Varga Béla állt, akit a fiatalok valóban apjukként szerettek.

Varga Béla neve hamarosan hihetetlenül népszerűvé vált a lengyel nyílt és titkos szervezetek körében. Balatonbogláron polgári lengyel tábor is működött, amelyben nemcsak a lengyel gimnáziumban tanuló gyerekek szülei lakhattak, de itt pihentek meg a titkos futárok, a lengyel emigráció vezetői, többek között Edmund Fietowitz, a titkos lengyel bizottság elnöke. Balatonbogláron működött az emigráció lengyel bírósága, amely a menekültek között felmerült vitákat rendezte.

Varga Béla lengyelmentő munkája nem korlátozódott csak a lengyel gimnáziumra. A Kisgazdapárt képviselőjeként a Nemzetgyűlésben is képviselte és védte a lengyel menekültek érdekeit. A kormányzati körökkel együttműködve kezdeményezőként lépett fel a legkülönbözőbb lengyel ügyekben. Igen lényeges szerepet játszott a titkos lengyel ellenállással kapcsolatos ügyletekben. Ebbe beletartozott a hamis igazolványok kiadása, a lengyel zsidók mentése, a németek által körözött személyek átjuttatása a határon, ezen túlmenően még a lengyel emigráns kormány titkos üzeneteit is segítette célba érkeztetni. Ilyen eset volt például az ún. Celt-ügy, amikor a lengyel futárt maga kísérte el Svájcba, kockáztatva életét. A másik nevezetes esetben Mikołajczyk lengyel miniszter (1943-tól az emigrációs kormány elnöke) fiát bújtatta Balatonbogláron, majd juttatta el szüleihez.

Varga Béla lengyelmentő tevékenységének másik fontos területe a menekült zsidók hamis papírokkal való ellátása, bújtatása és külföldre menekítése volt. A németek pontosan tudták, hogy a balatonboglári lengyel gimnázium tanulóinak nem csekély része keresztény papírokkal ellátott zsidó fiatal volt, de az időközben Balatonboglára helyezett francia katonai tábor lakói között is szép számban voltak bujkáló zsidók. Nem véletlenül kellett Varga Bélának 1944. március 19-e után a homokkomáromi kolostorban elbújni, ahová Mindszenty József veszprémi püspök segítette elvonulni. A német felderítő szolgálat pontosan tudta Varga Béla tevékenységének minden vonatkozását, így a biztos letartóztatás és halálos ítélet várt volna rá. Mindszenty különben támogatta Varga Béla politikai tevékenységét, mivel a Kisgazdapárton belül a katolikus vonalat erősítette papi mivoltával. Még a német megszállás előtt kanonoki stallumot adott neki, s akkor a veszprémi püspökség legfiatalabb kanonokjának számított. A homokkomáromi bűvőhely olyan tökéletes volt, hogy a Gestapo sem bukkant Varga Béla nyomára. Sokan halottnak vagy fogolynak hitték.

1944 novemberében Varga Béla Budapestre jött, a jezsuiták pesti kolostorában bújt meg. Itt kapcsolatot teremtett nemcsak a fővárosban bujkáló kisgazdapárti vezetőkkel, hanem az üldözötteket mentő szervezetekkel, valamint Raul Wallenberggel is. Pest felszabadulása után Varga Bélát a szovjetek elfogták és a kispesti Hiss-villában őrizték, ahová Malinovszkij marsallal való megbeszélés ürügyén vitték. A kihallgatók elsősorban arról faggatták, hogy mit tud a katyáni eseményekről, e vonatkozásban milyen lengyel információkkal rendelkezik. Végül elengedték, és utóbb Debrecenben az ideiglenes nemzetgyűlés képviselője lett. Itt találkozott ismét a Kisgazdapárt legendás vezetőivel, Tildy Zoltánnal, Kovács Bélával, Nagy Ferencsel.

Budapestre történt visszatérése után a Kisgazdapárt legnagyobb feladatának az ország életének újraindítását, valamint az őszi országgyűlési választásokra való felkészülést tekintette. A Kisgazdapárt kőre nemcsak a hagyományos támogatók tömörültek, hanem az ország lakosságának mérsékelt, középutas politikát kívánók jelentős része is. Így valóban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság és az országban állomásozó szovjet hadsereg támogatását és bizalmát élvező Magyar Kommunista Párt legnagyobb ellenfelének számított. Az biztos, hogy a polgári erők választási előkészületeit, rendezvényeit mindenütt akadályozták, a szovjet katonák zaklatásai kísérték. Ennek ellenére 1945 októberében Budapesten a helyhatósági, majd novemberben az országos választásokon a Független

Kisgazdapárt elsőprő választási győzelmet aratott. A helyhatósági választásokon elért sikert Varga Bélának, a fővárosi választmány elnökének vezetésével érték el. Az országos választások eredményeként a parlamentbe került összes pártból felálló koalíciós kormány elnöki, valamint az országgyűlés elnöki tisztsége a Kisgazdapárt képviselőjét, Tildy Zoltánt és Nagy Ferencet illette. Ekkor Varga Béla az államfői tisztséget gyakorló Nemzeti Főtanács egyik tagja, pártja alelnöke volt.

A demokratikus erők a demokrácia kereteit akarták megteremteni, míg a Rákosi Mátyás vezette kommunista-szociáldemokrata irányzat részben a polgári erőket akarta megosztani, másrészt a szovjet típusú társadalmi-gazdasági formát, a maguk hatalmát építgették. Számos válságot, éles politikai összecsapást idéztek elő, ha kellett, erőszakkal távolítottak el politikusokat a politikai és a közéletből. A legnagyobb összeütközés az államforma megválasztása ügyében volt, amelynek végén 1946. február 1-én kiáltották a köztársaságot, az elnök Tildy Zoltán, a miniszterelnök Nagy Ferenc és a Nemzetgyűlés elnöke Varga Béla lett.

A Nemzetgyűlés élén Varga minden bölcsességére, politikai taktikai érzékére szükség volt, hogy a parlamenten belül fenntartsa a demokratikus rendet, megvédje a képviselői tekintélyt, mentelmi jogát. A békeszerződés megkötése után (1947. február) mind világosabbá vált, hogy a hatalomra törő baloldal céljainak megvalósítása előtt „felesleges” akadályként álltak a meggyengített polgári demokratikus pártok, vezetői közül Nagy Ferenc, Tildy Zoltán és Varga Béla. Kovács Ferencet a szovjet hatóságot bebörtönözték, Nagy Ferencet svájci tartózkodása alatt lemondásra, majd emigrációba kényszerítették. Valóban napok kérdése volt, hogy Varga Béla is követi sorsukat. Éppen a Dinnyés Lajos miniszterelnöki megbízása körüli tárgyalásokon kapta a hírt, hogy napokon belül le tartóztatják. Még hazautazott Balatonboglárra, ahol felkereste Bánás László veszprémi püspök és az ország elhagyására szólította fel, egyben a menekülés útját is előkészítette számára. Még azon éjszaka (1947. június 2-án) elhagyta az országot, Kismartonon és Bécsen át Salzburgba, az amerikai zóna egyik bázisára érkezett. Innen Svájc és Írországon keresztül 1947 augusztusában az Egyesült Államok földjére léphetett.

Érkezése idején a magyar emigráció politikai értelemben rendkívül sokszínű volt. Feltétlenül szükség volt a demokratikus erők összefogására, egy „emigrációs kormány” megalakítására, hogy az a nyugati demokráciák előtt képviselje a magyar érdekeket, távol a hazától ápolják a függetlenség, a szabadság eszméjét. Már 1947 augusztusában egyértelművé vált, hogy ennek vezetője Varga Béla, a nemzetgyűlés elmenekült vezetője lehet, aki nem mondott le hivatali tisztségéről, ugyanakkor jelentős amerikai, angol és francia kapcsolatokkal is rendelkezett, igen népszerű volt az ugyancsak erős és népes lengyel emigráció körében is. A hivatalosan 1949-ben megalakult Magyar Nemzeti Bizottságot nemcsak az Egyesült Államok kormánya, hanem az ENSZ legkülönbözőbb szervezetei is elismerték. Varga Béla kezdeményezője lett a Szabad Európa mozgalomnak, szerepe volt a Szabad Európa Rádió megszervezésében is. Amíg Magyarország hivatalosan nem rendelkezett ENSZ-tagsággal, addig a Magyar Nemzeti Bizottság volt a világ előtt „a másik Magyarország” képviselője, de 1955 után is kikérték véleményét. A Magyar Nemzeti Bizottságot az amerikai kormányzat anyagilag is támogatta.

1956 októberében Varga Béla a forradalomnak nyújtandó segítséget szervezte, majd a menekültek megsegítését. Ezekben a napokban szervezték meg a menekültügyi bizottságot, amely segítette a magyarok befogadását a világ minden országába. 1957-ben Strasbourgban megalakult a Magyar Forradalmi Tanács, amely egy év múlva beolvadt a Magyar Nemzeti Bizottságba, illetve Magyar Bizottság néven átalakult. Ennek vezetője Varga Béla lett, a bizottság részint egyesítette a magyar

demokratikus és forradalmi erőket, másrészt szerepet kapott az ENSZ-nek az 1956-os forradalmat kivizsgáló bizottság munkájában. Nagy része volt abban, hogy az ENSZ Közgyűlése a Szovjetuniót agresszornak minősítette a magyarországi eseményekkel kapcsolatban.

A Magyar Bizottságnak továbbra is fontos szerepe maradt különböző magyar ügyekben, így például a Szent Korona hazahozatalánál 1979-ben. Az 1980-as években azonban változások következtek be: sokan hazatértek az emigrációból, a magyar emigráció neves egyéniségei elhunytak, a Szovjetunió meggyengülésével itthon lazultak a diktatúra keretei. Varga Béla ekkor már súlyos beteg volt, de teljes szellemi frissességgel követte a magyar eseményeket. Nagy örömmel köszöntette az 1990. áprilisi választások eredményét, a demokratikus erők győzelmét. Élete nagy pillanatának tartotta, amikor a szabadon választott országgyűlésnek visszaadhatta tisztségét. Ezzel nemcsak az emigráció évei fejeződtek be, hanem megszűnt a Magyar Bizottság is, amelynek – jogelődjével együtt – negyvennégy évig állt az élén.

1991-ben végleg hazatelepedett, előbb Balatonbogláron élt, majd betegsége miatt Budapestre költözött. 1995. október 13-án hunyt el, szeretett boglári templomában helyezték örök nyugalomra.

IRODALOM

- Antall József: Polonia semper fidelis. Magyar kurier. 1946. 4. sz.
- Antall József: Lengyel menekültek Magyarországon a második világháború éveiben. Bp., 1946.
- Antoniewicz, Zdzisław: Igaz barátok közt. In Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945. Bp., Európa Kiadó, 1985.
- Apór István: Emlékiratok. (Kézirat. Semmelweis Orvostörténeti Levéltár.). Bp., 1945.
- Boros Zsuzsa: Német fogságból menekült francia hadifoglyok Magyarországon a második világháború alatt. Történelmi Szemle, 1973. 3–4. sz. 429–436.
- Felczak, Waclaw: Powrót i legenda. Varsó, 1966.
- Godó Ágnes: Magyar–lengyel kapcsolatok a második világháború alatt. Bp., Zrínyi Katonai Kiadó – Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- Kapronczay Károly: Lengyel iskolák Magyarországon a második világháború alatt. Magyar Pedagógia, 1974. 1. sz. 66–87.
- Kapronczay Károly: A lengyel menekültügy irányítása. História, 1986. 5–6. sz. 55–56.
- Kapronczay Károly: Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945. Bp., Mundus, 1999.
- Kapronczay Károly: Lengyel katonák magyar földön. Bp., Zrínyi K., 1994.
- Kapronczay Károly: A Nemzetgyűlés elnöke volt. Bp., Mundus, 1998.
- Lagzi, István: Uchodźcy polscy na Węgrzech w latach drugiej wojny światowej. [Lengyel menekültek Magyarországon a második világháború alatt.] Varsó, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1981.
- Varga Béla – életinterjú. Új Magyarország, 1991. július 11. – augusztus 12. (cikksorozat)

Orosz Ernő (1869–1949) genealógus életútja

Az 1850 és 1920 közé eső időszak a magyar genealógia fénykorának tekinthető. Kezdőpontjaként 1857 jelölhető ki, amikor megjelent Nagy Iván, *Magyarország családai* című 12 kötetes művének első kötete. Az általa megírt hatalmas családtörténeti kézikönyvet (sajnos) mindmáig nem sikerült meghaladnia a magyar genealógiának. A végpont 1920, a trianoni szerződés életbe lépésének éve. Az ország darabokra szakítása a magyar genealógia töretlen fejlődését is visszavetette. Sok jeles genealógus (Haiczl Kálmán [1866–1952], Horánszky Pál [1886–1949], Ethey Gyula [1878–1957] stb.) egyszeriben külföldi állampolgár lett. Noha a két világháború közötti magyar genealógia nem érte el a megelőző korszak színvonalát, még így is nagyon magas szakmai szinten állt. (Többek között ekkor ért a végéhez Kempelen Béla [1874–1952] hatalmas 11 kötetes művének¹ kiadása is.) A mélypont kezdetét 1948, a kommunista hatalomátvétel jelentette Magyarországon, amely 1989-ig, a rendszerváltásig, vagy inkább 1992-ig tartott, amikor a magyar genealógia és heraldika patinás szaklapja, a Turul újraindulhatott. A mélypont korszakában a legtöbb történeti segéd tudománnyal együtt „úri tudományként” a genealógia is tiltott szakterületté vált. A nemességhez (is) ellenségesen viszonyuló Rákosi-rendszer a genealógiát és a heraldikát „feudálisnak” bélyegezte, és megszűnt a történeti segéd tudományok egyetemi oktatása.

Orosz Ernő hosszú élete folyamán mindhárom korszaknak a részese lehetett, noha a hanyatlást csak rövid ideig érte meg. Olyan korban halt azonban meg, amikor egy számkivetett tudomány jeles képviselőjéről sem az akkor már megszűnőben lévő szaklapban, a Turulban (1951-ben számolták fel), sem a helyi lapokban nem jelenhettek meg méltatások, nekrológok. Ezért az életéről mindmáig csak nagyon keveset tudunk. Kielégítő információval csak a családtörténeti munkásságával kapcsolatban rendelkezünk.

A magyar genealógia fénykorában (1850–1920) sorra jelentek meg egy-egy vármegye nemesi családjait tárgyaló monográfiák vagy többkötetes művek.² Ezen könyvek sorát gazdagította Orosz Ernő munkássága is. Főműve a Heves és volt Külső-Szolnok vármegye nemes családjairól írt monográfia.³ 273 lapon mintegy 1500 családot tárgyal. Műve bevezetőjében meghatározta genealógiai és heraldikai szemléletmódját (noha nem hozott létre koherens heraldikai programot, hiszen nem is ez volt a célja). A címerleírások tömörítésével példát mutatott egy modern, szerkezeti alapokon álló címerleírási (és egy axiomatikus szemléletű heraldikai) rendszer létrehozása felé is. Erről a következőket mondja:⁴

„A címerek leírásában is került minden szószaporítást, fölösleges körülírást. Így nem tartottam szükségesnek külön megemlíteni: ha a pajzs egyenesen álló; ha a címeralak heraldikai értelemben jobbra fordult és természetes színében (oroszlán, griff = arany, egyszerű = ezüst, galamb = fehér, holló, sas = fekete stb.) vagy sablonos helyzetében ábrázoltatik; ha a sisak rostélyja nyílt.

Sorrend szerint először a pajzs színét, a benne levő alakot, azután a sisakdiszt, végre a sisaktakarókat (foszlányokat) írom le és pedig előbb a jobboldali, azután a baloldali két szint.

A címereket azonban rendszerint csak az esetben ismertetem, ha azok királyi, fejedelmi adományozásból vagy felsőbb hatóság igazolta jogszerző gyakorlatból két-

ségtelenül megállapíthatók. Egyébként a címérleírást mellőzöm egyrészt azért, mert nincs jogomban a család címérét akár festményekből, akár pecsétekből meghatározni, másrészt pedig azért, mert tapasztaltam, hogy azok felette megbízhatatlanok.”

Ezen a helyen nem feladatunk Orosz Ernő címertani szemléletét részletes vizsgálat alá vonni, melyek a heraldikában járatlan személyek számára bizonyára nem túlságosan izgalmasak (noha általános értelemben egy mélységesen koherens belső rendszerszerűséget rejtenek magukban), mindössze a fenti sorokból kibontakozó (1906-ban leírt) heraldikai szemlélet rendkívül modern voltára hívjuk fel a figyelmet. (A tömör, „szószaporítás” nélküli címérleírásra való törekvés [a magyar címérleírások gyakori hiányosságának és szakszerűtlenségének kiküszöbölése]; a pajzs és a címeralak helyzetének mellőzése; a címerábrák „sablonos” [megszokott heraldikai] helyzetének elhagyása a címérleírásban, pontos sorrend lefektetése a címerelemek leírásánál: a pajzs színe – a benne elhelyezkedő címeralak – sisakdísz – sisaktakaró; ez a leírási rendszer pontosan megegyezik a címer megszerkesztésének menetével, módjával.) Mind olyan elvek tehát ezek, melyek egy szerkezeti (empirikus) alapokon nyugvó címerszemlélet elengedhetetlen mellékei, annak, amit mi szerkezeti alapú címerszemléletnek nevezünk.⁵ S noha ezen elvek Orosz Ernőnél nem egy tudatos heraldikai program részeként jelennek meg, mégis ösztönösen megérezte a modern (axiomatikus) heraldika irányába mutató (egyetlen lehetséges) utat.

Műve összeállítása során elkészítette a vármegyei levéltárban található pecsétlenyomatok jegyzékét és betűsoros mutatóját. A függelékben közölte az 1754–55-ös nemesi összeírást és a vármegyei tisztviselők névsorát, amivel a későbbi archontológiai kutatásoknak is nagy szolgálatot tett. Családtörténeti vizsgálatainak egyik hozadéka volt a vármegyékhez megküldött helytartótanácsi körlevelek feldolgozása, amelyekben az armálisok fellelhetőségének helyét tudatták a vármegyékkel. Az általa elkészített betűsoros jegyzék mintegy 500 eredeti címeres levél holléte felől ad tájékoztatást. Eredményeit a Turulban közölte.⁶ A Borovszky Samu által szerkesztett helytörténeti könyvsorozatot számára ő írta meg Heves vármegye 1815 utáni történetét, valamint a vármegye nemesi családjairól szóló fejezetet.⁷

Mint fentebb említettük, az életéről kevés adattal rendelkezünk. 1869. április 8-án született a Pozsony vármegyei Vásárúton és még ugyanazon a napon meg is keresztelték, az Ernő Károly Simon névre. A szülei Orosz Simon (ker. Pozsonyeperjes, 1839. aug. 13.⁸), községi jegyző (Notarius Communitatis) és Kund Kamilla voltak. A Károly keresztnevet bizonyára anyai nagyapja, Kund Károly, a pozsonyi káptalan vásárúti provizora után kapta.⁹ A nyolc testvér közül ő volt a legidősebb. Felesége Szilaveczy Ilona (*Bernece, 1873. aug. 3.¹⁰) volt. Egerben született a fiuk, Kázmér Lajos (1896. 11. 16.¹¹ – Don-kanyar? 1943. 2. 15.¹²), majd ugyanott jött világra Ernő Lajos (*1909. 4. 27.¹³).

Egyelőre nem tudjuk, hogy hol végezte a tanulmányait. Feltételezhetően jogász vagy történész (esetleg közgazdász) lehetett, s ennek megfelelően talán a pozsonyi vagy győri jogakadémia, vagy a pesti egyetem hallgatója volt. Doktori címének hiánya az utóbbi alternatívát valószínűsíti. Az 1895-ös és 1896-os tiszti címtár talán a mi Orosz Ernőnkét jelzi, mint pénzügyminisztériumi számgyakornokot,¹⁴ illetve ideiglenes számtisztet.¹⁵ Ez annál is valószínűbb, mivel az 1897-es tiszti címtárban már Heves vármegye levéltárnokaként szerepel,¹⁶ és az Orosz Ernő név a pénzügyminisztériumban többé nem fordul elő, ehelyett a tiszti címtárban (1912-vel bezárólag) már hevesi levéltárnokként szerepel¹⁷ (ez a hivatal szervezetileg a belügyminisztérium felügyelete alatt állt).

Ismert, hogy 1896. július 30-án állt Heves vármegye szolgálatába, mint a vármegye levéltárnoka és alispáni előadó. A hevesi alispán 1898. január 27-én IV-404/a/45 428/1898 szám alatt hatósági bizonyítványt adott ki számára acélból, hogy pályázhasson az Országos Levéltár megüresedő állására.¹⁸ A pályázata azonban sikertelen maradt. A megyei levéltárban elkészítette az 1848 előtti közgyűlési anyag leltárát, a nemeslevelek jegyzékét, a megyei tisztviselők névsorát, a térképek, céhlevelek, végrendeletek lajstromait.

Ezt követően Gyöngyösre költözött és politikai pályára lépett. Gyöngyös város szolgálatába valamikor 1911 után került. Az Eger című hetilap 1912. évi 17. száma arról értesít, hogy: „Orosz Ernő, Hevesvármegye volt levéltárosát Gyöngyös város képviselőtestülete főkönyvelővé választotta meg.”¹⁹ A könyvelői gyakorlatot talán még a pénzügyminisztériumi állásában szerezte. Később városi tanácsnok lett, majd egészen a polgármester-helyettesi posztig vitte.

1926-ban (57 éves korában) Gyöngyös városa IV-404/a/220 10951/1926 szám alatt határozatot hozott, mely szerint szolgálati idejébe a nyugdíj számításához az előző állami és vármegyei szolgálatot is beszámítják.²⁰ A tiszti címtárban először 1913-ban fordul elő, mint városi könyvelő,²¹ majd polgármesteri titkár és levéltárnok (1915–1918),²² árvaszéki ülnök (1917–1918).²³ A következő tiszti címtár csak 1927-ből való, amikor már gyöngyösi polgármester-helyettes.²⁴ Az Új Barázda című Kisgazda lap újságcikke szerint azonban a tisztséget már 1920-ban is betöltötte,²⁵ és 1938-ig vagy 1939-ig viselte. Az 1938. évi utáni első tiszti címtár az 1940-es, amelyben már nem található meg. Valószínűleg ekkor vonult nyugdíjba. Ebben talán a megromlott egészségi állapota is közrejátszott, melyet egy 1941-ben elküldött levelében is megemlít.²⁶ („Személyesen kellene elmennem Győrbe s őseim lakhelyére kutatni, de erre már mint 72 éves ember nem vállalkozhatom, még arra sem, hogy Pozsonymegyében elhalt szülőim sírját meglátogassam.”) Orosz Ernő 1949. február 1-én, délután ½ 8 óraker, gyöngyösi lakásán távozott az élők sorából. Az anyakönyvi bejegyzés szerint halálának oka „Dül mirigy tultengés, szívgyengeség”²⁷ volt.

A fiai is Gyöngyösön voltak közszolgálatban. Kázmér (1896–1943) 1922-től (és az 1924-es házasságkötése idején is) városi írnok volt, egészen a bevonulásáig²⁸ (az állását ezután is fenntartották, ezért szerepel a sematizmusokban még a halála után is, melyről az 1950-es évekig nem jött értesítés). Ifj. Dr. Orosz Ernő (*1909) különböző beosztásokban található meg: 1935ös házasságakor városi számtiszt,²⁹ majd fogalmazó, polgármesteri titkár (1938–1940), fogalmazó (1941), aljegyző (1942–1944/45).³⁰

Orosz Ernőt csak idős korában kezdte komolyabban foglalkoztatni a saját családjáé eredete, melyet az anyakönyvek nemesi családként jelöltek meg. A fentebb említett, 1941. IV. 16-ra keltezett gyöngyösi levélben (melyet Orosz Ferenc enzimológusnak [Hatvan, 1958–], Dunakeszi köszönhetek) információt kér balásfai Orosz Ferenc, budapesti gyógyszerésztől, mivel a nagyapjától azt hallotta, hogy őket is „a balásfalvi (helyesen balásfai)” előnév illeti meg. A családjáról a levélben megjegyzi, hogy 1755-ben Orosz Ignác oládi lakos volt (noha ez az ismerete téves, mert Orosz Ignác nem az ő, hanem a balásfai Orosz családból származott), és ismert ősei Nagybjacson laktak, onnan származott át az 1802-ben született nagyapja, Simon Pozsonymegyébe, aki a keresztlevélben nemes szülőktől származottnak van feltüntetve. A szépapja, Orosz Gábor a halotti anyakönyv bejegyzése szerint, 99 éves, a dédapja, Orosz János [?] pedig 64 éves korában halt meg. Orosz Ferenc (1958–) közlése szerint azonban a nagyapja, Orosz Ferenc (akinek Orosz Ernő a levelet írta), a 17. századig végigkutatva a balásfai Orosz család eredetét és ennek alapján ő elvetette, hogy Orosz Ernő is ezen család tagja lenne.

Orosz Ernő magáról a levélben azt mondta, hogy a genealógiában és a nemességigazolási eljárásban járatos szakemberként ezt az előnevet sohasem használta (mindaddig, amíg biztosat nem tud a családja eredetéről) és nem is törődött vele, s csak a fiai és fiúunokái unszolására fogott a kutatáshoz. A tisztí címtárában 1899-től 1911-ig mégis a balásfalvi előnévvel szerepel (előtte 1897–98-ban nem). 1941-ben Gyöngyösön viszont már nem volt ebben biztos. A másik nagyon különös dolog, hogy katolikusnak született és a felesége is katolikus, ennek ellenére a születési anyakönyvben mindkét fia reformátusnak van jelölve. Kázmér iskolai értesítőjében szintén reformátusnak van jelezve. Viszont az esküvőjükön már mindkét fiú katolikus. Egyelőre nem teljesen világos, hogy az anyakönyvi hivatalnokok (kevésbé valószínű) tévedéséről van-e szó, vagy az életük folyamán a család egyes tagjai valóban többször is (névleg?) felekezetet váltottak.

Végezetül talán nem teljesen érdektelen, ha röviden felvázolom mindezen – egyébként még mindig nagyon töredékes – életrajzi adatok összegyűjtésének folyamatát és érzékeltetem a genealógiai kutatás nehézségeit. (Egyben remélve azt is, hogy a lezármazói és a genealógiai szakma képviselői ezen hiányokat kitöltik, és idővel majd fényképpel is rendelkezni fogunk róla. Továbbá az anyakönyvi adatok [a probandusz és szülei, nagyszülei, a születésük helye és dátuma] bevitelének olyasféle pontosítására is szükség volna, hogy azokból mindegyik anyakönyv [születési, házassági, halotti] esetén és minden bejegyzési szinten pontosan kiderüljenek a rokoni kapcsolatok, elhárítva ezzel a genealógiai kutatás nehézségeit.)

Én magam Orosz Ernő nevével az általa írt monográfia kapcsán találkoztam, mely Heves és Külső-Szolnok vármegye nemesi családjaival foglalkozik. Mivel céloim egy heraldikai lexikon (és címerhatározó) összeállítása (melyeken a Wikikönyvekben 2006 óta folyamatosan dolgozom), szerettem volna az ő életéről is többet megtudni. Azt kellett azonban tapasztalnom, hogy (ellentétben más korabeli genealógiai-heraldikai szerzőkkel) semmilyen adatot nem találtam róla. A neve egyetlen országos és helyi biográfiai könyvben sem szerepel.

Kezetben csak az általa kiadott családtörténeti mű címlapjának azon adatával rendelkeztem, mely őt Heves vármegye levéltárnokának címezte. Azt feltételeztem tehát, hogy a Heves Megyei Levéltár minden részletre kiterjedő információval fog rendelkezni róla. A megkeresésemre azonban Nemes Lajos, a levéltár igazgatója 2009. 5. 6-án azt közölte velem, hogy Orosz Ernő életéről sajnos ők is csak nagyon kevés ismerettel rendelkeztek. Dr. Orosz Ernő (valószínűleg az ifjabb Ernő) személyi dossziéja csak annyi adatot tartalmazott, hogy 1896. július 30-án állt Heves vármegye szolgálatába, a felesége Szilaveczy Ilona volt és 1909. április 1-jén Egerben született Ernő fiuk, majd valamikor 1911 után Gyöngyös város szolgálatába került és városi tanácsnok, valamint polgármester-helyettes lett. Sem a születési, sem a halálának éve nem volt ismert.

Első lépésben az egri polgári születési anyakönyv másodpéldányát vizsgáltam meg (amely elérhető az interneten a familysearch.org honlapon keresztül is), ahol az 1909. év május 1-i bejegyzésénél meg is találtam az Orosz Ernő Lajos (az ifjabb Ernő) születésére vonatkozó bejegyzést (1909. április 27.). Ezzel egyben a fiú nevét és születési dátumát is pontosítani lehetett. Mivel mindkét szülő (Orosz Ernő és Szilaveczy Ilona) neve egyezik, tudtam, hogy a megfelelő személyről van szó. (A városban volt egy másik Orosz család is, de ők alacsonyabb sorban éltek.)

Az anyakönyvi bejegyzés egyik rovatában az apa személye Orosz Ernő (ref.), „Hevesvármegyei levéltárnok” alakban, az életkora 40 évben van megadva. Ennek alapján 1869-ben született. Mivel még mindig nem tudtam, hogy hol született, a születési dátumát egyelőre nem lehetett pontosabban meghatározni. Ezért rátértem a halál

időpontjának a megállapítására. A gyöngyösi tevékenységével kapcsolatban az az adat is ismert volt, mely szerint Gyöngyös városa IV-404/a/220 10951/1926 szám alatt határozatot hozott arról, hogy a szolgálati idejébe a nyugdíj számításához az előző állami és vármegyei szolgálatot is beszámítják. Eszerint 1926-ban még életben volt. Azt feltételeztem, hogy nyugdíjasként Gyöngyösön élt, ezért átnéztem az összes gyöngyösi polgári halotti anyakönyv másodpéldányát, 1926-tól kezdve és végül 1949-ben meg is találtam a halálára vonatkozó bejegyzést (Gyöngyös, 1949. február 1.), amiből egyben a szüleinek a neve is kiderült.

A bejegyzés melletti rovat 79 évesnek mondja, tehát eszerint nem 1869-ben született, hanem 1870-ben. Az ellentmondás feloldására újra meg kell vizsgálnunk a rendelkezésre álló adatokat. A fia 1909. április 27-én született. Ha tehát Orosz Ernő 1949 áprilisában hal meg, már 80 éves lett volna, a februári halálakor viszont még csak 79 éves volt. Ebből arra következtethetünk, hogy 1869. február 1-je és április 27-e között született. (Utólag kiderült, hogy április 8. napján jött világra.) Úgy gondoltam tehát, ha majd ismert lesz a születési helye (amit talán a szülei halálozási és házassági anyakönyveinek az átvizsgálásával tudunk megállapítani), a megfelelő település református születési anyakönyvében az 1869. február–április közti bejegyzéseket kell átnéznünk (a vallása kiderült a fia születési és a saját halálozási bejegyzéséből is – de mint az később kiderült, Orosz Ernő családja eredetileg katolikus volt).

A genealógiai kutatás tehát megkívánja tőlünk, hogy találékonyak legyünk és efféle logikai kombinációkat is alkalmazzunk, de ennél többre – az adatok hiánya miatt – Orosz Ernő biográfiai adataival kapcsolatban a 2015-ben kiadott genealógiai kézikönyvemben³¹ sem jutottam. Minthogy Orosz Ernő fiának a születési anyakönyvében nem szerepelt az apa születési helye és pontos dátuma (csak az apa életkora), ezek kiderítése reménytelennek tűnt, hiszen annak nem feltétlenül kell Eger és Gyöngyös környékére esnie, és ilyen esetben nem sokat használ a genealógiai kutatás azon gyakorlata sem, hogy a születési, házassági vagy halotti anyakönyvben szereplő hely 30 kilométeres körzetébe tartozó települések anyakönyveit is átvizsgáljuk. (Mint utóbb kiderült, ez nem is lett volna célravezető.)

Ez volt a helyzet egészen 2019. január 12-ig, amikor a RadixForum nevű családtörténeti portálon évekkel korábban tett bejegyzésemmre reagált Orosz Ferenc Dunakesziről. Ő azt közölte velem, hogy a saját családtörténeti kutatásainál foglalkozott Orosz Ernő személyével is, azon levél alapján, melyet a nagyapjának 1941-ben Orosz Ernő küldött. Ebben megemlíti az életkorát (72) és a családja származását is (Nagybajcs). Ez egy csapásra óriási lendületet adott a további kutatásnak, hiszen ezen adatokban megtalálható mindazon szükséges információ, amelyek hiányában a születés helyének és dátumának a kiderítése, valamint a tisztí címtárban szereplő Orosz Ernő azonosítása a mi genealógusunkkal szinte reménytelen feladat lett volna, és ezt követően életútjának legtöbb lényeges állomása is felszínre kerülhetett.

Orosz Ernő leszármazási jegyzéke

04. ?

03. Terézia (élt 1800, Nagybajcs) = Huszár János

02. Terézia (keresztelője 1800. 9. 15., Nagybajcs)³²

03. Mihály (élt 1800, Nagybajcs) = Szalay Rozina³³

03. Éva (élt 1800, Nagybajcs) = Szalay Mihály³⁴

03. Sándor (élt 1800, Nagybajcs) = Pintér Rózsa³⁵

03. István (élt 1800, Kisbajcs) = Aszanyófi (?) Katalin³⁶
 03. Gábor (†99 évesen, élt 1800, Nagybajcs) = Szalay Terézia
 02. Zsófia (ker. 1800. 9. 3., Nagybajcs)³⁷
 02. Simon (ker. 1802. 3. 5., Nagybajcs)³⁸ = Reindl Lizi (Erzsébet)
 01. Erzsébet (ker. 1829. 7. 8., Pozsonyeperjes) ikrek
 01. Terézia (ker. 1829. 7. 8., Pozsonyeperjes) ikrek³⁹
 01. Rozália (ker. 1830. 9. 19., Pozsonyeperjes–1841 e.?)⁴⁰
 01. Lajos (ker. 1837. 8. 26., Pozsonyeperjes)⁴¹
 01. Simon (ker. 1839. 8. 13., Pozsonyeperjes)⁴² = Kund Kamilla, K. Károly és Krakowitzter Ilona leánya
 0. Orosz Ernő Károly Simon (Vásárút, 1869. 4. 8.–Gyöngyös, 1949. 2. 1.) = Szilaveczy Ilona Irén (*Bernece, 1873. 8. 3.), Sz. István és Paffcsuga Zsuzsanna leánya⁴³
 1. Kázmér Lajos (Eger, 1896. 11. 16.–Donkanyar? †1943. 2. 15.) = Gyöngyös, 1924. 1. 8.,⁴⁴
 Krupánszky Margit Etelka (*Gyöngyös, 1903. 5. 28.), K. Lajos Antal és néhai Hortolányi Gizella Mária leánya
 1. Ernő Lajos (*Eger, 1909. 4. 27.) = Szolnok, 1935. 6. 8.,⁴⁵ Szűts Jolán (*Szolnok, 1913. 6. 8.), Sz. Imre és néhai Szöllösi Ilona leánya
 2. Tamás Ernő (†Gyöngyös, 1940. 12. 18., sárgaságban 4 napon)⁴⁶
 0. József Oszkár (*Vásárút, 1870. 7. 22.)⁴⁷
 0. Adalbert (*Vásárút, 1872. 4. 26.)⁴⁸
 0. Ilona Kamilla (*Vásárút, 1874. 3. 19.)⁴⁹
 0. Károly Árpád (*Vásárút, 1877. 7. 2.)⁵⁰
 0. Mária (Vásárút, 1878. 12. 22.–1887. 2. 18.)⁵¹
 0. Miklós (Vásárút, 1881. 11. 30.–1889. 2. 24.) ikrek
 0. András Simon (Vásárút, 1881. 11. 30.–1881. 12. 2.)⁵² ikrek
 01. Rozál (ker. 1841. 8. 17., Pozsonyeperjes)⁵³
 01. Mári (ker. 1843. 6. 14., Pozsonyeperjes)⁵⁴

Orosz Ernő levele Orosz Ferenc budapesti gyógyszerésznek, 1941. 4. 16.

Nagyságos balásfai Orosz Ferenc
 gyógyszerértulajdonos úrnak
 Budapest I., Hegyaljai út 23.

Igen tisztelt gyógyszerész úr!
 Kedves öcsém!

Nagy köszönettel vettem szíves értesítését s azon lekötelező ígéretét, hogy hazaérkezése után közölni fogja velem a birtokában levő adatokat.

Különösen a leszármazási adatok érdekelnének, továbbá az, hogy a donációs levelet névszerint kik kapták, ezek Györmegyében eredetileg hol laktak, az egyes nemesi igazolásokban (investigatio), különösen az 1725. 1733. években névszerint kik szerepelnek. Az 1755-ben O.[rosz] Ignác oládi lakos részére kiadott testimonialis hiteles másolatát a györmegyei levéltárból már beszereztem, de az összekötötést az 1690-i

donatíószerzővel az anyakönyvek hiánya és botrányos szűkszavúsága miatt még nem tudtam megtalálni. Ismert őseim Nagybjacson laktak, onnan származott át az 1802-ben született nagyapám Simon Pozsonymegyébe mint jegyző; a keresztlelvélben nemes szülöktől származottnak van feltüntetve. Tőle hallottam, hogy a balásfalvi (helyesen balásfai) előnév illet meg bennünket, én azonban mint a genealogiában és a nemesség-igazolási eljárásban járatos szakember eddig még nem használtam és nem is törődtem vele s most is csak a fiaim és fiú unokáim unszolására fogtam a kutatáshoz.

Hogy az anyakönyvek milyen szűkszavúak, erre jellemző szépatyám haláleseti bejegyzése, mely így szól: nemes O.[rosz] Gábor 99 éves. Az benne van, hogy végelgyengülésben halt meg s hogy a halotti szentségekben nem részesült, de hogy ki volt a felesége, az már nem volt fontos a papnak. A valószínű dédapám halotti anyakönyvében pedig csak ennyi van: O. János 64 éves. A házassági anyakönyvben még a házastultak életkora sincs feltüntetve, annál kevésbé a szülők neve.

Személyesen kellene elmennem Győrbe s őseim lakhelyére kutatni, de erre már mint 72 éves ember nem vállalkozhatom, még arra sem, hogy Pozsonymegyében elhalt szülőim sírját meglátogassam.

Igazán nagy háálára kötelez le, ha a nagy fáradtsággal és bizonyára nagy költséggel beszerzett lényeges adatokat szíveskedik velem közölni s az én munkámat megkönnyíteni.

Nagyrabecsült mielőbbi szíves válaszát kérve tiszteletteljesen szívből üdvözlí Orosz Ernő, Gyöngyös 1941. IV. 16. Recsky u. 4.

JEGYZETEK

- 1 Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. Budapest, I–XI. 1911–1932. További főbb művei: *A nemesség* (genealógiai és heraldikai kézikönyv) Budapest, 1907.; *Útmutató az összes nemességi ügyekben*. Genealógiai és heraldikai kézikönyv. Budapest, 1907.; *Magyar nemesi almanach. Az 1867–1909-ben magyar nemességre, bárói, grófi, hercegi méltóságra emelt családok*. Budapest, 1910.; *Magyar nemesi családkönyv*. Budapest, 1927.; *Magyar főrangú családok*. Budapest, 1931.; *Magyar zsidó és zsidó-eredetű családok*. Budapest, I–III. 1937–1939.; *Családkönyv. I. Nemes családok, polgárcsaládok*. Budapest, 1940.
- 2 Benkó Imre: *Nemes családok Nagykörsön*. Nagykörső, 1907.; Weress Sándor: *Torda őscsaládai*. Torda, 1890.; Csoma József: *Abauj-Torna vármegye nemes családai*. Kassa, 1897.; Andretzky József: *Baranya vármegye nemesei*. Pécs, 1909.; Dudás Gyula: *Bácskai nemes családok*. Zombor, 1893.; Palatinus József: *Békésvármegyei nemes családok története. Első rész. Mágnás családok...* Budapest, 1909.; Barna János: *Nemes családok Csanádvármegyében*. Makó, 1913.; Forgon Mihály: *Gömör-Kis-Hont vármegye nemes családai*. Kolozsvár, I–II. 1909.; Kiss István: *Győr vármegye nemesi családai*. Budapest, é. n.; Pálmay József: *Háromszék vármegye nemes családai*. Sepsiszentgyörgy, 1902.; Bőjthe Ödön: *Hunyad vármegye Sztrigyvidéki részének és nemes családainak története*. Budapest, 1891.; ifj. Kövály László: *Hunyad vármegye nemes családai*. Déva, 1900.; Alapi Gyula: *Komárom vármegye nemes családai*. Komárom, 1911.; Pálmay József: *Maros-Torda vármegye nemes családai*. Marosvásárhely, 1904.; Kőszeghi Sándor: *Nemes családok Pest vármegyében*. Budapest, 1899.; Gorzó Bertalan: *Szatmár vármegye nemes családai*. Nagykároly, 1910. (Pótkötet, 1912.); Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája*. Birtokosok, családok története. Budapest, V. (A–K), VI. (L–Z) 1903–4.; Baranyai Béla: *Somogy vármegye nemes családai*. Budapest, 1917.; Vasdényi Imre: *Ősi birtokok és birtokosok Somogy vármegyében*. Kaposvár, 1922.; Lendvay Miklós: *Temes vármegye nemes családai*. Budapest, I–III. 1896.; Pálmay József: *Udvarhely vármegye nemes családai*. Székelyudvarhely, 1900.; Fejérváry József: *Vásárhely története családok tükrében*. Hódmezővásárhely, 1929.; Balogh Gyula: *Vas vármegye nemes családai*. Szombathely, 1894.; Palatinus József: *Vasvármegyei nemesi családok története*. Szombathely, 1911.

- 3 Orosz Ernő: *Heves és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai*. Eger, 1906.
- 4 Uo. 3.
- 5 Szegedi László: *A rendszerezés és meghatározás lehetőségei a címertanban*. Századok, 1999/1. 145–183.
- 6 Orosz Ernő: *Jegyzék némely közlevéltárakban elhelyezett címeres nemeslevelekről*. Turul, (25.) 1907/4. 200–205.
- 7 *Heves vármegye története*. A honfoglalástól 1815-ig írta Nagy Béni dr., 1815-től Orosz Ernő; *Heves vármegye családai*. Írta Orosz Ernő. Bevezető részszel ellátta ifj. Reiszig Ede dr. In: Borovszky Samu szerk.: *Magyarország vármegyéi és városai*. Heves vármegye. Bp., é. n. [1910] 592–644. és 645–681.
- 8 (Pozsony)Eperjes római katolikus születési anyakönyve 1827–1881, Jahodná 1060., 29. lap, <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:V1HD-JF3>
- 9 Vásárút római katolikus születési anyakönyve 1852–1869. Trhová Hradská 2402. 261. lap 34. szám, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:KSPF-H5D>
- 10 Kemencei római katolikus házassági anyakönyv, IV. 1805–1859. RK 46/4, 194. lap 89. szám, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:X6YM-8BS>
- 11 Egri születési anyakönyv, 1896–97. 861. szám, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GPCQ-9CC2>
- 12 Egri halotti anyakönyv, 1955–57. 33. lap 161. szám, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GPCS-LYM>
- 13 Egri születési anyakönyv 1909–1911. évi másodpéldánya. 345. szám, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GPZ3-ZQV>
- 14 *Magyarország tisztii cím- és névtára*. 14. évfolyam, 1895. 191. szám, <https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/TisztiiCimtar/>
- 15 Uo. 15. évfolyam, 1896. 205.
- 16 Uo. 16. évfolyam, 1897. 154.
- 17 Uo. 1898. 163.; 1899. 180.; 1900. 158.; 1901. 158.; 1902. 161.; 1903. 157.; 1904. 83.; 1905. 89.; 1906. 93.; 1907. 93.; 1908. 94.; 1908. 98.; 1910. 102.; 1911. 104.; 1912. 106.
- 18 XV-41, Dr. Orosz Ernő személyi dossziéja, Heves Megyei Levéltár. Az adatot köszönöm dr. Nemes Lajosnak, a levéltár igazgatójának, 2009. 5. 6.
- 19 Eger (hetilap), 1912. 2. 28., 17. szám 4. lap. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/helyi_lapok_hevesmegye_eger_hetilap/
- 20 XV-41, Dr. Orosz Ernő személyi dossziéja, Heves Megyei Levéltár.
- 21 *Magyarország tisztii cím- és névtára*. 32. évfolyam, 1913. 111.; 1914. 114.
- 22 Uo. 1915. 115.; 1916. 127.
- 23 Uo. 1917. 139.; 1918. 82.
- 24 Uo. 1927. 44.; 1928. 44.; 1929. 53.; 1931. 49.; 1932. 56.; 1935. 55.; 1936. 55.; 1937. 59.; 1938. 62.
- 25 Új Barázda (2.) 1920. december 14., 293. szám, <https://adtplus.arcanum.hu/en/collection/UjBarazda/>
- 26 Orosz Ernő levele Orosz Ferenc budapesti gyógyszerésznek, 1941. IV. 16. A forrást köszönöm Orosz Ferenc (Hatvan, 1958–) Dunakeszin élő enzimológusnak.
- 27 Gyöngyösi halotti anyakönyv, 1948–1952. 43. szám, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9PC3-9NDK>
- 28 *Magyarország tisztii cím- és névtára*. 38. évfolyam, 1927. 44.; 1928. 44.; 1929. 53.; 1931. 49.; 1932. 56.; 1935. 55.; 1936. 55.; 1938. 62.; 1937. 59.; 1938. 62.; 1940. 72.; 1941. 73.; 1942. 78.; 1943. 80.; 1944. 82.
- 29 Szolnoki házassági anyakönyv, 1934–36., 31. lap 92. szám, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GGYB-7RR>
- 30 *Magyarország tisztii cím- és névtára*. 1938. 62.; 1940. 72.; 1941. 73.; 1942. 78.; 1943. 80.; 1944. 82.
- 31 *Szegedi László: Általános genealógia*. Budapest, 2015. (DVD-ROM) 1122–1124.
- 32 Római katolikus születési anyakönyv, Nagybajcs 1. kötet, 1788–1836. RK 55/1, 15–16. lap, <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:X239-Q52>
- 33 Uo. 15–16. lap.
- 34 Uo. 15. lap.
- 35 Uo. 16. lap.
- 36 Uo. 16. lap.
- 37 Uo. 16. lap.
- 38 Uo. 18. lap, <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:X239-HH2>
- 39 (Pozsony)Eperjes római katolikus születési anyakönyve 1827–1881. Jahodná 1060. 5. lap, <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:V1HD-DTK>
- 40 Uo. 8. lap, <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:V1H6-S5J>
- 41 Uo. 25. lap, <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:V1X6-DY7>
- 42 Uo. 31. lap, <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:V1HD-JF3>
- 43 Kemencei római katolikus házassági anyakönyv, IV. 1805–1859. RK 46/4 194. lap 89. szám, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9398-VN97-L5?i=409>
- 44 Gyöngyösi házassági anyakönyv, 1919–24. 1. lap 1. szám, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GPC7-6JD>
- 45 Pesti Hírlap, 1935. június 4., 13. lap (házassági értesítő) https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/PestiHirlap_1935_06/
- 46 Gyöngyösi halotti anyakönyv, 1940–44. 457. szám, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9PZS-7SQ>
- 47 Vásárút római katolikus születési anyakönyve 1869–1885. Trhová Hradská 2403. 10. lap 22. szám, <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:KSPF-9Y3>

- 48 Uo. 38. lap 52. szám.
- 49 Uo. 60. lap 25. szám.
- 50 Uo. 101. lap 48. szám.
- 51 Uo. 120. lap 96. szám.
- 52 Uo. 150. lap 75. és 76. szám.

- 53 (Pozsony)Eperjes római katolikus születési anyakönyve 1827–1881. Jahodná 1060. 38. lap, <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:V1HW-J82>
- 54 Uo. 45. lap, <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:V1H4-959>

Folyószám	A bejegyzés ideje (év, hó, nap)	A születés ideje (év, hó, nap)	A gyermek utóneve, neme, vallása	A szülők			A születés helye, ha a születés nem az anya lakásán történt
				családi és utóneve, állása, (foglalkozása), lakohelye	vallása	életkora	
1	2	3	4	5	6	7	8
244.				Ugori, Mária u. 11. sz.			
245.	1909 máj. 1.	1909. júnr. 27.	Orosz Ernő fiú. ref.	Orosz Ernő. Fővárosi mérnök Főlevegővezeték Tervező Irodájában Tervező Irodájában	ref.	40.	—

Orosz Ernő fiának születési bejegyzése az egri születési anyakönyv 1909–1911. évi másodpéldányában

Folyószám	A bejegyzés ideje (év, hó, nap)	Az elhalálozás ideje (év, hó, nap)	Az elhalt						Az elhalálozás helye, ha az elhalálozás nem az elhalt lakásán történt	A halál oka
			családi és utóneve, állása (foglalkozása), lakohelye	vallása	életkora	házastársának család- és utóneve	szüleinek család- és utóneve			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
43.	1949 febr. 8.	1949 febr. 1. d. u. 1949	id. Orosz Ernő nyug. városi tanács- nok, helyettes polgármester Gyöngyös Jókai - u. 6.	ref.	79 éves	Főlevegővezeték Iroda	néhai Orosz Imréné néhai Körmel Kornélia	Gyöngyös Városházánál u. 11.	Levegő tüz szív- gyenge- ség	

Orosz Ernő elhalálozásának bejegyzése a gyöngyösi halotti anyakönyv 1948–1952. évi másodpéldányában

A finn és a magyar parasztság sorsa

Finnország nevének hallatán minden magyar embernek beugranak bizonyos fogalmak. Egykori földrajzórák emléke („az ezer tó országa”), irodalomból a *Kalevala*, a szauna, esetleg a finn életérzés, a *sisu*. Meg persze a finn meg magyar történelem ritka érintkezései: Hell Miksa és Sajnovics János lappföldi útja a Vénusz megfigyelésére 1769-ben (párhuzamosan az angol James Cook tahiti útjával!), a finnugor nyelvrokonság, Kodolányi János két könyve, a *Suomi, a csend országa* és a *Suomi titka*, meg az 1939-es *téli háború* (kevésbé romantikus néven: szovjet–finn háború), amelyben magyar önkéntesek indultak a Mannerheim marsall vezette finnek támogatására. És emlékezhetünk a Magyarországon irigyelve csodált vagy csodálva irigyelt finn szabadságra a „szovjet medve” mancsai között, és azokra a finn elnökökre (a konzervatív Paasikivi, az agrárpárti Kekkonen és a szociáldemokrata Koivisto), akik ügyes politikával és érzékenységgel, végig kötélháncsként egyensúlyozva fenntartották a jó viszonyt a szovjet birodalommal annak összedőléséig, megkímélve Finnországot a nagy megrázkódtatásoktól.

A felszínen kavargó élmények mellett azok a bizonyos „mély áramlatok” is összekötik a két országot, amelyek a napi politikai élet szintje alatt mozognak. Míg a politikai élet jelenségei, a pártok harcai és kompromisszumai a felszínen fodrozódnak, az áramlások a mélyben fejtik ki a politikai ciklusoknál hosszabb ideig tartó hatásukat.

Magyarország és Finnország társadalomtörténetét évszázadokon keresztül befolyásolta az a tény, hogy mindkét ország lényegében egy agrárállam volt, ahol a parasztság tette ki a társadalom túlnyomó többségét. A finn nép teljes mértékben egy paraszti nép volt, hiszen évszázadok óta svédek és elsvédesedett finnek, valamint németek alkották a nemességet és a csekély számú polgárságot. A nemzeti öntudatosodás, miként Európa legtöbb területét, a napóleoni háborúk véres kavarodása idején érte el Finnországot, és e folyamat fő katalizátoraként az 1809-es orosz megszállás szolgált, amely ugyan a finnek politikai helyzetében emelkedést jelentett (az Orosz Birodalmon belül Finn Nagyhercegség néven Finnország autonómiát élvezett), ám az impériumváltás megmozdította a finn (és részben már svéd nyelvű, de identitásához visszatért finn) kulturális elit öntudatát. A svéd uralomból orosz fennhatóság alá került finnek körében a 19. században nacionalista jelszó lett Adolf Ivar Arwidsson büszke mondata, miszerint „svédek többé nem vagyunk, oroszok nem leszünk, legyünk finnek”. Ahogyan a magyar köznemesi, kisnemesi és honorácior politikusok, írók, költők számára Bécs, úgy a finn nemzeti szellemű értelmiség számára Stockholm és Szentpétervár jelentette a referenciát, amelyekkel szemben szükséges volt a formálódó nemzeti öntudat védelme. Természetesen a 20. században a legszamosabb társadalmi csoport, a parasztság sem került el az értelmiség figyelmét, és mindkét országban több irányzat is ebbe a rétegbe vetette horgonyát.

A magyar népi írók szeretettel és megbecsüléssel tekintettek Skandináviára, ami annak fényében megható, hogy az 1930-as évek elején Európa e zord északi régiója még igen messze volt az 1960–70-es évek jóléti államától, és mindegyik ország a szegénység, kivándorlás, földínség megszüntetésével volt elfoglalva. Talán a népieken kívül nem volt még egy skandináv-orientált mozgalom a magyar eszmetörténetben. A népiek részben a szövetkezeti mozgalom és a népfőiskola intézménye miatt tisztelték Skandináviát, részben pedig azért, mert ezek döntően paraszti népességű országok voltak, amelyek a hagyományok fölszámolása nélkül vezették el a parasztságot a pol-

gárosodás útjára. Emellett úgy tűnt, hogy ezek az államok a demokráciát is képesek sikeresen megvalósítani és működtetni, elkerülve a nagyobb megrázkódtatásokat (noha éppen Finnország szomorú példát mutatott a véres polgárháborúra, a „vörösök” és a „fehérek” között 1918-ban). Nyilvánvaló, hogy a népiek, akik a receptet keresték a magyar értelmiség számára, olvasmányaik és utazásaik alapján bizonyos illúziókat tápláltak az északi modell „harmadik út” jellege iránt, de az őszinte, jó szándékú, és akár tévedéseket is vállaló keresés-kutakodás választja el a „lényeglátókat” a „hamis realistáktól”, akik a távoli önzetlen példák helyett mindig a közeli hatalmi központok kegyét keresték.

A magyar történettudomány számára ma már nem számít különösnek, hogy a magyar parasztság társadalomtörténetét más, hasonló sorsú országokéval párhuzamosan vizsgálja. A magyarországi történészek mindinkább fölismerik, hogy a magyar társadalom fejlődését nem lehet pusztán belső okokkal, magából Magyarországból megmagyarázni. Nem tekinthető véletlennek, hogy éppen a társadalomtörténeti kérdések azok, amelyekben szinkronikus szemléletű kutatásokra nyílik lehetőség. A társadalom lassabban változó történeti egység, mint a politika, ezért a társadalomtörténet alapot ad a látszólag egymástól távol fekvő régiók és kultúrák összehasonlításához.

Örvendetes, hogy a magyar és finn agrártörténészek összefogtak abban a vállalkozásban, hogy szinkronban bemutassák a magyar és a finn parasztság sorsát a 20. században. 2017. május 18–19-én konferenciát szerveztek *A mezőgazdaság fejlődése Magyarországon és Finnországban* címmel, amely nem kisebb célt tűzött ki, mint a magyar és finn agrártársadalom párhuzamos bemutatását. A konferencián elhangzott előadások 2018-ban angol nyelven megjelenhettek egy szép kiállítású kötetben. A Varga Zsuzsanna és Anssi Halmesvirta által szerkesztett kötet már külsejében is tetszetős. A fedőlapon és hátlapon látható fénykép, amely kévekötetést ábrázol, nosztalgiát ébreszt egy mára letűnt világ iránt. Találó választás volt a zöld szín, amely az erdők-mezők színe, és egyébként a politikatörténetben a 20. századi parasztpártok és paraszti mozgalmak színe. A tizenkét tanulmányt egyenlő számú, hat-hat finn és magyar történész írta. A könyv erőssége, hogy gazdagon ellátott grafikonban, térképben, amelyek lényegesen megkönnyítik az eligazodást a gazdasági, statisztikai adatok tengerén. A 182 oldalas könyv tizenhat táblázatot és tizenöt grafikont tartalmaz, ami önmagában is sokatmondó.

Varga Zsuzsanna és Anssi Halmesvirta bevezetője fölvezolja a 20. századi magyar és finn társadalom eltérő alakulását. A két ország a hasonló gazdasági és társadalomtörténeti indulás, valamint a parasztság nagy súlya ellenére a politikai kultúra és a pártrendszer tekintetében különbözött egymástól. Magyarországon nem történhetett volna meg – több ok miatt sem –, ami Finnországban, nevezetesen, hogy 1937-ben a Szociáldemokrata Párt az Agrár Ligával és a Nemzeti Progresszív Párttal közösen alakított kormányt. Ez olyan volt, mintha a Magyarországi Szociáldemokrata Párt a Független Kisgazdapárttal és például a Rassay Károly-féle Polgári Szabadságpárttal lépett volna koalícióra! A szociáldemokraták, agrárpártiak és progresszívek úgynevezett „vörös föld” kormánya igyekezett javítani a mezőgazdasági népesség és az ipari munkásság helyzetén (6. oldal). Talán ennek fényében sem csodálható, hogy a magyar népi mozgalom tagjai példaként tekintettek Suomi-ra. Az 1937-ben hivatalba lépett kormány reformjai a háború után is folytatódtak, megalapozva a finn jóléti államot. Ezzel szemben Magyarországon a háború utáni évek ínsége, majd az 1949-től az államszocialista diktatúra körülményei lehetetlenné tették a jóléti állam megteremtését (nyilván azt most nem lehet és nem érdemes megvizsgálni, milyen társadalmi és gazdasági feltételei vannak általánosságban a jóléti állam modelljének). Amíg Finnországban a családi birtok és farm volt a domináns, Magyarországon – két sikertelen nekifutás után – az 1960-as évek elejére befejeződött a téveszesítés, és ezzel a történelmi parasztság fölszámolása.

Jari Ojala és Ilkka Nummela finn gazdaságtörténészek részletes, statisztikailag adatolt tanulmánya (9–30.) mindenki számára eloszthatja a képet arról a mítoszról, miszerint a finn jóléti állam valamilyen egyszerű csoda eredménye. A „csoda” az, miként sikerült ennek a kis országnak fokról fokra az éhínségtől (amely bizony még a 19. században és a 20. század elején is visszajáró kellemetlen vendég volt) eljutni a túltermelés korszakáig. A 20. század elején a finnek még éheztek, és ötven év se telik bele, máris leküzdik az éhínség, szegénység és kivándorlás ikerördögeit. Az 1960-as években kezdődött a finn társadalom lassú lakóhelyi, foglalkozásszerkezeti átalakulása, hasonlóan a többi skandináv országhoz, valamint a teljesen más társadalmi, gazdasági és politikai modellt követő Magyarországhoz (ami abban a tekintetben is elgondolkoztató, hogy ne tekintsük-e a politikai rendszerváltásokat képlékenynek a gazdasági ciklusokhoz, konjunktúra-dekonjunktúra változásokhoz képest). Egyetlen adatot idézünk csak: 1950-ben a finn lakosság egyharmada városlakó, míg az ezredfordulón már a lakosság kétharmada él városban. (14–15.) Ennek a tanulmánynak párja témáját és statisztikai megalapozottságát tekintve Varga Zsuzsanna tanulmánya (31–56.), amely a több szempontból is jó határhőnek tekinthető 1920-as évtől indulva elemzi a magyarországi vidék fejlődését, az agrárkérdés körüli meg-megújuló vitákon és a kollektívizáláson keresztül a rendszerváltásig.

Papp István tanulmánya (57–68.) bemutatja a parasztságról szóló politikai gondolkodást a két világháború között, elsősorban Szabó Dezső, Németh László, valamint ideológiai ellenfelük, az újkonzervatív Szekfü Gyula gondolatai alapján. Papp szellemes módon egy olyan forrásból bontja ki a „ki a paraszt” kérdésfeltevését, amely rámutat a Horthy-kori elit valóságismeretének hiányára. Kállay emlékiratára hivatkozik, amelyben a miniszterelnök kormánya tagjainak listájával védekezik azon állítás ellen, miszerint egy „feudális, anakronisztikus” kormány élén állt volna, és ennek bizonyítására hosszan sorolja a részben paraszti származású minisztereinek nevét. (57.) A tanulmány kapcsán foglalkozni kell egy terminológiai kérdéssel. A szerző az angol nyelvű szövegben következetesen a *populist* kifejezés alatt tárgyalja a magyar népieket. Igen ám, csak hogy a *Populism*, azaz populizmus kifejezés értelme mára eléggé kitágult, és nem elég, hogy a populizmus nagyrészt pejoratív kifejezés lett a köznap publicisztikában, de egymással is ellentétes politikai, ideológiai tartalmak rendelődtek a populizmus tartalma alá. Megfontolandó lenne az *agrarian populist*, azaz agrárpopulista jelzős szerkezet használata, amely lényegesen pontosabb, mint a *populista*, és közvetlenül utal arra, hogy a cél az agrárnépesség fölemelése.

Tóth Tibor, Jorma Wilmi, Marchut Réka és Holger Fischer tanulmányai a 20. századi finn és magyar agrártörténelem egy-egy szűk fejezetét tárgyalják. Tóth Judit tanulmányában részletesen bemutatásra kerül a mezőgazdaság kollektívizálása. Erkki Laitinen egy szűkebb esettanulmány, a karéliai finnek megsegítését és repatriálását célzó finnországi politika idehaza alig ismert történetével ismerteti meg az olvasót.

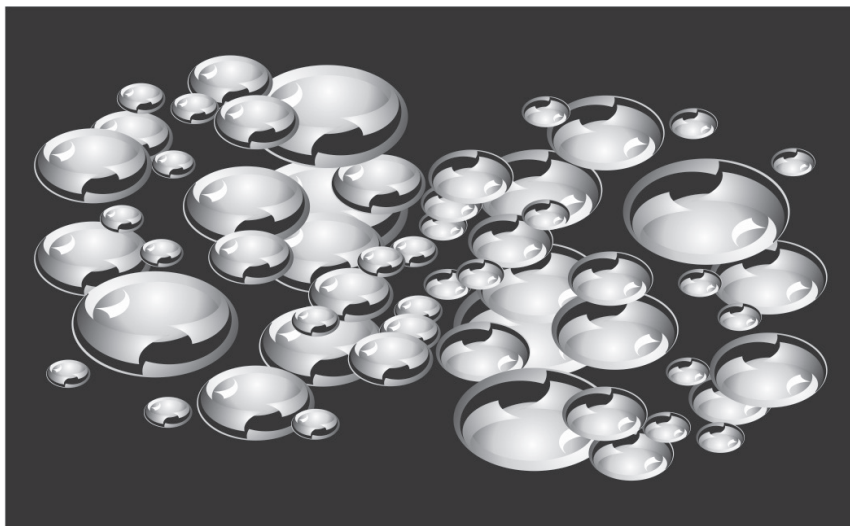
Külön erénye a könyvnek, hogy nem csupán az agrártörténet múltjáról, hanem kicsit jelenéről is olvashatunk. Porkoláb Péter antropológus arra vállalkozott, hogy összefoglalja az értékváltozásokat a magyar agrártársadalomban a 20–21. században. Porkoláb negatívan értékeli a magyar falu helyzetét: véleménye szerint a „hagyományos magyar mezőgazdaság és a falusi társadalom romokban van”, és ebben a megállapításban nehéz nem egyet érteni vele. (166.) Porkoláb egy konkrét falu (Tiszadob) társadalmából és egy konkrét család életéből vett esettanulmánnyal támasztja alá széles történelmi perspektívájú állítását.

A paraszti vagy utó-paraszti lokális társadalmakat, kisközösségeket jellemző kölcsönös segítőkészség, amely nem jutalmazáson, hanem a baráti, rokoni, közösségi hálózatok összetartásán alapult, segített tovább éltetni a paraszti közösségekre jellemző szolidaritást a Kádár-korszakban is. Porkoláb fájjalja, hogy mindez elveszett a

20. század végére, és csak egyetérthetünk ezzel a következtetéssel. Pilvi Hämeenaho tanulmánya a finn társadalom parasztsággal kapcsolatos idillikus hozzáállásáról szívderebítőbb. Magyarország és Finnország hasonló abban a tekintetben, hogy a város–vidék ellentét hosszú ideig befolyásolta a politikát, és részben ma is befolyásolja. Ám míg Magyarországon a falvak válsága érzékelhető, Finnországban a falusi életmód, kultúra ma is élő, és népszerű, függetlenül a modernitástól. Hämeenaho szerint a finn társadalom széles rétegét jellemző „vidéki idill” nem csupán egy kulturális koncepció, hanem szorosan kötődik a falusi hagyományok folytonosságához. (174.) Természetesen, ahogyan minden országban, a foglalkozásszerkezet módosult Finnországban is, ám ez nem vezetett a paraszti értékek anomias megrendüléséhez. A finn társadalom industrializálódott, de másként, mint Magyarországon a szocializmus idején: a mezőgazdasághoz és természetéhez való viszony jobban megőrződött.

A finn és magyar agrártörténelem múltja sok hasonlósággal szolgál, de jelenük rendkívül eltérő. Remélhetőleg még több hasonló finn–magyar közös történettudományi vállalkozásra kerül sor, és ezek révén talán egyre inkább megismerjük és megszeretjük a skandináv világot, amely sok tanulsággal szolgálhat napjaink magyarságának is. Nem csupán történészek, hanem közgazdászok, szociológusok számára is új információkkal szolgálhat a Varga Zsuzsanna és Anssi Halmesvirta által szerkesztett kötet.

(Zsuzsanna Varga and Anssi Halmesvirta: Agriculture and Rural Life in Finland and Hungary. Sarka, 2018, Suomen maatalousmuseo Sarka, 182 p.)

Filozófus a változó világban

Az Alexander Bernáttal kapcsolatos irodalom a közelmúltban két fontos kötettel gyarapodott: 2014-ben jelent meg Zóka Péter Alexander „nemzeti filozófiájával” foglalkozó monográfiája, illetve az Attraktor Kiadó ebben az évben publikált válogatást Turbucz Péter szerkesztésében a filozófus „háborús” – az I. világháború alatt született, a háborúhoz való viszony kérdéseivel foglalkozó – publicisztikáiból. Szintén Turbucz munkáját dicséri a most megjelent könyv, amely – ahogy ezt az *Előszó*ban Percz László megfogalmazza – az előző kötet folytatásának is felfogható. Az 1914 és 1926 között született cikkek olvasói képet kaphatnak arról, hogy Alexander Bernát miként gondolkodott olyan lényeges kérdésekről, mint a háborúnak a tudományos életre gyakorolt hatása, a Tanácsköztársaság időszaka, a hazaszeretet mibenléte, az olasz fasizmus kibontakozása. A szövegek értelmezését Turbucz Péter alapos jegyzetei segítik.

A kötet legfigyelemreméltóbb írása eredetileg 1919-ben jelent meg több részletben az amerikai *Szabadság (Liberty)* című napilapban és a Tanácsköztársaság százharminchárom napjának személyes hangú értékelését adja (*A magyar bolsevizmusról*). Turbucz kötethez írott utószavából világossá válik az érdeklődő számára, hogy milyen nehéz éveket élt meg Alexander a Tanácsköztársaság bukását követően: a felesége betegségének súlyosbodása miatt Svájcban tartózkodó filozófust itthon igazságtalanul meghurcolták, kizárták az MTA tagjai közül, és az egyetemen is megállapították a fegyelmi felelősségét. Pedig Alexander nyilvánvalóan nem szimpatizált a bolsevik hatalommal, a Tanácsköztársaság időszaka alatt visszavonult a közélettől, de – mivel az új rendszerben sem távolították el – folytatta egyetemi munkáját és néhány cikket megjelentetett a kommunizált *Pester Lloyd* hasábjain. A *Szabadság* számára írt cikksorozat célja a százharminchárom nap értékelése és tanulságainak megfogalmazása mellett minden bizonnyal az volt, hogy Alexander nyilvánvalóvá tegye: semmi köze a bolsevikokhoz, és az uralmuk alatt is elhatárolódott tőlük. A polgárság – írja Alexander – nem szabotált, nem is tehetette, mert az állásról való lemondást a bolsevikok demonstrációnak tekintették (és ez végezetes következményekkel járhatott az illetőre nézve – tehetjük hozzá), így azoknak, akiket nem bocsátottak el, nem maradt más lehetőségük, mint elvégezni a munkájukat, és ezzel valamiképpen fenntartani a „nemzet életföltételeit”. (47.) Alexander már-már bátor helytállásként mutatja be a „polgárok” és így a saját viselkedését, ami valószínűleg csupán félelem által vezérelt kényszerű alkalmazkodás volt. Az ellene fellépők, rosszhiszeműen magyarázva a tényeket, ezt a magatartást odaadó támogatásként próbálták beállítani. Felfigyelhetünk arra, hogy Alexander ebben az írásában már másképp gondolkodik a háborúról, mint korábban, amikor lelkesen támogatta azt: az antant-hatalmakkal szemben negatív, a Monarchiával és a németekkel kapcsolatos pozitív elfogultságról tanúskodik a kötetben elsőként olvasható 1914-es írás is (*Válasz „A háború és a tudósok szolidaritása” című körkérdésre*). A Tanácsköztársaság létrejöttéhez vezető egyik okot 1919-ben már éppen az elhúzódó háború okozta erkölcsi devalválódásban jelöli meg Alexander, de úgy látja, hogy: „Magyarország a háború előtt ment tönkre.” (24.) A háború elején azért voltak lelkesek annyian, mert úgy érezték, hogy a háború megszabadítja az országot a problémáktól, többek között a korrupciótól, a pártviszályoktól, a nemzetiségek vonatkozásában fennálló problémáktól. Ez nem történt meg, sőt, minden csak rosszabbodott, a társadalom szétesése felgyorsult. Mindezen mélyebb okok

feltárása mellett Alexander Károlyi tevékenységét is élesen kritizálja. A filozófus eszsjében számba veszi, hogy miért is volt szükségszerűen kudarcra ítélve a bolsevizmus Magyarországon, és úgy véli, ilyen rendszer nálunk többször nem alakulhat ki. Ha ezt a megállapítást a történelem alakulásának ismeretében megmosolyoghatjuk is, számos szempontból ma is érdekesek Alexandernek a Tanácsköztársaságról megfogalmazott gondolatai, ha írását nem is tekinthetjük az adott időszak objektív elemzésének, persze a szerzőnek eleve nem ez volt a célja (és ez nem is elvárható, hiszen 1919 végén publikált cikksorozatról van szó). Alexander a saját élményei alapján érzékletes képet ad a százharminchárom napról: a félelem, a bizonytalanság, a túlbürokratizáltság, a fejtelenség hónapjai voltak ezek, amikor még az alapvető dolgokhoz is nehezen lehetett hozzájutni. A Tanácsköztársaság okozta legnagyobb károk között Alexander a munkások és a polgárok, illetve a városiak és a gazdálkodók közötti viszony megromlását említi, továbbá azt, hogy e rendszer bukása után megerősödött az antiszemitizmus.

A kötetben elgondolkodtató írást találhatunk a hazaszeretetről, a nemzet fogalmának értelmezéséről is. Mai elemzések számára is hasznosítható a filozófus 1920-as koncepciója: a nemzetet olyan szabad emberi közösségként definiálja, amelynek tagjai – tartozanak bár különböző „fajokhoz”, vallásokhoz, beszéljenek eltérő nyelveket – egy közös történehez és kultúrateremtő tevékenységhez kapcsolódva határozzák meg magukat. Érdekesek a fasizmusról, Mussoliniról szóló szövegek is: Alexander – számos kortársához hasonlóan – elismeréssel szól az olasz fasizmus eredményeiről, külön kiemelve azt, hogy Mussolini rendszerét nem jellemzi a más népekkel szembeni gyűlölet és az antiszemitizmus, mint a „fasizmus német változatát” (a nácik a cikkek születésekor persze még nem voltak komoly hatalmi tényezők, de a filozófus jól látja veszélyességüket). A válogatás utolsó cikke is Mussolini államával foglalkozik, de ebben már kritikai megjegyzéseket is találhatunk a Duce tevékenységével kapcsolatban, hiszen a filozófusnak be kell látnia, hogy a dél-tiroli német kisebbséggel való bánásmód éppen nem az olasz fasizmus gyűlöletnélküliségére utal.

Befejezésként megismételhetjük Percz László értékelését: az összegyűjtött írások megérdemlik az olvasó figyelmét. Turbucz Péter alapos szerkesztői munkája elismerésre méltó, csupán egyetlen kritikai megjegyzést kell tennünk: több helyen (24. o. közepe, 29. o. 10. sor, 65. o. 2. bek. eleje stb.) szóelírásokra bukkanhatunk, ezeket javítani kellett volna, bár azt nem mondhatjuk, hogy e kisebb szöveghibák érdemben zavarnák a befogadást. A *Változások pergőtűzében állva* című kis kötet nem csak az Alexander-életmű kutatói számára ajánlható: mindazok haszonnal forgathatják, akik érdeklődnek az eszmetörténeti kérdések, vagy általában az I. világháború és az utána következő, eseményekben bővelkedő időszak problémái iránt.

(Változások pergőtűzében állva. Alexander Bernát írásai világháborúról, bolsevizmusról, hazaszeretetről és fasizmusról. Válogatta és szerkesztette: Turbucz Péter. Miskolc, 2019, Bíbor Kiadó, 88 p.)

Fraser Nelson

Az olajipari cégvezetőből lett érsek

Justin Welby canterburyi érsek Istenről, politikáról és a keresztény egységről

Justin Welbyt munkába merülve találjuk a londoni rezidenciáján, a Lambeth palotában, Thomas Cranmer¹ egykori dolgozószobájában – a helyiség úgy néz ki, mintha semmi sem változott volna, amióta majdnem hat évszázaddal ezelőtt megírták itt a Book of Common Prayer-t ('Általános imádságoskönyv'), az anglikán egyház hivatalos imakönyvét. Olyan hangulata van, mint egy parányi szerzetescellának: íróasztalon, feszületen és jó néhány Biblián kívül nem sok mindent találunk. Itt dolgozik és imádkozik Canterbury 105. érseke, miközben azt próbálja eldönteni, hogy miként lehet a legjobban vezetni egy olyan nemzeti egyházat, amelynek vasárnapi istentiszteleteit (egyházi számadatok szerint) Anglia lakosságának alig egy százaléka látogatja napjainkban. Új idők járnak – és új módszerekre van szükség.

Amikor Justin Welbyt hat évvel ezelőtt felszentelték, épp a megfelelő embernek tűnt a feladatra. Későn megtért hívő, aki – mielőtt a harmincas éveiben pappá szentelték – egy olajipari társaság ügyvezető igazgatója volt. Szó szerint kockára tette életét egyházáért, amikor misszionáriusként dolgozott a Niger folyó torkolatvidékén: az egyik milicista vezető le akarta lövetni, egy helyi lelkész beavatkozása mentette meg. Jelenlegi munkája kevésbé veszélyes, de semmi esetre sem könnyebb: hatalmas erőtartalékokat, képzelőerőt és nem kis optimizmust kíván.

„A csökkenés megállni látszik” – meséli. De a modernkori anglikán egyház megértéséhez

a jóval tágabb „hívő közösségre” kell tekintenünk. „Az egyházak jelenleg Anglia-szerte több mint 33 000 szociális projektben vesznek részt: ételmisszerbankok és éjjeli menedékhelyek fenntartásában, adóssággal kapcsolatos tanácsadásban, családsegítésben és mindenféle más tevékenységben együttműködve.” Az 2008-as összeomlás óta az anglikán állam-egyház a szociális tevékenység valamennyi területén kezdeményezéseket indított el a bajbajutottak megsegítésére – legfőképpen az ételmisszerbankok terén – mondja a püspök. Szinte sértésnek veszi, amikor megkérdezem, hogy ez valóban vallási tevékenységnek számít-e. „Ételt adni az éhezőknek? Azt hiszem, Jézus ezt a vallási tevékenység egyfajta megnyilvánulásának gondolta volna.”

Justin Welby számára a legnagyobb örömet a hivatások jelentik, amelyek száma – mint megtudjuk – hamarosan negyven év óta nem látott csúcsot ér el. Ez meglepő, különösen a templomba járók minden eddiginél alacsonyabb számát tekintve. Rákérdezek ennek lehetséges okára. „Biztosan nagyon naiv és valamiképp olcsó válasznak fogja gondolni, de szerintem ez valószínűleg az Isten műve lehet. Tényleg hatalmas erőfeszítéseket tettünk, hogy imádkozzunk a hivatásokért és ösztönözzük azokat, és igen jelentős növekedést tapasztaltunk, amely az utóbbi három évben jóval húsz százalékkal fölött van.”

Belátja, hogy mindent összevéve a számok jelzik a problémát: egyre több a hivatás, ugyanakkor a hétköznapi és a vasárnapi istentiszteletek száma csökkenőben van, a házasságok és a keresztelések száma pedig erősen hanyatlik. Talán az a legmegdöbbentőbb adat, hogy a huszonöt év alattiaknak pusztán csak két százaléka vallja magát anglikánnak. „Ha valaki hetven év felett van, nyolcszor nagyobb a valószínűsége annak, hogy templomba jár, mint a harminc év alattiak esetében – mondja – Azt gondolom, hogy ez itt a nagy probléma.”

---

1 Thomas Cranmer (1489–1556): az anglikán egyház egyik fő reformátora, az első protestáns canterburyi érsek; a Book of Common Prayer nagy részének szerzője.

Megkérdeztem, hogy a terjedő világiasságot is annak látja-e: azaz, hogy a templomba járó fiatalokat nemcsak furcsának, hanem esetleges fanatikusoknak és homoszexuális-elleneseknek tartják. Ő ezt nem vélte felfedezni.

„Menjünk vissza az 1980-as évekbe, amikor még az olajiparban voltam – mondja. – Azok a keresztények, akikkel együtt dolgoztam, valami nagyon hasonlót tapasztalhattak meg, és igyekeztünk észrevétlenek maradni. Minket nem a homoszexuálisok iránti ellenérzéssel, hanem mindenféle egyéb dologgal vádoltak volna meg. Például esztelenségnek tűnt, ha valaki nem tartotta természetesnek a házasságon kívüli szexet.” „Ma talán egy kicsit jobban felelősödött az ellenszél. Szerintem azonban fennáll annak veszélye, hogy a keresztények túlzottan tele vannak félelemmel és védekezésre rendezkedtek be” – fogalmazott.

Amikor a politikára terelődik a szó, az érsek nem foglal állást. Mostanában eléggé elfoglalt volt, és állva tapsolták meg a Szakszervezeti Kongresszuson, miután nekitámadt az Amazonnak (az „adófizetőkön való élésködés” miatt); élesen bírálta a nullaórás munkaszerződéseket („gonosz”) és a gazdagokat (Mária énekét idézte, miszerint [Isten] „üres kézzel küldi el gazdagokat”). Amikor egy tanácsadó bizottsághoz is csatlakozott, amelyet a Közpolitikai Kutató Intézet (IPPR), – a munkáspárti árnyékpénzügyminiszter – John McDonnell kedvenc agytrösztje hívott össze, néhány Tory [konzervatív] számára úgy tűnt, hogy Welby érsek a politikai baloldalon fog lehorgonyozni.

Szó sincs róla, mondja. „Aggodalommal töltene el, ha azt gondolnám, hogy elemzésem egy világi gazdasági vagy éppen marxista modellen alapul. Vagy ha már itt tartunk, egy keynesi, friedmani modellen vagy egy chicagói fiúk³-féle ideológián. Állandóan vissza kell kanyarodnom a Bibliához: a prófétákhoz és az Evangéliumokhoz.”

Úgy találja azonban, hogy az Evangélium nincsen híján a radikalizmusnak. „Az egyik

csodálatos amerikai érsek, akivel vélhetően nem venném fel a versenyt, egyszer azt mondta: »Amikor enni adok a szegényeknek, szentnek tartanak. Amikor megkérdezem, hogy miért szegények, akkor pedig kommunistának.« Számomra ez meglehetősen jól érzékelteti a kényszerhelyzetet.”

A kényszerhelyzet ezzel nem szűnik meg. Vegyük például az Amazont: ha olyan erkölcstelenül jár el, miért itt van az anglikán egyháznak az egyik legfőbb érdekeltisége? „Az egyház álláspontja a beruházással kapcsolatban összességében mindig is az volt, hogy azért legyenek részvényei, hogy beleszólása legyen a dolgokba és cselekedni tudjon.” Azaz a következő lenne a logika: beruház a cégekbe, hogy a pusztaság részesedése által befolyást gyakorolhasson?

„Nem, nem erről van szó. Nyilvánvalóan arra gondolok, hogy ha lenne körülbelül 20 százaléknak, akkor jó esélyeink lennének. Ugyanakkor megvan ezekben a cégekben a hajlandóság, hogy odafigyeljenek az egyház szavára.” Elmondta, hogy néhány héttel beszéde után az Amazon „körülbelül 30 százalékkal felemelte a minimálbéreket”. Ezt a befektetői nyomásnak tudja be a püspök, nem pedig szentbeszéde hatásának, de ez mindenesetre rámutat, hogy miként válaszolnak a cégek az ilyen nyomásra. „Nagyon könnyű a pálya szélén állni, és a játékosokat bírálni. Számomra azonban nem ez a helyes viselkedés. Sokkal jobb, ha az események részeseseként belülről tiltakozunk, a játszma közben, és belülről akarunk továbblépni.”

A teológiai főiskolán írt disszertációjának a címe ez volt: „Követhetnek-e el bűnt a cégek?” A következtetés pedig így szólt: de még mennyire. Új munkája során ezt a pontot próbálja mélyrehatóan megvizsgálni. Idézete, amelyben üres kézzel küldik el a gazdagokat, a Mária-ének része, és ily módon a keresztény üzenet lényegéhez tartozik – mondja. „A Magnificat nemcsak a Biblia egy háttérbe szoruló, elhanyagolható szelete; egyike legalapvetőbb megállapításainak. Nézzük a „Nazareth Manifestonak” is nevezett názá-

2 <https://enekek.lutheran.hu/enek038.htm>

3 A Chicagói Egyetemen, Milton Friedman közgazdász irányítása alatt kiképzett chilei közgazdászok csoportja.

reti kinyilatkoztatást,⁴ ahol Jézus maga idéz Izajás prófétától társadalmi küldetésével kapcsolatban. Ennek teológiailag megint csak felforgató jellege van. A Kelet-indiai Társaság számúzta a Magnificatnak ezt a mondását a vesperás szövegéből, mert tudta, milyen radikális jelentéssel bír.

Egy dolog, hogy ez elhangzik a templomban, válaszolom én, de nem megy el meglehetősen a politika felé, ha a brit szakszervezeti szövetség (TUC) konferenciáján idézi ezeket a szakaszokat? „Azaz csak a templom falai közt veszélytelen a Bibliáról beszélni? Ez egy igen meglepő gondolat. Elég radikális – mondhatam volna. – Egyszerűen el kellene zárunk a kereszténységet?”

Az a püspök, akire a fentiekben célzott, természetesen radikális volt: Hélder Câmara, a felszabadítási teológia korai szószólója, aki egyébként római katolikus volt. Nem is olyan rég elképzelhetetlen lett volna a canterburyi érsek számára, hogy a Róma oldalán állóktól idézzon, de változnak az idők. 1970 óta folynak az egyeztetések a két egyház között egy lehetséges újraegyesítésről, de amióta az anglikán egyház megengedte, hogy nők is lelkészek lehessenek, útjaik jellemzően szétváltak. Tíz évvel ezelőtt a Vatikán megkönnyítette a lelkészek számára, hogy átpártoljanak Rómához. Százak tettek így, és jelenleg – becslések szerint – tíz katolikus pap közül egy korábban anglikán lelkész volt.

Megkérdem, mit gondol minderről. „Kit érdekel? – mondja. – Nem foglalkozom vele. Különösen, ha a római katolikus hitet választják az emberek, amely olyan lelkesítő erővel bír. Kaptam egy e-mailt egy nagyon régi barátomtól, egy anglikán paptól, aki elhatározta, hogy áttér. Visszaírtam neki, hogy ez milyen csodálatos! Amíg hivatásunkat követjük, Krisztust követjük. Ez egyszerűen csodálatos. Arra van szükségünk, hogy az emberek Jézus

Krisztus tanítványai legyenek. Nem igazából tartom fontosnak, hogy vajon ez az anglikán egyház vagy a római vagy az ortodox vagy a pünkösdisták vagy a lutheránus vagy a baptista. Mind hűséges tanítványai Krisztusnak.”

Ha valaki szokatlanul tartja ezt a canterburyi érsek szájából, akkor az nem ismeri Justin Welbyt. Hídépítő ember; annyira szívügyének érzi a keresztények közti nagyobb egység előmozdítását, hogy összehívta a Lambeth palotába különböző felekezetű fiatal keresztények egy csoportját, a Szent Anzelm⁵ közösséget. „Az egyik ima, amelyet minden reggel elmondunk, az egyház egységéért szól. Ez számomra sokkal fontosabbnak tűnik. Isten hívta életre az egyházat. Nekünk, embereknek sikerült elrontani és részekre szakítani azt.”

Katolikusként nőtem fel Skóciának egy olyan részén, ahol az ilyen megosztottság a kelletnél jobban számított, egy olyan időben, amikor egy canterburyi érsek számára elképzelhetetlen lett volna „csodálatosnak” leírni a Rómához pártolást. Ugyanakkor nehéz Justin Welbynél kevésbé csólátó papot elképzelni. Lelki vezetője a katolikus Nicolas Buttet atya, aki eredetileg jogász volt. Egyik legjobb barátja pedig Vincent Nichols bíboros, a westminsteri katolikus érsek.

„Nichols bíborossal igen közeli jóbarátoknak nevezhetnénk egymást. Rendszeresen találkozunk, együtt imádkozunk, beszélgetünk. Ennek ötven évvel ezelőtt hírértéke lett volna – mondja. Még ennél magasabb körökben is vannak katolikus barátai. „Elég gyakran eljárak a pápához. Személyes dolgokról esik szó köztünk – teszi hozzá –, arról, hogy milyen Jézus Krisztus követőjének lenni a mai világban. Kérdéseket teszek fel neki, és nagyon segítőkész.” Olyan fellelkesülve beszél, hogy megkérdem, nem gondolt-e valaha arra, hogy maga is áttér Róma oldalára. „Úgy vélem, ez okozna némi felfordulást – nevet. – Még manapság is.”

A leghíresebb anglikán hídemberek egyike talán George Bell volt, akiben Chichester püspökeként merült fel a gondolat, hogy egyesítse az

4 „Az Úr lelke van rajtam, azért kent fel engem, hogy örömhírt vigyek a szegényeknek. Elküldött, hogy hirdessem a foglyoknak a szabadulást, a vakoknak a látást, hogy szabadon bocsássam az elnyomottakat, és hirdessem az Úr kegyelmének esztendejét.” (Lukács 4,18–19)

5 Canterburyi Szent Anzelm (1033–1109): nagy hatású teológus, filozófus, a szellemtörténet a „skolasztika atyjaként” is tiszteli.

egyházakat a nációk ellen. Hat évvel ezelőtt egy nő kijelentette, hogy Bell püspök gyermekkorában molesztálta. Tekintettel arra, hogy 1958-ban meghalt, a kivizsgálás nehéz volt, ennek ellenére az egyház bocsánatot kért és kártérítést adott. Ez hamarosan közfelháborodást váltott ki, kifogásolva, hogy bármiféle bizonyíték nélkül mocskolták be Bell püspök nevét. Sok anglikán magát az érseket hibáztatja, hogy nem megfelelően járt el az ügyben.

„Ez nagyon-nagyon fájdalmas eljárás volt – mondja. – Nem utolsósorban azért, mert Bell püspököt tartottam – és tartom – egyik nagy példaképemnek.” A kudarccal végződő kivizsgálást egy sokkal tágabb értelemben vett probléma részének látja. „A második világháború óta az anglikán egyház valószínűleg ott követte el legnagyobb mulasztását, hogy nem kezelte megfelelően a visszaélések feltárását. Amikor elvállaltam ezt a feladatot, fogalmam sem volt róla, hogy milyen súlyos a helyzet.”

Akkoriban, mesélte, csak egy félidőben dolgozó munkatársa volt, aki országos szinten foglalkozott ilyen ügyekkel az anglikán egyházban. „Országos költségvetésünk nagyjából évi 50 000-100 000 font (18-36 millió forint) volt évente. Jelenleg 7 millió font (2 és fél milliárd forint) körül van. Továbbra is sok minden nyugtalanít a rendszerben. Szerintem lassú. Még nem találtuk meg a módját annak, hogy megfelelő módon foglalkozunk a panaszosokkal és komolyan vegyük őket, odafigyeljünk rájuk, ne pedig azt mondjuk nekik, hogy tartsák a szájukat és menjenek innen, amit évtizedeken át tettünk. Ez gonoszság volt; több, mint csupán helytelen dolog: mélyen gonosz tett. Ugyanakkor arra sem találtunk megoldást, hogy törődjünk azokkal – vagy azok családjával –, akiket megvádoltak, vagy bepanaszoltak.” Bell püspök ügye az a „kiemelkedő eset”, amely rámutat, hogy az egyház nem „cselekedett helyesen”, mondja Justin Welby.

A sussexi rendőrség néhány hetet szánt az eset kivizsgálására, majd megszüntette az eljárást Bell püspök ellen. Az anglikán egyház vizsgálódása már két éve tart. Nem tudná meggyorsítani a dolgok menetét? „Nem tehetem, mert független módon zajlik. Ez beavatkozás

lenne.” És mi a helyzet azokkal az egyházi épületekkel, ahonnan eltávolították Bell püspök nevét? „Megértem, hogy miért tették ezt az emberek a jelenlegi körülmények között. Meg kell találnunk a helyes módot a haladéktalan cselekvésre és az igazságszolgáltatásra, de ez még nem történt meg.”

A magánember, akivel beszélgetek, igencsak különbözik a címlapokon szereplő Welby püspöktől. Politikai közbelépéseiben harciasnak, sőt fellengzősnek hangzik. A beszélgetés során rögtön elismeri, hogy az ilyen kérdések ritkán egyértelműek. A legtöbb nullaórás szerződéssel nincs semmi baj, mondja. „Mindkét oldalról lehet érvelni” a menekültek csónakjainak visszafordításáról, ha kevesebb halálesethez vezet. A jóléti reformot illető kritikája ellenére támogatja a program egészét. S míg Justin Welby a brexit ellen van, soha nem állítaná, hogy Isten az egyik oldalon áll, vagy hogy az egyik vagy másik oldal jelenti az Istent.

„Ezek nem olyan kérdések, amelyek megszabják, hogy keresztények vagyunk-e. Kereszténységünk csakis a Jézus Krisztusba vetett hitünkön múlik” – zárja beszélgetésünket Justin Welby.

(The Spectator)

Andrea Bornhauser

Együnk sáskát, tücsköt, bogarat – itt az új szuperfood

Az ehető rovarok divatját éljük ma. Valóban a lisztkukacok, tücskök és szöcskék jelenének az új szupertáplálékot? Ellátogattunk egy rovarfőző-tanfolyamra.

„Csukjuk be a szemünket, és essünk túl rajta” – gondolom, miközben az előételnek szánt harapnivalókkal teli tálkák előtt állok. Pirított és fűszerezett tücskök, szöcskék és lisztkukacok vannak rajtuk. „A fehérborhoz éppolyan jól illik egy kis rovar-rágcsálnivaló, mint a mogoró” – próbál nekem kedvet csinálni Timothée Olivier, a rovarfőző tanfolyamok vezetője.

Olivier az öt éve alapított Essento svájci startup vállalkozás munkatársa, amely segített kijárni az utat ahhoz, hogy a rovarokat élelmiszerként engedélyeztessék. A zürichi Mühle Tiefenbrunnen kulturális központban a mostanihoz hasonló négyórás tanfolyamokon történik a rovarokkal kapcsolatos felvilágosítómunka.

Egyszer mindennek eljön az ideje

Azaz, félre az undorral! Egyébként is csak fejben létezik. Miután már beleharaptam a ropogós szöcskébe, szénaíz terjed szét a számban, amely a végén dióízűvé vált, és igencsak idő kellett, hogy hozzászokjak. Az ínyemhez odatapadt egy szárny. A bemutató alatt, nem sokkal, mielőtt sorra kerültem volna, végül sikerült eltávolítanom, és így figyelni tudtam a többi résztvevőre. Például Alissiára, az ínycenc-rovat szerkesztőjére, aki azt állítja magáról, hogy mindent megeszik, legutóbb kukacokat Ecuadorban, amelyeknek állítólag szalonnaizük volt. Vagy Sandróra, aki azt mondta, hogy ez idáig nem önszántából nyelt le rovarokat, mégpedig motorozáskor. Vagy Pascalra, aki szakácsnak tanul, és már kipróbálta a rovarburgert, most pedig az fogja megtapasztalni, hogy milyen lehetőségek kínálkoznak még a konyhában „ezekkel a jószágokkal”.

A rovarok bekerülnek a főáramlatba

„Van belőlük bőven” – mondja Olivier a közös vacsora étlaptervére utalva, amelyet legvégül a különböző főzőállomásokon készítünk majd el – az egyszerű rovarsnack-keveréktől a teriyaki sáskanyáron, a lisztkukacos szénalevesen és a tücsök-szendvicskrémen át a nyári tekerceskig és a lisztkukacos pralinéig. A fagyasztva szárított és felengedett rovarokkal együtt már minden elő van készítve.

A nagykereskedők is beszállnak

Időközben a szupermarketek polcaira is felkerültek az ehető rovarok – a média és a táplálkozástudományi szakemberek előszóval hirdetik őket a jövő szuperételeként”, az ínycenc éttermeiben és sok új szakácskönyvben pedig ízléses elrendezésben láthatók. A vállalkozó szellemű kisebb bioboltok és csemegeüzletek

után világszerte egyre több nagykereskedő bővíti választékát ehető rovarokkal. Svájcban is ez zajlik éppen.

2017 májusa óta a három rovarfajta, a tücsök, a lisztkukac és a sáska törvényesen engedélyezett élelmiszerré váltak, és kereskedelmi forgalomba hozhatók. Még ugyanabban az évben kezdett szerepelni a Coop-boltok kínálatában az Essento-féle rovarburger és rovar-müzszelet, amelyet követtek az egész rovarokat ésogyorókat tartalmazó snack-keverékek. Néhány hónapja a Migros szupermarketlánc is kínál már sajátmárkás „Mi Bugs” szárított rovartermékeket – csinosan és kedvesnálóan becsomagolva, ahogy ez ma szokás.

Antibiotikum nélküli tenyésztés

Az Essento termékei számára a rovarokat többek között a – még kis számú – svájci biogazdaságból szerzi be. „Feltételül szabjuk, hogy a kukacok nagyok, aranyszínűek és egészségesek legyenek, és ne kezeljék őket antibiotikummal” – tudjuk meg Timothée Oliviertől. A svájci biogazdaságokban, amilyen az Aargau kantonban lévő Endingenben is található, az állatokat függőlegesen egymásra helyezett fiókokban tenyésztik körülbelül két hónapig, majd a hőmérséklet lassú csökkentésével először elkábítják, és végül megfagyasztják őket.

„A körülményes feldolgozás és a kis mennyiség miatt a rovarok még mindig közel ugyanolyan drágák, mint a hús vagy a szója” – tudjuk meg Oliviertől. Másrészt a mennyiséget tekintve kevesebb rovarra van szükségünk, hogy jóllakjunk: „Magas fehérjetartalmuknak köszönhetően hamar eltelítenek bennünket.” A rovarokat olyan ipari melléktermékekkel etetik, mint például a sörfőzés után maradó sörtrököly, vagy a zabpelyhely és a búzakorpa, amely két utóbbi a malomipar melléktermékeként keletkezik. Vagy görbe sárgaréppákkal és ütődött almákkal, amelyeket már senki nem akar megvásárolni.

A rovarok akár hiánypótló terméket is jelenthetnek

A háttérben álló nagykereskedők és a vonzó csomagolásba bújtatott termékek ellenére a lisztkukacok, tücskök és sáskák nem igazán váltak

elterjedté a fogyasztók szélesebb körében. A Coop sajtóirodája szerint a közönség ez idáig elégedett volt az értékesítést illetően, hisz a rovarételek jövőjében, még ha ezeket először hiánypótló termékként is tartják majd számon. Míg Afrikában, Ázsiában és Dél-Amerikában évszázadok óta az élelmiszerek között szerepelnek a rovarok, Észak-Amerikában és Nyugat-Európában még mindig nehezen fogadják el a négy-nél több lábbal megáldott állatkák fogyasztását. Bár a tizenkilencedik század második felében Svájcban is népszerű volt még – példának okáért – a cserebogárleves, a rovarokról, mint betegséget terjesztő kártevőkről kialakult kép továbbra is mélyen belénk rögzült, és sok embertől viszolygást vált ki.

Hogy fog több mint kilencmillió ember jóllakni?

Eközben sok minden szól a rovarok, mint új szupertáplálék mellett, különösen jelenleg, amikor az avokádónak ennyire rossz híret keltik. A rovarok ugyanis az emberiség egyik legrégebbi fehérjeforrásának számítanak. A bennük lévő vitaminokkal és nyomelemekkel együtt ideális esetben még a húsnál is gazdagabbak lehetnek tápanyagban, valahol a diófélék és az avokádó között helyezkedve el.

Egyébiránt környezetet is jobban kímélik, mert a rovaroknak a tenyésztés során jóval kevesebb vízre, táplálékra és helyre van szüksége, mint az elterjedt tömeges állattartásnak, amely irdatlan mennyiségű erőforrást emészt fel az iparszerű mezőgazdaságban, és ami az Egyesült Nemzetek Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete szerint az összes üvegházhatású gáz kibocsátásának kerek egyötödéért felelős.

Rovarak hús helyett – ez lenne a jövő útja?

Még ha egy igazán divatos életstílusról van is szó, a rovarétel-hóbort mélyén a világszintű éhezés fontos témája húzódik meg: Hogyan fogunk a jövőben több mint kilencmillió embert jóllaktatni? Nem lenne-e észszerűbb, hogy fehérjeigényünket a környezetre káros hús helyett hernyókkal, lisztukacokkal és más rovarokkal fedezzük? Nem lenne-e ez mégiscsak

megfelelő alternatíva különösen azoknak az embereknek, akik kevesebb húst akarnak fogyasztani?

Kedvezőtlen ellenmozgalom

Említésre méltó Patrick Zbinden kulináris szakértő véleménye is, aki már 2000 óta foglalkozik a rovarételek témájával. Miután a szabadúszó újságíró svájci lakásában csaknem húsz évvel ezelőtt maga is rovarokat tenyésztett, és főzőtanfolyamokat tartott, ma némiképp józannabban látja a dolgot. „Többé sajnos már nem hiszem azt, hogy a világ javulni fog, pusztán csak azért, mert jóléti társadalmunkban most táplálékforrást fedeztünk fel a rovarokban” – mondja Binden.

Ugyanis épp ennek az ellenkezője zajlik most például Ázsiában és Dél-Amerikában, ahol sokéves hagyományra tekint vissza a rovarézés: „Ott a növekvő jóléttel együtt emelkedik a hús iránti igény, mert a húsfogyasztás sok helyen még mindig státuszszimbólumnak számít.”

Majának, a méhecskének köszönhetően nagyobb az elfogadottság

Ennek ellenére jó ötletnek találja, ha nyitottan kezeljük a rovarkérdést, feltéve, ha a tücskök, sáskák és társaik nem a hatásvadászat mutatós céljait szolgálják: „Ki merem jelenteni, hogy épp a fiatalabb nemzedék nem viszonyul ennyire főbiásan a rovarokhoz”. A gyerekek ma az *Egy bogár életéhez* hasonló filmek és olyan kedves rovarfigurák társaságában nőttek fel, mint Maja, a méhecske. Jelenleg a dolgok újragondolása zajlik. „Emlékszünk még arra, hogy milyen gyanakvással szemléltük a rákokat, amelyek egyébként biológiailag ugyanahhoz a családhoz tartoznak, mint a rovarok?” Vagy az egzotikus kivire, amelyet a nyolcvanas években C-vitamin bombaként harangoztak be? Mindezeknek az élelmiszereknek elvégre időre is szükségük volt, míg elfogadásra letek a konyhánkban.

„Fúj már!”

Közben a kurzuson résztvevők mindegyike helyet foglalt a nagy asztal körül. Előttünk szépen előkészített tálak és levesestányérok állnak, amelyekben részben, már csak nagy

odafigyeléssel lehet rovarokat felismerni. Most következik a kóstolgatás. Míg főzés közben élénk véleménycsere zajlott a tűzhelynél – sok fűjólástól kísérve –, most a kóstolásnál figyelmes csönd állt be. Vagy sokkal inkább kínos csönd? Fűrészporszerű rostos állag... Rövid körbekérdés után kiderül, hogy a tanfolyam végén sokan úgy vannak, mint én: érdekes látni, milyen egyszerű rovarokat felhasználni a főzéshez, és ösztönzőleg hat, hogy hányféleképpen elkészíthetők. Az ökológiai elgondolás is meggyőzően hat számomra.

Taszító tapasztalat

Elmaradt azonban évés közben a nagy rácsodálkozás élménye – legalábbis, ami az ízvilágot illeti. Vagy túl erősnek érzem a rovarok ízét, mint az a tücsökpestónál történt, vagy alig érzik ki, mint a nyári tekercsnél vagy a levesben. S akkor ott van még az egész állat fűrészporszerű rostos állaga. A tanfolyam vége után órákkal még megmarad a torokhoz tapadt szöcskeszárnnyak érzése.

Amikor később otthon a gyerekeimnek néhány Tupperware-dobozban hazahozott szöcskét és lisztkukacot kínálok csemegeként, bár lenyűgözve és alaposan szemügyre veszik őket, utána udvariasan visszautasítják. Inkább a mogyoróval teli tál felé nyúlnak.

(Neue Zürcher Zeitung)

Howard W. French

Feljegyzések az alvilágból

Nelson Mandela börtönlevelei (szerkesztette Sahn Venter, Zamaswazi Dlamini-Mandela előszavával, Liveright, 2018, 620 oldal) című könyv recenziója

Nelson Mandela egy beszédében, amelyet 1990-ben börtönből való szabadulása után mondott, a dél-afrikai apartheid-ellenes küzdelem nagyszerűségét jellemezte, amelynek vezetéséért oly sokat tett. „Lábon állva nyertük el a békét, nem pedig térden csúszva” – jelentette ki nyilvánvaló büszkeséggel.

Mandela 1943-ban csatlakozott az Afrikai Nemzeti Kongresszushoz (ANC), és amikor a dél-afrikai kormány 1960-ban törvényen kívül helyezte azt (hetekkel azután, hogy a sharpeville-i mészárlás során mintegy hetven tiltakozót öltek meg Johannesburg közelében), egyik alapítójává vált az uMkhonto weSizwe ('a nemzet lándzsája') nevű szervezet fegyveres katonai szárnyának (MK). (Ez utóbbi sorozatos bombázásokba kezdett erőművek és kormányzati épületek ellen; Mandela bebörtönzése előtt nem tett kárt emberéletben.) 1962-ben Mandela titkos utazások során felkeresett számos független afrikai nemzetet, és ellátogatott Londonba, anyagi segítséget és támogatást keresve az apartheid elleni küzdelemhez, továbbá fegyvereket és szabotázsakciókra való kiképzést kapott Marokkóban és Etiópiában. Nem sokkal hazatérése után letartóztatták, elítélték izgatásért és az ország útlevél nélküli elhagyásáért, és öt évre bebörtönözték. A rákövetkező évben ismét bíróság elé került, ezúttal szabotázsért, és 1964-ben, negyvenöt éves korában életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Bármilyen kegyetlenül hangzik is mindez, sokan arra számítottak, hogy halálbüntetéssel sújtják majd.

Azokban a napokban kevesen reménykedtek abban, hogy Dél-Afrikában a faji alapú kisebbségi uralom elleni küzdelem olyan békés kimenetelű lesz majd, amelyre büszkék lehetnek a feketék. Az ország kormányzati rendszere, amely jogilag körülbástyázott és erőszakkal érvényesített szegregáción és a fehérek kiváltságain alapult, ijesztően szilárdnak tűnt akkoriban, és vezetői eltökéltek voltak az apartheid fenntartásában. Dél-Afrika államkincstára csordultig tele volt az ásványkincsekből származó jövedelemmel, ami csak növelte önbizalmukat. Nem igazán sürgették a változást a nyugati kormányok, amelyek figyelmét elterelte Afrikáról a hidegháború keltette megosztottság; még az 1980-as évek közepén is terroristákként és kommunistákként kezelték Mandelát és az ANC-t (maga Mandela 2008-ig szerepelt az USA terroristákat felsoroló nemzetközi feketelistáján).

Az a felületes tudás, amely ma sok ember fejében van Mandela erkölcsi bátorságának és győzedelmeskedésének történetével

kapcsolatban, egy szinte egyetemes, világi boldoggá avatás előidézőjévé vált. Mandela olyan imázsnak örvend, amely csak Martin Luther King Jr.-éhoz hasonlítható. Azaz könyvnyúszzerrel hőst csináltak a néhai dél-afrikai-ból. Összhangban a gyakran emlegetett King-idézzettel, amely szerint „a morális univerzum íve hosszú, de az igazság felé hajlik” – ez Obama egyik személyes kedvence is – a jelen szemszögéből nézve Mandela végső győzelme megtévesztően eleve elrendeltnek érezhető.

Mandela politikai utazása, hasonlóan az országéhoz, már jóval összetettebb. Az 1960-as évek fekete Dél-Afrikájának nem volt még nyilvánvaló vezetője: nemcsak egy felvilágyozóan népszerű embernek volt híján, hanem olyasvalakinek, aki rendelkezett azzal a taktikai érzékkel és kitartással, amely ahhoz szükségeltetett, hogy ellenálljon egy kíméletlen faji alapú zsarnokság támadásainak, míg társadalmának energiáit – és a világét – egy békés felszabadítás irányába terelte. Mandelának a Rolihlahla nevet adták, amelyet rendszerint „bajkeverőnek” fordítanak; néhány hozzá legközelebb álló ember jogosan aggódott, hogy ez túlságosan is találó volt. Mandela néha hiúnak és indulatosnak tűnt, és túlzottan híve volt az őt magát középpontba helyező színpadias mozdulatoknak. Ezek voltak azok a jellemvonások, amelyeket szigorúan elítélt magában a rákövetkező évtizedekben, mint ahogy feleségének, Winnie-nek írja egy 1970-es levélben: „Őszintén el kell mondanom neked, hogy amikor visszatekintek némely korai írásomra és beszédemre, felháborít a nagyképszerűgük, a mesterkéeltségük és az eredetiség hiánya. Egyértelműen kiviláglik belőlük a hatásvadászat és a feltűnősködés.”

Bajkeverésének talán leghíresebb példája az a végzetes döntése volt, hogy 1962-ben kisurrant az országból. Visszatérésekor, akkorra már körözött személyként, fittyet hányt barátainak és szövetségeseinek figyelmeztetésére, hogy borotválja le a szakállát, hogy ne legyen olyan könnyen felismerhető; ráadásul még egy társas rendezvényen is megjelent, amelyen más aktivisták is részt vettek, és szinte biztosan rendőrök elvegyültek köztük. Mandelát nem sokkal ezután letartóztatták, és nem is szabadult ki még három évtizedig.

Más társai elmondása szerint, még ha Mandela népszerűsége meg is ugrott azokban a napokban, kezdetben vonakodott attól, hogy hidakat építsen az ország többi elnyomott csoportja, mint például Dél-Afrika népes dél-ázsiai kisebbsége felé. Jogot tanult (bár nem sikerült diplomát szereznie), és csaknem mindenkit, aki találkozott vele, elbűvölt szellemes intelligenciája; ugyanakkor Walter Sisulu, egy idősebb ANC-vezető és tanácsadó, akit ugyanazon a tárgyaláson ítélték életfogytiglanra, mint Mandelát, túl korán aggódott amiatt, hogy kiviláglanak-e Mandela szónoki képességei angol nyelven.

Nagyrészt a bezártság évtizedei formálták a ma ismert alakot rendkívüli önfegyelmével, kimagasló erkölcsiségével és hatásos ékesszólásával – az az embert, aki végül mozgatórugója lett annak a békés átmenetnek, amely alatt Dél-Afrika teljes demokráciává vált. Ezek a jellemvonások azokban az években alakultak ki, mélyültek el vagy lettek nyilvánvalóvá, amelyeket kemény munka és olyan alapvető emberi szükségletektől megfosztva töltött, mint amit egy meleg takaró vagy egy matrac jelent. A Robben börtönszigeten leélt első, több évig tartó időszakában, ahol 1982-es áthelyezéséig maradt, Mandela ún. D-fokozatot kapott, amely a dél-afrikai foglyok legalacsonyabb besorolása; kevesebb jog illette meg, és több tiltás vonatkozott rá, mint a legerőszakosabb gonosztevőkre. Életfogytiglanra ítélt vádlott-társaival együtt rendszeresen kellett megalázó testüregmotozást elszendvedniük a többi rab előtt. Ennél sokkal fájdalmasabbak voltak az emberi kapcsolataikat érintő korlátozások. Mandela kezdetben csak egyetlen látogatót fogadhatott félévente, illetve csak egyetlen ötszáz szó hosszúságú levelet írhatott vagy kaphatott ugyanezen idő alatt. 1967-ben ez a drákói szigorúságú kvóta némiképp megemelkedett – két levél és két látogató erejéig.

Ezek voltak azok a körülmények, amelyek az átlagember megtörésére lettek kialakítva; Mandela azonban levonta belőlük a tanulságot. Míg számtalan kegyetlen sorscapást kellett elviselnie magánéletében, valamiképpen mégis meg erősödött. Ezek közé a csapások közé tartozott

hosszú elzártsága korai éveiben anyjának és legidősebb gyermekének, Thembekile (más néven Thembi) fiának halála; egyikük temetésére sem engedték el. Ide sorolhatók a felesége ellen irányuló állandó, megrendezett támadások és zaklatások, és végül a Mandelához elért sajtóhírek felesége házasságon kívüli kapcsolatairól. Ez az utolsó húzás nyilvánvalóan arra szolgált, hogy a reménytelenségbe taszítsa, miután semmi mással nem tudtak célt érni. Évekkel később, kiszabadulása után, Mandela házassága megfeneklett, részben felesége hűtlensége miatt, s kétségtelen, hogy kínzóinak megelégedésére szolgált a közte és felesége közti nyílt szakítás. Amíg azonban a börtönben volt – börtönbüntetése végéig – így zárta Winnie-hez írott leveleinek nagy részét: „Milliónyi csók & tonnányi szeretet” vagy ennek az édeskés kifejezésnek valamely egyéb változatával.

Ez az a figyelemre méltó erővel megelevenedő kép *Nelson Mandela börtönleveleiben*; a gyűjtemény levelek százaiból merít, amelyet szeretteihez, barátokhoz, és – meglepő számban – az őt bebörtönző hatóságokhoz írt. Sokat saját szép és arányos kézírásában közöltek. Ezek olyan embert mutatnak be, aki okosabbá és találmányosabbá vált a rács mögött, aki szerzetesi öntudatot és sztoikus fegyelmet fejlesztett ki, és aki egyszerre vált stratégiaileg agyafúrtabbá és egyre nagylelkűbbé mások irányában, közéjük számítva végül azokat a férfiakat is, akik az ország erkölcsileg romlott kormányának élén álltak.

Mandela börtönből küldött üzenetei olyan kimért hangnemben fogalmazódtak, hogy papíron sokszor egyhangúnak érezzük. Például, amikor anyja 1968-ban meghalt, így írt egy ismerősének, aki hagyományos előljáró és hivatalos személy volt az akkoriban Transkeinek nevezett szülőföldjén. „Anyám látogatásai mindig boldog örömmel töltötték el, halála pedig nagy csapást jelentett számomra. Egyszerre éreztem magamban űrt és magányt. De az itteni barátaim, akiknek az együttérzése és szeretete mindig is erőforrást jelentett nekem, segítettek bánatomat enyhíteni és lelket önteni belém.”

Az emelkedett hangnem fokozódott, együtt a családját ért csapásokkal. Egy évvel később, azután, hogy Winnie-t elvitték sowetói

otthonukból tizennégy hónapra bebörtönözték, és magánzárkára ítélték, Mandela levelet írt két kislányuknak, Zenaninak és Zindzinek, amely így kezdődik:

„Kedveseim! Szeretett anyukátokat megint letartóztatták, és most ő is és apu is börtönben vannak. Vérzik a szívem, ha arra gondolok, hogy ott ül egy cellában messze az otthonától, talán egyedül, és nincs kihez szólnia, és nincs mit olvasnia. A nap huszonnégy órájában az ő kicsinyei után vágyódik. Talán hónapokba vagy akár évekbe telik, mire megint láthatjátok őt. Mivel sokáig kell majd úgy élnetek, mint az árváknak, saját otthon és szülők nélkül, híján a természetes szeretetnek, anyai érzésnek és védelemnek, amelyet anyukátok adott nektek... Talán soha többé nem lehet együtt veletek anyu és apu Orlando West 8115-os számú házában, a világ egyetlen helyén, amely annyira kedves szívünknek.”

Kevesebb mint egy hónappal később, azután, hogy Thembi meghalt egy autóbalesetben, Mandela levelet írt előtte frissen bebörtönzött feleségének. A levél egy része így szól:

„Nehéz elhinnem, hogy soha többé nem fogom látni Thembit. Ez év február 23-án töltötte be a huszonnegyvet. 1962 júliusának vége felé láttam őt utoljára, néhány nappal azután, ahogy hazatértem a külföldi utazásról. Akkor életerős tizenhét éves legény volt, akiről sose jutott volna eszembe a halál. Az egyik nadrágomat viselte, amely kissé nagy és hosszú volt rá. Az eset jelentőséggel bírt, és elgondolkoztatott. Mint tudod, sok ruhája volt, kényes volt az öltözködésére, és semmi nem indokolta, hogy az én nadrágomat vegye fel. Mélyen meghatódtam, mivel a tettét kiváltó érzelmi tényezők túl nyilvánvalók voltak.”

A nagy személyes tragédiák pillanataiban Mandelát mentesítették a levélíró kvóta alól.

A tragikus magánéleti hírek közepette már kezdtek kialakulni az ellenállás új, fontos formái, amelyek évekig fennmaradtak. Minthogy a szigorú börtöncenzúra gátat szabott bármiféle nyílt politikai vitának, Mandela tevékenysége leginkább mások lelkesítéséből állt. Így ír Winnie-nek, aki 1969-ben börtönbüntetésnek nézett elébe az ország kommunizmus ellenes törvényével való szembeszegülés

miatt: „Egy ilyen helyzetben számodra a legjobb védekezés, amelyen semmilyen földi hatalom nem tud áthatolni, az igazság, a becsületesség és a bátran vállalt meggyőződés. Semmit sem szabad tenni vagy mondani, amely közvetve vagy közvetlenül esetleg azt sejteti, hogy visszavonod elveidet és hitvallásodat.” Más leveleiben a börtönben kialakított edzésprogramját ajánlja („Napomat kocogással kezdem, és lefekvés előtt nyújtok. Az edzés sok dologban segít, jó az álmatlanságra, és segít megőrizni a test fittségét és egészségét”), sőt még azt is javasolja, hogy levelezőtársai olvassák el Norman Vincent Peale *A pozitív gondolkodás hatalma* című könyvét.

A rövid bevezetés, valamint a rövid és tapintatos szerkesztői megjegyzések, amelyek elszórtan megjelennek *Nelson Mandela börtönleveleiben*, tele vannak háttérinformációval és sok mindenbe betekintést adnak; nemcsak a börtönhöz kialakított új taktikákra világítanak rá, hanem egy új típusú vezető megjelenésére is, aki egyszerre bizonyult ügyesebbnek és bátrabbnak, mint annak előtte. A leginkább figyelemre méltó levelek Mandela bebörtönzésének legelső napjaival foglalkoznak; kiviláglik belőlük, hogy bár a teljes átalakulás évtizedekig tartott, szinte azonnal megkezdődött.

Két itt közölt korábbi levele befolyásos külföldieknek szól. Az első 1962-ből származik, és Mandela az Amnesty (később Amnesty International) titkárához írta Londonba, megköszönvén neki, hogy megfigyelőt küldött L. Blom Cooper személyében első tárgyalására: „A tény, hogy ott ült mellettünk, újabb bizonyítékkal szolgált, hogy tisztességes és egyenes emberek, valamint demokratikus szervezetek szerte a világon a mi oldalunkon vannak a demokratikus Dél-Afrikaért folytatott küzdelemben.” 1964 júniusában, életfogytiglani ítélete kihirdetésének előestéjén, hasonló levelet írt Dél-Afrika holland nagykövetének címezve: „Szeretnénk, ha tudná, hogy egyik legnagyobb barátunkat tiszteljük Önben, és bizonyosak vagyunk abban, hogy továbbra is segítségére lesz népünknek a faji megkülönböztetés elleni küzdelmében.”

Az ehhez hasonló levelek előfutárai annak a levelezésnek, amely Mandela huszonhét éves fogva tartása során íródott; ez idő alatt

fáradhatatlanul azon dolgozott, hogy mind hazájában, mint nemzetközileg kibővítsen és fenntartsa az ügyét támogató sokszínű szövetséget. Figyelme kiterjedt a hagyományos uralkodókra és klánok vezetőire Dél-Afrikában, akiknek rendszeresen küldözgette üdvözlését esküvők, születésnapok és halálesetek alkalmával; a dél-ázsiai származású szövetségesekre és szimpatizánsokra, akiknek gudzsarati kifejezésekkel teli leveleket küldött; és befolyásos külföldiekre mindenfelé a világban, mint például Paul Tsongas volt massachusettsi szenátorra, akit „családi jóbarátjuknak” nevezett. Az utóbbiról így ír: „Nagyon felkavart, amikor olvastam a *Time Magazine*-ban, hogy barátunk [Tsongas] rákbetegségben szenved, és emiatt nem jelölteti magát a választásokon egy második ciklusra.”

A másik gyakran alkalmazott taktika békés, de aktív ellenállásnak hívható. A könyv első szerkesztőinek megjegyzései közül az egyik felidéli Mandela válaszát, amikor veréssel fenyegette egy ör: „Ha hozzám mersz nyúlni, az ország legfelsőbb bírósága elé viszlek, és mire végzek veled, olyan szegény leszel, mint a templom egere.” Egy másik, még híresebb anekdota azt regéli el, hogy Mandela miképp vette rá fogolytársait, hogy egyszerűen engedjék el a fülük mellett a börtönőrök parancsát, amely szerint gyorsan kellett volna járniuk, amikor masírozatták őket. Ez legalább annyira erkölcsi lecke volt, mint taktikai; annak a bizonyítása, hogy a foglyoknak és még a rabszolgáknak is marad valamiféle hatalmuk. Ahogy a könyvből kiderül, az idő múlásával Mandela ilyen fortélyokhoz folyamodott, hogy növekvő befolyást nyerjen fogvatartói felett.

Mandela így nyilatkozott egy interjúban az első eseményről a fentiek közül: „Meg voltam rémülve; nem azért történt, mert bátor voltam, de annak kellett látszani, és így [az ör] felhagyott velem.” Valószínűnek tűnik, hogy ennek a taktikának a sikere indíthatta el azt, ami hamarosan levelek áradatává vált, amelyekből sok megjelent itt; ezekben a bánásmód ellen és általában a börtönben uralkodó viszonyok miatt tiltakozik. Általuk Mandela nemcsak szálka volt a hatóságok szemében, hanem sok más fogoly számára vezetőnek számított. Egyikük

„faltörő kosként” jellemezte Mandelát, mondván, hogy őt nem lehetett csak úgy semmibe venni, „nemcsak társadalmi állása miatt, hanem mert »nem hagyta nekik«.”

Bár mindig megkötések voltak levelezése tartalmát illetően, 1969 elején a kormány enyhített az általa írható levelek számának szigorú korlátozásán, túl azokon a leveleken, amelyeket korlátlan számban intézhetett a fogvatartóihoz vagy magukhoz a hatóságokhoz. Sajnos nem készült táblázatos kimutatás a levelek számáról, illetve nem rendezték őket kategóriákba ebben a hatszáz oldalas könyvben, de az hosszú oldalakon keresztül ilyen témájú leveleket tartalmaz, mivel Mandela figyelemre méltó állhatatossággal írta kérvényeit, szurkálódásait és vonta kérdőre fogvatartóit, többnyire udvarias és majdnem merev hivatalos hangon. Kérései rendszerint így kezdődnek: „Örömmel venném, ha szíveskedne...”

A korai években ezek a törekvések gyakorlatilag sziszifuszinak bizonyultak, akárcsak egy gránittömböt akart volna Mandela egy egyszerű vésővel elkoptatni, de több száz oldal után azt a foglyot látjuk magunk előtt, akinek lassan, különböző formákban sikerült – kellenlenül adott – segítséget találni bajaira. Panaszainak mindig van egy rejtett üzenete, amely túlmutat a siralmas bánásmód és lehangoló börtönkörülmények szűk kérdésén; erkölcsi érvekkel próbáltak az elnyomókra hatni, a méltányosság, az igazságosság, a büntudat és végül egyszerű emberi tisztesség mégolyan csökevényes érzetét kelte bennük.

Mandela börtönidejét töltve legyőzte a kisebb akadályokat, nemcsak azért, hogy jogot tanulmányait – 1989-ben végül befejezte jogi tanulmányait –, hanem hogy az afrikaans nyelvet is elsajátítsa ellenfeleinek jobb megértése érdekében. Egy 1969-es levelében, miután hét évet töltött börtönben, az afrikánerek Nagy-Britannia elleni lázadásának történetét használta fel, hogy rávilágítson a vele való bánásmódot is jellemző képmutatásra és gyávaságra; így akarta elismertetni, hogy politikai fogolyként tartják fogva, és követelni

szabadon bocsátását: „A múltban Dél-Afrika kormányai az ilyen jellegű büntettek miatt elítélt embereket politikai bűncselekmények elkövetőiként kezelték, akiket időnként már jóval a büntetésük letelte előtt szabadon engedtek. Ezzel kapcsolatban emlékeztetnénk Christiaan De Wet és JCG Kemp tábornokok és mások ügyére, akiket felségárulásért ítélték el az 1914-es lázadás miatt [a búrok britek elleni ún. Maritz-lázadása]. Ügyük minden tekintetben nagyobb horderejű volt, mint a mienk. 12000 lázadó fogott fegyvert, és nem kevesebb mint 322 halálos áldozattal járt... Ezeket az erőszakos cselekményeket fehér emberek követték el, akik korlátlanul gyakorolhatták politikai jogaikat, akik törvényes politikai pártokhoz tartoztak, akiknek újságok álltak rendelkezésére, ahol nézeteiket nyilvánosságra hozhatták. Szabadon járhattak-kelhetek az országban, ügyüket képviselve és eszméiknek támogatókat gyűjtve. Semmiféle indokuk nem volt arra, hogy erőszakhoz folyamodjanak.”

Az említett fehér emberek hat-hét évre lettek elítélve, de kevesebb mint egy év után szabadon engedték őket.

1985-ben, tizenhat évvel később, Mandela még mindig ugyanazt az erkölcsi érvet hozza fel. A vég közel volt, de ez egyáltalán nem tűnt úgy. „Ami bennünket illet, már rég letöltöttük életfogytig tartó büntetésünket” – írja fogolytársaival és volt 1964-es vádlott-társával együtt P. W. Botha dél-afrikai elnöknek. – Pusztán rendszerellenességünk miatt tartanak gyakorlatilag házi őrizetben, csak éppen nem az otthonunkban. A megtorlás elavult és általánosan elutasított elve ez, így minden, a börtönben eltöltött napunk csupán az ellenünk irányuló bosszú kifejeződése.”

Amikor a kormány értesült arról, hogy az idősödő Mandela komoly egészségügyi problémákkal küzd – először prosztatarákkal, majd tüdőbajjal, amelyeknek valószínűleg köze volt hideg és nedves körülmények közti fogva tartásának – a szerepek megfordultak. Bár Mandela börtönben van, de most ő az, aki bizonyos értelemben túszként tartja az államot. Dél-Afrika fehér vezetői ráébredtek

arra, hogy szerencsések, hogy olyan higgadt és szilárd erkölcsi alapokon álló közvetítővel van dolguk, mint Mandela, aki ez idő tájt a leghíresebb fogolynak számított a világon. A tiltakozások áradatában az ország ijedt vezetőinek figyelme afelé irányult, hogy miként juthatnának egyezségekre vele, mielőtt meghal.

Először sötét terveket szöttek, hogy tovább rontják egészségét, és majd igen leromlott állapotban bocsátják szabadon, ily módon elkerülve a mártírrá avatásával járó lehetséges botrányokat. Aztán a kormány szükségszerűen arra törekedett, hogy Mandelával elfogadtassa feltételes szabadlábra bocsátását, amely azt jelentette volna, hogy visszaköltözne szülőföldjére, a Transkei térségbe és lemondana az erőszakról. Mandela ezt a manővert visszautasította, a „világot félrevezető ravasz és számító próbálkozásnak nevezve” azt. „Az apartheid, amelyet nemcsak a feketék ítélnék el, hanem a fehérek jelentős része is, önmagában a népünk ellen irányuló legnagyobb erőszakforrás – írja Bothának. – Elvárjuk Öntől, mint az apartheidet kényszer és erőszak útján fenntartani kívánó Nemzeti Párt vezetőjétől, hogy elsőként utasítsa el az erőszakot.” A biztonság kedvéért még hozzátette: „Az elnyomottak hatalmas tömege úgy fog Önre tekinteni, mint a fehér törzs érdekeinek pusztá közvetítőjére, aki következképpen alkalmatlan a nemzeti ügyek intézésére.”

1989-ben Botha agyvérzést kapott, és F. W. Klerk váltotta fel, aki nagy hajlandóságot mutatott, hogy tárgyalásokba bocsátkozzon Mandelával annak feltételei szerint. Ezt nemcsak Mandela vasakarata tette lehetővé, hanem a hidegháború befejeződése is, valamint a tiltakozások is a feketék lakta településeken, amelyek csaknem kormányozhatatlanná tették Dél-Afrikát. Ekkorra Winnie Mandela már jelentős politikai vezetővé nőtte ki magát, és sok fiatal az ellenállás leginkább lelkesítő jelképét látta benne. Mivel Nyugaton egyre gyakoribbá lettek az apartheid-ellenes tüntetések, az amerikai cégeket pedig beruházásellenes kampányokkal bírták rá, hogy kivonuljanak az országból, vagy hogy

csökkentsék ottani részesedésüket, világossá vált, hogy Dél-Afrikának el kell fogadni a változást.

Ennek ellenére Mandela fogva tartásának végső szakaszában akadt néhányan, még az Afrikai Nemzeti Kongresszus főtanácsán belül is, aggodalmukat fejezték ki, hogy a kormány miközben egyéni tárgyalásokat folytat Mandelával és megakadályozza őt, hogy szabadon tanácskozhasson ANC-vezető társaival, még mindig tartogat valamit a tarsolyában, talán egy tárgyalásos rendezés formájában, amely kevesebbet biztosítana a teljes politikai szabadságnál és a korlátlan többségi kormányzásnál. A végén azonban Mandela ragaszkodott hozzá, hogy öelötte bocsássák szabadon az ANC többi vezetőségi tagját, akik hozzá hasonlóan már évtizedek óta börtönben ültek. Végül 1990. február 11-én hagyta el a börtönt.

Szabadulása után azokhoz a meggyőzésekhez ragaszkodott, amelyeket legkorábbi írásaiban fejtett ki a börtönben. Gondolkodása lényegét egy 1967-ben írt, feltűnően dacos, Robben-szigeti levél foglalja magába, amelyet a „Likvidátorhoz”, az igazságügyi minisztérium börtönigazgatósági hivatalához címzett. Ebben Mandela védekezett a vádak ellen, melyek szerint kommunista lenne, miközben határozottan visszautasította mozgalma kommunista szövetségeseinek megtagadását: „Életemnek mindig is egyetlen célja volt: hogy betöltsen szerepet népem küzdelmében, amelyet a fehérek általi elnyomás és kizsákmányolás ellen folytat. Az afrikai emberek azon jogáért harcolok, hogy a maguk urai legyenek a saját országukban. [De] bár nacionalista vagyok, semmi esetre sem vagyok rasszista... Az előttünk álló elsődleges feladat, hogy véget vessünk a fehérek fennhatóságának annak minden formájában, és hogy olyan demokratikus kormányzást valósítsunk meg, amely alatt minden dél-afrikai tökéletes harmóniában él egymás mellett, függetlenül élethelyzetétől, bőrszínétől vagy politikai meggyőződésétől.”

(The New York Review of Books)

Anjana Ahuja

Amikor elapad az emberáradat

A globális népességrobbanás népességsőkkenésbe fordulhat át. A következmények – jó vagy rossz irányban – formálhatják jövőnket

Paul Morland: *The Human Tide: How Population Shaped the Modern World (Az emberáradat: Hogyan formálta a népesség korunk világát*, John Murray, 2019, 352 oldal) és Darrell Bricker és John Ibbitson: *Empty Planet: The Shock of Global Population Decline (Az üres bolygó: A világ népességének csökkenése*, Robinson, 2019, 304 oldal) című könyveinek recenziója

Mire jó, ha több gyerek születik egy országban? Úgy tűnik, gazdaságokat építhetünk fel velük, erősödhet a nemzeti öntudatunk általuk, és háborúkat nyerhetünk velük. A demográfia az a láthatatlan kéz, amely a modern történelem folyamának nagyszabású hullámzását irányítja, a [brit gyarmat]birodalom kiépülésétől és az első világháborútól Kína felemelkedéséig és Japánnak mint gazdasági szuperhatalomnak közelgő elvérzéséig.

Paul Morland demográfus, a University of London tudományos munkatársa a számok nyelvén, de meggyőzően érvel *Az emberáradatban*, hogy egy társadalom felemelkedése vagy hanyatlása számadataiban tükröződik. A babák később – többek között – gyarmatosítókká, ágyútöltelékké és fogyasztókká válnak. Luxemburg lehet ugyan a világ egyik leggazdagabb országa, de mindössze 600 000 bejegyzett állampolgárával világviszonylatban nem sokat nyom a latban. A BRIC-országok (Brazília, Oroszország, India és Kína) szárnyaikat bontogató gazdaságai összesen több mint hárommilliárdnyi népességükkel pusztán népességszámukat tekintve is megkerülhetetlen tényezőkké válnak.

Alapjaiban ismerősen hangzik a tézis: a demográfia sors, legalábbis részben. „Az elmúlt mintegy kétszáz évben népesedési forradalom zajlott le, és ez a forradalom megváltoztatta a

világot” – állítja Morland. „A demográfiai forogószél – a népesség változásának mind jobban felgyorsuló üteme – végigsöpört a földgolyón egyik térségtől a másikig... hatalmas és túl gyakran figyelmen kívül hagyott vagy alulértékelt módon hozzájárulva a történelem menetéhez.” A szerző kapcsolatot lát például a fiatalság és a forrongás között: a jemeni polgárok átlagéletkora húsz év alatt van. A Közel-Kelet viszonylag fiatal népességgel büszkélkedhet, termékeny talajt adva az arab tavaszhoz hasonló felkeléseknek.

Morland újkori világa az 1800-as években kezdődik, amikor a világ népessége az egymilliárd határán volt, és vészjóslóan csengtek Thomas Malthus figyelmeztetései. Az angol pap és közgazdász 1798-as értekezése, a *Tanulmány a népesedés törvényéről* azt sejtette, hogy a népességnövekedés mindig is túl fogja szárnyalni az élelmiszerellátás növekedését.

A tizenkilencedik században igen megugrott a népesség száma, ahogy a közegészségügynek és a fertőzések kordában tartásának köszönhetően lecsökkent az idő előtti elhalalozások száma. Az angol anyakirálynő háztartása híven tükrözte a változásokat: Viktória királynő, aki 1837-ben került trónra, kilenc csecsemőnek adott életet, akik mind megérték a felnőttkort; elődjének, Anna királynőnek, aki 1714-ben halt meg, tizennyolc terhessége volt, de egyetlen gyermeke sem élte túl. A két fő tendencia a viktoriánus kor és mai korunk között a gyermekhalandóság lenyűgöző csökkenése, illetve – amikor a túlélés természetessé vált – az egy nőre jutó átlagos gyermekszám csökkenése.

A huszadik század elején az egyre alacsonyabb születési arány és a túlélés egyre nagyobb esélye a szegények körében sajátos módon kötődött össze az eugenikai mozgalommal, miközben a búr háborúba toborozók az angolokos és asztmás városi fiúkra panaszkodtak. Sőt, 1895-ben John Berry Haycraft eugenikus orvos egyenesen a tüdőbaj felszámolása ellen óvott, a következőképpen érvelve: „Ha kiirtjuk a fertőző betegségeket, akkor a szegényeknek ezek a típusai újratermelődnek.”

Nagyobb összefüggésekben vizsgálva azonban így néz ki a dolog: két évszázad viszonylatában a világ népessége egymilliárdról

hétmilliárdra nőtt. Minden bőmbőlő jövevény szemrehányás Malthusnak és utódainak, mint például Paul Ehrlichnek, aki 1968-ban arra figyelmeztetett a *Népességbomba* című bestsellerében, hogy az élelmiszertermelés elérte teljesítőképessége csúcspontját, és hogy százmilliók fognak éhezni. Való igaz, a huszadik és huszonegyedik század tanúja lehetett éhínségeknek, amelyekben milliók pusztultak el, rendszerint rossz gazdálkodás vagy ártó szándék miatt, de számunk azóta is csak nő. A mezőgazdasági és ipari forradalmak lehetővé tették, hogy elegendő élelem jusson számunkra, még ha ezzel egy időben tönkre is tesszük környezetünket.

A demográfusok számára a legfontosabb mértékegység a termékenységi ráta, vagyis hogy átlagosan hány gyermeket szül egy nő. A fejlett országokban 2,1 gyermek az a ráta, amelyre egy nemzetnek szüksége van, hogy bevándorlás nélkül fenntartsa népességét (a 2 a szülőket pótolja, a hozzáadott 0,1 a csecsemőhalandóságot és az idő előtt elhalálozott nőket ellensúlyozza). A születés nyilvánvalóan hozzáad a népességhez, míg a bármely életkorban történő halálozás elvesz belőle. A bölcső és a koporsó közti örökösen változó egyensúly és a bevándorlás hármasa alkotják a népességi statisztika alapját.

A legtöbb nagy nemzet megpróbált egy ponton felfelé vagy lefelé kozmetikázva változtatni ezeken az alapokon, több-kevesebb sikerrel. Hitler arra vágyott, hogy népességben túlszárnyalja Amerikát, hatalmi eszköznek tekintve a születési rátát. Kína szörnyű egyke-politikája, amellyel 2015-ben hagyott fel, 1,2 körüli termékenységi rátát eredményezett, jóval a pótlási szint alatt. Ezenkívül ijesztő egyenlőtlenséget hozott létre a 120 férfire jutó 100 nővel, amely további kihatással lesz a jövőbeli gyermeknemzésre. Bizonytalanok a kilátások az ország számára, mivel „a kínai gazdasági növekedés egyik motorja [a bővülő munkaerő] közel került a leálláshoz”.

Izrael kezdetben a holokauszt utáni megújulás céljából, majd pedig az arab szomszédok közti megmaradása miatt inkább a születések pártján áll, nyolc ingyenes lombikbébi-kezelést

ajánlva fel a pároknak a nő 42 éves koráig. A külföldön élő izraeli állampolgárok is jogsultak rá. Izrael termékenységi rátája – közel három gyerekkel házaspáronként – magasnak számít egy fejlett nemzet számára. Még Nagy-Britanniában is létrehozták az első világháború előestéjén a nemzeti születési ráta bizottságot, hogy kivizsgálják, miért születik olyan kevés csecsemő, főként a tehetősek körében. A bizottságban találjuk a jó ügyért harcoló Beatrice Webbet, a New Statesman társalapítóját is. Nemrégiben Oroszország termékenységi rátája miatt, amely kettő alatt van.

Ritkán hatásos azonban a kormányzati beavatkozás a hálósobában. A kínai párok akkor is kevesebb gyermeket vállalnának, ha nem lenne az egykepolitika; nézzük csak meg koreai és tajvani kortársaikat, akik nincsenek erre kényszerítve. A termékenységi ráta csökkenése természetes módon következik a városiasodásból, a nők iskolázottságából és szerepvállalásuk erősödéséből. Vidéken a gyerekek további hasznos munkáskezeket jelentenek; a városban drága kötelezettségekké válnak.

Ami a tágabb képet illeti, olyan világ felé haladunk, ahol több lesz az ősz fej, és sötétebb lesz a bőrszín. Az Egyesült Királyságban a férfiak várható élettartama nyolcvan év, míg a nőké nyolcvanhárom. 1960-ban 20 volt a világ átlagéletkora; 2100-ra 40 lesz (ez már az átlagéletkor az Egyesült Királyságban). Afrika még mindig a népességrobbanás korát éli. Fekete-Afrikában a népesség az ötszörösére, az 1950-es években mért 180 millióról közel egy milliárdra nőtt mára. Itt az átlagéletkor tizennyolc év (kevesebb mint fele az európai átlagéletkornak), a várható élettartam pedig hosszabbodik, ami azt jelenti, hogy ez a kontinens szintén öregedni fog.

Afrikában is csökken azonban a termékenységi ráta – és nincs rá bizonyíték, hogy ezen a kontinensen másképp végződik majd a már mindenütt látott csökkenő születésszámról szóló történet. Dél-Afrikában 2,5-re esett vissza a ráta. Kenyában az 1960-as évek óta nyolcra négy gyerekre feleződött a ráta. Nigéria jelenti a bizonytalan pontot: a legnépesebb afrikai

országban egy nő átlagosan hat csecsemőt szül. Ugyanakkor ez várhatóan csökkenni fog az urbanizáció hatására. Ahogy Morland levonja a következtetést: „A demográfiai fejlődés olyan, mint egy film, amelyet különböző időpontokban játszanak különböző mozikban... Tudjuk, mi lesz a vége.”

De valóban tudjuk-e? Ahogy *Az üres bolygó* okosan felismeri, ennek a demográfiai sikerfilmnek a végkifejlete még tartogathat meglepetéseket. Az ENSZ előrejelzése szerint jelenlegi hétmilliárdunk tizenegy milliárdra nőhet ebben az évszázadban, amelyet majd 2100 után kiegyenlítődség fog követni. Sokan azonban azon a véleményen vannak, hogy az ENSZ számadatai eltúlzottak, és eleve belekalkuláltak felfűjja őket annak el nem ismerése, hogy milyen gyorsan változik az utódnemzéshez kapcsolatos hozzáállás, különösen a fejlődő világban. A revizionisták kilencmilliárd körüli csúcsot jósolnak 2040 és 2060 között, mielőtt elindulna a hanyatlás.

Darrell Bricker közvélemény-kutató és John Ibbitson újságíró szerint lehetséges, hogy ennek az évszázadnak a közepén nem népességbomba fog robbanni, hanem „népességfogyás lesz – az emberi nyáj kíméletlen, generációk során történő kiválasztódása. Soha nem történt még ehhez fogható”. A Japánhoz, Dél-Koreához, Spanyolországhoz és Olaszországhoz hasonló bőségben élő nemzetek már fogyatkozóban vannak, míg a Kínához és Brazíliához hasonló nagyhatalmak 2050-re követik majd példájukat.

Az emberáradat megfordulása mélyreható módon formálhatja majd jövőnket. A szerzők találgatásokba bocsátkoznak: „Az elkövetkező évtizedek meghatározó geopolitikai kihívása lehet egy mérges és tehetetlen Kínának a befogadása és féken tartása, miközben az majd szembeállít végzetes egykepolitikájának következményeivel.” De egyéb bonyodalmak is várnak az emberiségre: a közhiedelmekkel ellentétben, az ausztrál őslakosokhoz hasonló népek termékenységi rátája is csökken. Egy bennszülött nép fogyatkozása a nyelv és a kultúra folyamatos szegényedését is jelentheti.

Ennek a könyvnek a szépsége abban rejlik, hogy összeköti a nehezen megragadható globális tendenciákat a könnyen érthető – ma világszerte születő – egyéni döntésekkel. A szerzők járják a világot, és családjukat tervező fiatal nők beszélgetéseibe hallgatnak bele. A nők nagyra tartják iskolázottságukat és pénzügyi függetlenségüket, legyenek akár Delhi elszegényedett nyomornegyedeiben vagy elegáns európai szalonokban. Manapság a gyermeknevelés nem annyira családi kötelesség, mint inkább az önkiteljesedés egyfajta megnyilvánulása; egy feministább szemlélet pedig különválasztja a gyermekszülés iránti igényt és a nőiség fogalmát.

A nők iskoláztatása és törekvései, a késleltetett házasság, és – természetesen – a fogamzásgátlás mind megváltoztatják a status quót. Világszerte sokmillióval szorzódik be ma az egyéni döntés, hogy kevesebb utód születésék. Szerte a világon az egy, illetve két gyermek vállalása lett, ha nem is a norma, de új törekvés: az „alacsony termékenységi csapda”, amelyből lehetetlen menekülni. Angliában és Walesben öt éve hanyatlik a termékenységi ráta, és jelenleg mintegy 1,8 gyermek jut egy nőre.

Ha a népesség valahol nem tud úgy szaporodni, hogy pótolja önmagát, ez utat nyit a népességi statisztika harmadik alapját adó jelenség, azaz a migráció felé. *Az üres bolygó*, amely már eleve lebilincselően mesél egy a mélyreható változás csúcán lévő világról, még jobbnak tűnik azáltal, hogy két kanadai írta, akiknek az országa mindig is példamutató maradt a nemzetközi integráció tekintetében. Justin Trudeau nyitottsága jó előjel Kanada jövője számára, még ha szembe is megy a jelenlegi bevándorlásellenes véleményekkel.

Ahogy Bricker és Ibbitson írják: „A népesség csaknem mindenütt öregszik és csökken; lehetséges, hogy országok egy nap majd versengeni fognak a bevándorlókért... Ha Amerika meg akarja őrizni nagyságát, akkor olyan nemzetnek kell maradnia, amely szívesen látja a bevándorlókat.”

Függetlenül attól, hogy a migráció gondolata elfogadhatóbbá válik-e az olyan nemzeti vezetőknek, mint Donald Trump és Orbán

Viktor, mindkét könyv időszerű kínálatot nyújt azzal kapcsolatban, hogy a demográfia miként fogja alakítani jövőnket. A boldogtalan kínai fiatalemberek milliói – megfosztva a házasság reményétől – nyugtalanságot kelthetnek országukon belül, és a világgazdaságra is kihatással lehetnek.

Vagy az is elképzelhető, hogy öszülő bolygónkon új világrend jelenik meg: Mark Haas politológus megnyugtató kifejezésével élve a „geriátriai – azaz idős kori – béke”. Bármi kevés esély lenne is erre az utóbbira, reménykedjünk, hogy a demográfia majd tényleg elrendezi a világ sorsát.

(*New Statesman*)

Robert Danton⁶

Voltaire gyógyír lehet a Trump-jelenségre

Tanácsok a felvilágosodás korából: szellemesség és igazság utáni szenvedélyes vágy a durva megfélemlítés és a lapos hazugságok ellenében

Klíma változás tanúi vagyunk a politikában. Vakbuzgóság, megfélemlítés, hazudozás, közönségség – mindez, amit Trump elnök tweetjei árasztanak és követői szajkóznak, tönkretette a politikai élet légkörét. A Földünket körbevevő ózonréteghez hasonlóan eltűnőben van az udvariasságnak az a védőrétege, amely a politikai párbeszédet lehetővé teszi.

Miként tudnánk helyreállítani az egészséges légkört? Nincs könnyű válasz a kérdésre, de néhány történelmi alak tanulságos példával szolgálhat. Az általam javasolt alak talán valószínűtlennek tűnhet, pedig átformálta korának közhangulatát: Voltaire-ről beszélek, a francia filozófusról, aki a felvilágosodás kori elveket a gyakorlatba is átültette a tizennyolcadik

századi Európában. Rendben van, tudom, hogy csak egy magamfajta tudós állhat elő egy ilyen javaslattal. Ki kíváncsi Voltaire-re az Egyesült Államokban? Az egyetemisták néha elolvassák *Candide*-jét kisregény formájában, a nagyközönség pedig Leonard Bernstein operettjeként élvezhette. A könyv azonban egy olyan ismétlődő mondattal végződik, amely – megbékélést és szemlélődő lelki elmélyülést jelentő – kvietizmusként hangzik: „Műveljük kertünket.”

Én voltaképpen azt gondolom, hogy ez az utolsó sort, amely a világirodalom leghíresebb sorai közt van számontartva, együttműködésre való felhívásként kellene értelmezni. A „művelés” a kultúra, az udvariasság, és maga a civilizáció iránti elköteleződést jelenti. Ez ügyben akarok érvelni. Azok számára, akik első ízben találkoznak vele, Voltaire történelmi kuriózumnak tűnhet. Régimódi parókája és szabados szellemisége a múlt egy rég elfeledett szeletéhez tartozik. Ráadásul konzervatívnak tekinthető. Szívesen forgolódott a hatalmasok, különösen XV. Lajos körül. Annyira mélyen elkötelezte magát a Franciaország előző uralkodója, XIV. Lajos által kifejlesztett kulturális rendszernek, hogy napjainkban a politikai korrektség egyetlen tesztjén sem menne át. Voltaire továbbá ellenezte a tömegek oktatását, mert – mint mondta –, valakinek dolgoznia kell a földeken is.

Felejtsük el tehát a parókát; és vegyük fontolóra a szellemességet. Semmi sem hatásosabb, mint kicsúfolni a vakbuzgók helyrerakását. „Életemben csak egy imát intéztem Isten felé – írta Voltaire –, és az is elég rövid volt: »Ó, uram, tedd neveltségem ellenségeimet.« És Isten meghallgatott.” Fegyvertárának két leghatásosabb eszköze közül az első a nevetés volt: „A nevetésnek a mi oldalunkon kell lennie” – oktatta segédcsapatait a párizsi szalonokban. A kigúnyolás a szalonok világán kívül is működik. Itt van nálunk Amerikában a rendkívül intelligens Stephen Colbert a televízióban, a maró stílusáról híres H. L. Mencken az újságokban, és Mark Twain, ha könyvekről van szó. A szellemesség azonban elitistán hangzik, Voltaire pedig az elitet kultiválta,

---

6 Robert Danton (1939) emeritus kultúrtörténész professzor, a Harvard Egyetem volt könyvtárosa. Fő szakterülete a 18. századi Franciaország és a francia felvilágosodás.

főként fiatalokában, amikor a gazdagságot, az örömeiket és az élet jó dolgait ünnepelte. A *Le Mondain* ('A társaságbeli') című filozófiai költeménye, amelyet 1736-ban írt, bocsánatkérés a világi fényűzésért – „a felesleges, nagyon szükséges dolog”, írta a keresztény aszketizmus ellenében.

Ez volt a szabadszájú fiatal. Jelen válságunk közepette azonban azt javaslom, hogy nézzünk a haragos öreg Voltaire-re is. Idős korában, az 1760-as és 1770-es évek alatt vetette be második és leghatalmasabb fegyverét, az erkölcsi szenvedélyt. 1762-ben Voltaire tudomást szerzett egy igazságtalanul végrehajtott kivégzési ügyről. A Toulous-i Parlement ('törvényszék') egy protestáns kereskedő, Jean Calas megkínzását és kivégzését rendelte el, mivel az állítólag megölte fiát, aki állítólag a katolikus hitre való áttérést fontolgatta. Nemcsak hogy tévesek voltak a feltételezések, hanem alapos bizonyítékok mutattak Calas ártatlanságára is.

Voltaire számára az eset messze többet jelentett bírói tévedésnél. Azokat az aljas kegyetlenkedéseket testesítette meg, amelyek két évszázadon keresztül érték a protestánsokat. Lemészárolták őket, elüldözték őket az országból, folyt az a katolikus vallásra való erőszakos áttérés, megfosztották őket a polgárjogoktól, köztük a házasság és a törvényes öröklés jogától. Voltaire a protestánsok üldözése mögött általános türelmetlenséget, a türelmetlenség mögött pedig kegyetlenséget látott. Így tolat ragadott. Az *Értekezés a Türelmről* című írása az egyik legnagyobb mű, amelyet valaha a vallásszabadság és a polgárjogok védelmében írtak. Ezenkívül levelek százait fogalmazta a hatalmi elit valamennyi tagjának, akivel összeköttetésben állt – minisztereknek, udvaroncoknak, szalonok vezetőinek, filozófustársaknak, fentről lefelé munkálkodva és olyan szakértelemmel befolyásolva korának médiáját, hogy óriási közfelháborodást sikerült keltenie, amely végül ahhoz vezetett, hogy 1787-ben, kilenc évvel halála után elismerjék a protestánsok jogait.

Leveleinek nagy részét egyfajta csatakiáltással fejezte be: "Écrasez l'infâme" – azaz „Tiporjátok el a gyalázatot!”. Számára a „gyalázatos” szó

jelentését ki lehetett terjeszteni a türelmetlenségtől a babonáig és mindenfajta jogtalanságig. A tolerancia ellentétes fogalma tágabb értékekbe, többek között az udvariasságba tüntet át – amely erényre ma oly nagy szükségünk van, és amelyet Voltaire a civilizációval azonosított⁷. Voltaire úgy tekintett a civilizációra mint a barbarizmus feletti győzelmére, mint a történelmi folyamatban rejlő végső jóra. Ezt világosan megfogalmazta az *Esszé a nemzetek erkölcséről és szelleméről* (*Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*) című nagyrautó munkájában, amelyet először 1756-ban adott ki, majd 1778-ban bővítkezett haláláig javította és bővítette ez az átfogó világtörténelmi elemzést. Törekedhetnék-e ennél többre Trump korában? A fanatizmussal való szembeesegülés és a polgárjogok védelme ismét arra szólít, hogy köteleződjünk el a civilizáció ügye iránt. Szellemességgel fűszerezett erkölcsi szenvedélyre van szükség.

Műveljük kertjeinket! Écrasez l'infâme.

(*The New York Times Magazine*)

James Hawes

Képtelen küzdelem folyik Kafka kisajátításáért

Benjamin Balint: *Kafka utolsó pere: egy irodalmi hagyatéki ügy* (*Kafka's Last Trial: The Case of a Literary Legacy*, Reakcion, 2019, 294 oldal)

Németnek tekintjük Kafkát? Vagy izraelinek? Vagy német zsidó nem izraelinek? Esetleg csehnek? A civakodás fekete komédiává vált.

Benjamin Balint *Franz Kafka utolsó pere* című műve elsőrangú jogi és filozófiai fekete komédia; kerek egész, mint a legjobb kalandos történetek, ahol valódi kincs a tét. Balint hívös, visszafogott szenvedéllyel teregeti ki

---

⁷ Franciául *a civilté*, illetve angolul *a civility* szó udvariasságot jelent.

annak a 2011-es, bíróságon zajló küzdelemnek a teljes képtelenségét, amely akkor érte el a csúcspontját, amikor fegyveres kíséret mellett – idézések és ellenidézések közepette – az izraeli legfelsőbb bíróságra vittek néhány, régi megsárgult feljegyzésekkel teli dobozt, amelyeken állítólag egy idősebb tel-avivi hölgy engedte ülni a macskáit sok éven át. Tudniillik ezek a dobozok 1973-ig Max Brodhoz tartoztak, aki a legjobb barátja volt Franz Kafkának, a legendás prágai Nostradamusnak, aki (mint ismeretes) valahogy megjósolta a holokausztot. A tudósok lassan arra a meggyőződésre jutottak, hogy a dobozok nagyszerű kiadatlan műveket rejthetnek. Lehet, hogy henccegésnek hangzik, de 2010 júliusában én figyelmeztettem az embereket a BBC *Newsnight* című politikai elemzőműsorában, hogy ez alaptalan (és tényleg az), annál az egyszerű oknál fogva, hogy ha így lenne, akkor Brod, a világméretű Kafka-ipar megteremtője, bizonyára már évtizedekkel korábban kiadatta volna őket.

Balintnak nem az a célja, hogy Brodot megfossza a nimbuszától vagy lerombolja annak Kafka-mítoszát. Még mindig igen ragaszkodik ahhoz a régi legendához, hogy Kafka életében szinte ismeretlen volt. 1915-ben *Az átváltás és Az ítélet* Németország legrangosabb irodalmi díjának pénzjutalmát nyerték el egy különös bennfentes alku folytán, Kafka kiadói pedig erre egész oldalas hirdetést közöltek le öt ragyogó recenziót idézve, valamennyit Kafka és/vagy Brod barátainak tollából. Azaz, egyáltalán nem mondható annyira ismeretlennek. Ez azonban elhanyagolható, mivel Balint könyve nem a Kafkát kutató tudósok szűk világának íródott. Mélyrehatóan, ugyanakkor szórakoztatóan vizsgál egy olyan témát, amelynek mindnyájunkat foglalkoztatnia kell: azt az esztelen megszállottságot, amellyel modern korunk viszonyul a hitelességhez és a birtokláshoz. Nem vagyok biztos abban, hogy vajon ma a *Spectator* olvasói kellőképpen tisztában vannak-e azzal, hogy az a történelem, irodalom és kultúra többé már nem létezik. Napjainkban már csak széthullott mikrokultúrákról, mikrotörténelmekről beszélhetünk, amelyek hivatalosan egyik vagy

másik alcsoporthoz tartoznak. Ezek a csoportok (amelyek száma a reformáció utáni protestáns szektákéhoz hasonlóan szinte naponta nő) azt üzenik felénk, hogy semmi közünk az ő kultúrájukhoz, történelmükhöz vagy irodalmukhoz. Így van most egy izraeli Kafka, egy nem izraeli zsidó Kafka, egy német Kafka, egy német-zsidó Kafka és talán még egy cseh Kafka is. Vagy talán van még egy olyan is, amely valamennyinek a keveréke. De nincs olyan, ami csak Kafka lenne.

Saját tanárom, Sir Malcolm Pasley, sajnálatos módon nem volt ennek tudatában. 1961-ben meggyőzte Kafka nehezen fellelhető örökösait (a család gyakorlatilag teljesen megsemmisült a holokausztban), hogy – beleegyezésük esetén – *A kastély* kéziratát, a naplók és alkalmi feljegyzések nagy részét Oxfordba hozza, és a Bodleian könyvtárral⁸ együtt odafigyeléssel gondozza őket, tudományos kiadásokat készít belőlük az egész emberiség javára és épülésére. Így 1981-ben, Magdalen Kollégiumban lévő szobájában Pasley megengedte nekem – annak ellenére, hogy csak egyszerű egyetemi hallgató voltam, és nem voltam sem német, sem zsidó –, hogy vele együtt megnézzem, sőt egy rövid pillanat erejéig a kezemben tartsam *A kastély* eredeti kéziratát. Istenem, micsoda felháborító dolog! Miféle imperialista, gyarmati vagy más rettenetes törvény alapján formálhat jogot egy egyszerű angol báró arra, hogy ennek a német zseninek a művei felett bármiféle felügyeletet gyakoroljon? Vagy nevezzük német-zsidó zseninek? Esetleg cseh-zsidó zseninek? Netán cseh-német-zsidónak?

Balint szakértő módjára tárja fel az itt zajló örültséget. A német zsidóság mérhetetlen tragédiáját a legnagyobb körültekintéssel kezeli, míg távolságtartással, sőt néha majdnemhogy hitetlenkedve szemléli a mai esztelen csatározást. Eszerint valóban Izrael állam jogos tulajdona lenne most bármely írás, amely zsidó származásúak tollából származott, bármely korban, még akkor is, ha kérdéses író ki sem tette a lábát Európából?

⁸ Az Oxfordi Egyetem kutatókönyvtára, a világ egyik legnagyobb és legrégebb könyvtára, több mint 12 millió művet tartalmaz.

Vagy tényleg Németország tulajdonát képez-
 nek egy – német irodalommal teljességgel át-
 itatott – németül beszélő író művei, jóllehet a
 német állam elgázósította volna (ahogy Kafka
 húgaival is tette), ha az nem halt volna meg
 előbb? Vagy talán igazából Prágához tartozik
 Kafka, ahhoz a városhoz, ahol csaknem egész
 életét töltötte – ahol azonban az ő idejében
 (bármilyen nehéz is visszaemlékezni rá) a
 zsidókra köveket dobálók csehek voltak, míg
 az antiszemita lázadókat leverő lovasrendőr-
 séget német parancsszavakkal vezényelték?

Természetesen létezik egy másik válasz, ame-
 lyet kétségtelenül maga Pasley is adott volna:
 az egyetlen ok, ami miatt egyáltalán bárkit is
 érdekelhetnek azok a megsárgult feljegyzésekkel
 teli kartondobozok vagy egy bizonyos dr. Franz
 Kafka élete és levelei, az, hogy teljes joggal so-
 roljuk műveit (amelyek közül a legjelentősebbek
 kizárólag Max Brodnak köszönhetően jutottak el
 hozzánk) a huszadik század eleji Európa legérde-
 kesebb irodalmi alkotásai közé: olyan könyvek
 közé, amelyek mindannyiunkhoz tartoznak.

(The Spectator)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

- Ankerl Géza* nyugalmazott szociológiaiapro-
 fesszor, Genf
- Barcsi Tamás* filozófus, egyetemi docens, Pécs
- Botos Katalin* professor emeritus (SZTE,
 PPKE), az Antall-kormány volt minisz-
 tere, Budapest
- Falusi Márton* (1983), tudományos fő-
 munkatárs (MMA MMKI), Budapest
- Dr. Frenyó Zoltán* filozófus, MTA BTK
 Filozófiai Intézet, Budapest
- Kapronczay Károly* történész, egyetemi
 tanár, Budapest
- Dr. Kiss Lajos* ny. egyetemi docens,
 a filozófiatudományok kandidátusa,
 Szeged
- Paár Ádám* történész PhD, politológus,
 Méltányosság Politikaelemző Központ,
 Budapest
- Pap Krisztián* publicista, Budapest
- Dr. habil. Pintér Éva* egyetemi docens,
 Pécsi Tudományegyetem, Közgaz-
 daságtudományi Kar, Pénzügyi és
 Számviteli Intézet, Pécs
- Dr. Pintér Tibor* adjunktus, Budapesti Gazdasági
 Egyetem, Kereskedelmi, Vendéglátóipari és
 Idegenforgalmi Kar, Közgazdasági és Üzleti
 Tudományok Tanszék, Budapest
- Szegedi László* genealógus, Rimaszombat
- Tarján M. Tamás* egyetemi tanársegéd,
 PPKE, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Frenyó Zoltán: Európa és Magyarország új korszakának lehetősége és realitása.</i>	1
--	---

MŰHELY

<i>Dr. Pintér Éva – Dr. Pintér Tibor: Szerbia és az Európai Unió kapcsolatainak alakulása.</i>	11
<i>Falusi Márton: Eszmetörténet és/vagy kultúratudomány – avagy van-e a jog és irodalom kutatásának módszertana?</i>	25
<i>Ankerl Géza: Egyetlen emberi lény sem jön a világra függetlenül szabadként</i>	40
<i>Botos Katalin: A magyar eladósodás okai</i>	42
<i>Tarján M. Tamás: Brassó és a szász világ Adolf Meschendörfer két regényében</i>	54

SZÁZADOK

<i>Pap Krisztián: Vitéz Szügyi Zoltán a Don-kanyarban. Az előkerült frontnapló (részletek)</i>	66
<i>Dr. Kiss Lajos: A második nagy háborúból jöttem</i>	85
<i>Kapronczay Károly: Varga Béla és a lengyel menekültek</i>	89
<i>Szegedi László: Orosz Ernő (1869–1949) genealógus életútja</i>	95

NAPLÓ

<i>Paár Ádám: A finn és a magyar parasztság sorsa</i>	104
<i>Barcsi Tamás: Filozófus a változó világban.</i>	108

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Fraser Nelson: Az olajipari cégvezetőből lett érsek (110) Andrea Bornhauser: Együnk sáskát, tücsköt, bogarat – itt az új superfood (113) Howard W. French: Feljegyzések az alvilágból (116) Anjana Ahuja: Amikor elapad az emberáradat (122) Robert Danton: Voltaire gyógyír lehet a Trump-jelenségre (125) James Hawes: Képtelen küzdelem folyik Kafka kisajátításáért (126)

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái (24, 53, 107)

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természet-tudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2019. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 32 640 Ft helyett 22 800 Ft
Fél évre: 16 860 Ft helyett 12 120 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 24 240 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9660 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 600 Ft helyett 18 240 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9840 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 16 440 Ft helyett 10 920 Ft
Fél évre: 8400 Ft helyett 5760 Ft

Akciónk a 2019. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
  - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
  - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2017. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen,
250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 800 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

Nemzeti Kulturális Alap

